

2022 / 1

REGIO

KISEBBSÉG ♦ KULTÚRA ♦ POLITIKA ♦ TÁRSADALOM

Republikánus multikulturalizmus

Szekuritizáció és vallás

A HHRF történetéből

Magyar kivándorlók az Egyesült
Királyságban

Kulturális ízlés és fogyasztás
a szlovákiai magyarok körében
és Sepsiszentgyörgyön

Molnár Gusztáv alternatívakeresése

Főszerkesztő:
PAPP Z. ATTILA

Szerkesztők:
BÁNYAI VIKTÓRIA
BÁRDI NÁNDOR
DOBOS BALÁZS
FILEP TAMÁS GUSZTÁV
KOVÁCS ESZTER
SZERBHORVÁTH GYÖRGY

Szerkesztő bizottság
CSERNICKSKÓ ISTVÁN
FEDINEC CSILLA
KÁLLAI ERNŐ
TÁTRAI PATRIK
VÁRADI MÓNICA
ZAHORÁN CSABA

A lapszám megjelenését támogatta:

SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓ:
TK Kisebbségkutató Intézet
1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.
E-mail: regio@tk.hu

Web: regio.tk.hu

A REGIO Open Access peer-reviewed elektronikus folyóirat, a megjelent tartalmak pontos hivatkozás mellett ingyenesen letölthetők.
A hivatkozáskor tüntesse fel a cikk DOI azonosítóját is.

A borítóhoz felhasznált kép Kassák Lajos:
DUR mappa, Bécs, 1924 (Petőfi Irodalmi Múzeum, Kassák Múzeum)

HU ISSN 2415-959X

REGIO

KISEBBSÉG ♦ KULTÚRA ♦ POLITIKA ♦ TÁRSADALOM

regio.tk.hu

30. évf. (2022) 1. szám

FOGALOMKERESÉS – LÁTÓSZÖGVÁLTÁS

- TÓTH SZILÁRD JÁNOS
Republikánus multikulturalizmus: fából vaskarika? 5

- MÁTÉ-TÓTH ANDRÁS – SZILÁRDI RÉKA
Szekuritizáció és vallás Kelet-Közép-Európában Elméleti felvetés 26

DIASZPÓRA INTÉZMÉNYEK

- HERMANN GABRIELLA
Az igazság legyőzhetetlensége. A Magyar Emberi Jogok Alapítvány (HHRF) érdekvédelmi tevékenységének rövid története, kapcsolathálói, ideológiai és infrastrukturális háttere (1976–1989) 44

- KOVÁCS ESZTER
Diaszporizációs mintázatok az egyesült királyságbeli új magyar diaszpórában 72

KULTURÁLIS FOGYASZTÁS

- MRVA MARRIANNA – BEKE ZSOLT
A kulturális ízlés társadalmi összefüggései a szlovákiai magyarok körében 94

- SÓLYOM ANDREA – BÁLINT GYÖNGYVÉR – TELEGDY BALÁZS
Szabadidőeltöltés – kultúrafogyasztás – médiahasználat Sepsiszentgyörgyön a koronavírus idején 111

ALTERNATÍVÁK KERESÉSE – MOLNÁR GUSZTÁV BESZÉLGETÉS KÖTETEI

MOLNÁR GUSZTÁV	
Amikor gondolkodik a lélek...	149
BALÁZS IMRE JÓZSEF	
Felismert modellek, létrehozott modellek	152
FILEP TAMÁS GUSZTÁV	
Egy nemzetáruló revizionista	159
BAKK MIKLÓS	
Provincia és Európa	166
HOLCZHAUSER (HUSZÁR) VILMOS	
Az eszményi totalitástól a halandzsáig	171

SZEMLE

ORDASI ÁGNES	
Trieszt főniciai meséje: egy „jól konstruált hazugság” vagy egy eltérő Európa felfogás a modernista irodalom tükrében?	178
Salvatore Pappalardo: <i>Modernism in Trieste: The Habsburg Mediterranean and the Literary Invention of Europe, 1870–1945.</i> Bloomsbury Academic, New York, 2021.	
BALLA KÁLMÁN	
Államhatár- és népességmozgások évtizede a Felvidéken	189
Leslie Waters: <i>Borders on the Move. Territorial Change and Ethnic Cleansing in the Hungarian-Slovak Borderland, 1938–1948.</i> Rochester University Press, Rochester, NY, 2020. 234 oldal.	
SZEGHY-GAYER VERONIKA	
Négy új szlovák (társadalom)történelmi monográfia	203
Ficeri, Ondrej: <i>Potrianonské Košice: premeny etnických identít obyvateľov Košíc v medzivojnovom Československu.</i> Bratislava: Veda, 2019. 336 oldal [A Trianon utáni Kassa. A kassai lakosság identitásának változásai a két világháború közötti Csehszlovákiában.]	

Klara Kohotuová: *Od Esterházyho po Luník IX. Etnicky kódovaná místa paměti v lokálním kontextu*. Košice: Spoločenskovedný ústav CSPV SAV, 2020. 196 oldal [Esterházytól a Luník IX-ig. Etnikailag kódolt emlékezethelyek helyi kontextusban.]

Heldaková, Lucia: *Mať volá! Propaganda výmeny obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom – teoretické a historické aspekty*. Košice: UPJŠ v Košiciach Filozofická fakulta, 2020. 174 oldal [Az Anyaföld hív! A Csehszlovákia és Magyarország közti lakosságcseré propagandakampánya – elméleti és történeti aspektusok]

Fogelová, Patrícia – Pekár, Martin: *Disciplinované mesto. Zásahy politiky do verejného priestoru na Slovensku 1938–1945*. Košice: UPJŠ v Košiciach, 2021. 198 oldal [A fegyelmezett város. Politikai beavatkozás a közterekbe Szlovákiában 1938 és 1945 között.]

LŐRINCZ BORBÁLA

Elnyomó államok, kirekesztő társadalmak és a romák reprezentációja 209

Jekatyerina Dunajeva: *Constructing Identities over Time. “Bad Gypsies” and “Good Roma” in Russia and Hungary*. Budapest: Central European University Press, 2021.

SEGYESY DÁNIEL ZOLTÁN

Észrevételek a Trianon Múzeum Magyarország néprajzi térképe település és lélekszám szerint (1918) című alkotása kapcsán 214

Magyarország néprajzi térképe település és lélekszám szerint (1918). Várpalota: Trianon Múzeum, 2020. 101 oldal

FOGALOMKERESÉS – LÁTÓSZÖGVÁLTÁS

TÓTH SZILÁRD JÁNOS*

Republikánus multikulturalizmus: fából vaskarika?***

A mai republikánus politikafilozófusok új alapokra próbálják helyezni a multikulturalizmusról szóló gondolkodást, alternatívát állítva a Kymlicka-féle liberális megközelítéssel szemben. Többen úgy érvelnek, a republikánus alternatíva azért részesítendő előnyben, mert érzékenyebb mind a csoportközi strukturális gyenlőtlenségek problémájára, mind pedig a multikulturális politika potenciálisan negatív hatásaira a csoportokon *belüli* viszonyokra nézve. Alább ezekkel az érvekkel szálllok vitába. A kiinduló dilemma a következő. A republikánusok legfőbb politikai célja a demokratikus élet fölfrissítése és a hatalmi viszonyok kiegyenlítése a társadalomban. Ennek nyilván vannak előfeltételei. A demokráciát nem lehet polgárok nélkül működtetni, ez afféle kollektív cselekvési probléma. Ha az emberek nem motiváltak, hogy a magánéletük mellett a közélettel is foglalkozzanak, és „beletegyék a magukét a közösbe”, akkor a demokrácia nem fog tudni működni. Nagy kérdés, hogy ezt a motiváltságot mi biztosíthatja. A republikánusok a *közösségi* integrációra esküsznek.¹ A demokrácia működtetéséhez szerintük az kell, hogy az emberek azonosuljanak a politikai közösségükkel, és szolidárisak legyenek a polgártársaikkal szemben. Ez azonban dilemmához vezet. Egyfelől ténykérdés, hogy a kellő „közösségiség” egyelőre csakis az államokban adott, illetve ott is csak helyiel-közzel. A részvételre motiválás szempontja ennél fogva a nemzetállam védelmét diktálja. Másfelől viszont az is igaz, hogy a nemzetállam etnikulturális értelemben elfogult. Will Kymlicka mutat rá méltán híres könyvében, hogy hiába a faji, etnikai, nemzetiségi, vallási meg

* A szerző politológus, a Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézetének munkatársa. E-mail: toth.szilard.janos@gmail.com

** A mű a TKP2020-NKA-09 számú projekt keretében, a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, a Tématerületi Kiválósági Program 2020 pályázati program finanszírozásában valósult meg.

¹ Honohan, Iseult: *Civic Republicanism*. New York: Routledge, 2002. 171–4.; Laborde, Cécile: *Critical Republicanism*. Oxford: University Press, 2008. 232. és 247.; Pettit, Philip: *Republicanism: A Theory of Freedom and Government*. Oxford: OUP, 1997. 126.; Viroli, Maurizio: *Republicanism*. New York: Hill and Wang, 2002. 86.

egyéb diszkriminációt tiltó törvények sokasága, hiába az egyéni jogok kiterjesztése, akkor is adottság, hogy minden államnak van hivatalos nyelve, szimbolikája, állami ünnepei és hivatalos „mitológiája”, ezek pedig szinte mindig a helyi etnikai többség kultúrájának jegyeit viselik magukon.² És ez azt jelenti: a nemzetállam egalitárius (illetve államsemlegességi) szempontból már nem ideális keret.

Itt tehát dilemmával van dolgunk. A mai republikánusok egyebek – például a hatalmi ágak szétválasztása – mellett „közösségszervezéssel” akarják elérni az egalitárius céljaikat. Csakhogy kérdéses, vajon ezek az egalitárius és „közösségszervezési” célok egyáltalán összeegyeztethetők-e egymással, vagy sem. A dilemma megoldásának egyik lehetséges módja a multikulturális politika támogatása. Ez a politika helyben hagyja az állami kereteket, de ahelyett, hogy kritikátlanul elfogadná az ezzel járó kulturális eredetű egyenlőtlenségeket, enyhíteni próbálja őket a nacionalizmusok egymás ellen való „kijátszásával”. A tanulmányomban annak járok utána, hogy ez a program sikeres lehet-e, és csakugyan beleilleszthető-e a republikánus fölfogásba. A kép felemás. A kérdéssel foglalkozó republikánusok szerint az elméletüknek *eredeti* és *perdöntő* érvei vannak a multikulturalizmus mellett, amely érvek a dominanciától óvó szabadságeszményből erednek. Alább azt próbálom meg bebizonyítani, hogy ez a tézis elhibázott. A republikánus érvek sem nem eredetiek, sem nem perdöntők – legalábbis republikánus szempontból nem azok. A dominanciára alapozó érvek megfeleltethetők az egyenlőségre és az autonómiára alapozó liberális érveknek, és ennyiben nem mondhatók eredetinek. Perdöntőnek szintén nem perdöntők. Valójában a demokráciához szükségesnek vélt, republikánus típusú „közösségszervezés” szempontjából korántsem egyértelmű, hogy a multikulturalizmus programja támogatandó-e, vagy sem. A program elvben ronthatja a kellő politikai egység kialakulásának perspektíváit, és ez bizony kockázat.

Mi a republikanizmus?

Mielőtt rátérnék a tárgyra, röviden kitérek arra is, hogy egyáltalán mi az a „mai republikánus politikafilozófia”, amiről szó van. Ez már csak azért is szükséges, mert az irányzat a magyarországi politikaelméleti diskurzusban kevésbé ismert. Az azonos nevű amerikai és francia pártok szellemiségéhez nincs sok köze. Valójában a republikánus politikaelmélet mai változatai J. G. A. Pocock, Quentin Skinner és mások 70-es, 80-as évekbeli eszmetörténeti vizsgálódásaiból nőttek ki. Ezek a kutatások azt látszanak alátámasztani, hogy az európai és amerikai eszmetörténetben létezik különálló republikánus szellemi vonulat, amely az ókori Rómáig nyúlik vissza, annak legfontosabb bázisai a Reneszánsz Itália, a kora modern Anglia,

² Kymlicka, Will: *Multicultural Citizenship: A liberal theory of minority rights*. Oxford: OUP, 1995.

a forradalmi Franciaország és az Egyesült Államok voltak, és amely valamikor a 19. század derekán kimúlt, hogy a helyét a modern liberalizmus vegye át. És habár történetileg nézve sok irányzatról beszélhetünk, néhány közös pontra és a nevezett eszmétörténeti kutatásokra alapozva a kortárs diskurzusban ki tudtak alakulni rendszerezett – ám jelentős részt konstruált – republikánus politikaelméleti álláspontok is. Ezek kialakulása két fázisban történt.

Az első, ma már többé-kevésbé mellőzött vonulat mindenekelőtt Michael Sandel nevéhez fűződik. Sandel kommunáriusból „vedlett át” republikánussá, és a republikánus elmélet demokratikus komponensét hangsúlyozza, szembeállítva azt a „procedurális liberalizmus” vélt gyengeségeivel, mondván, utóbbi nem tesz elég nagy hangsúlyt az állampolgári erényre és az azt biztosító állampolgári patriotizmusra. A második vonulat ennél jóval későbbi, ám a Sandel-félénél messze nagyobb „karriert” futott be. Legfontosabb képviselője Philip Pettit, aki a demokratikus komponens hangsúlyozása helyett a republikánus elmélet sajátos szabadságeszményére alapozott átfogó politikaelméleti koncepciót. Ez az eszmény, szemben a liberalizmus konkrét beavatkozásokat korlátozó nézetével, a hatalmi önkény, az ún. „dominancia” viszonyait tekinti a fő problémának. Pettit úgy véli, a szabadság azt követeli, hogy a társadalomban dekoncentrált legyen a hatalom, és ne legyenek túlhatalommal rendelkező ágensek, akik önkényesen avatkozhatnak mások dolgába. Bár híres könyve, mely a *Republicanism* címet viseli, először 1997-ben jelent meg, a benne kidolgozott koncepció köré igazán csak az utóbbi tíz-tizenöt évben kerekedett diskurzus az angolszász politikaelméleti irodalomban. Ez ma már kifejezetten széleskörűnek tekinthető: a republikanizmus az egyik legfelkapottabb politikaelméleti irányzat napjainkban. Fontosabb képviselői Pettit mellett Richard Bellamy, Cécile Laborde, John Manyor, Quentin Skinner, Maurizio Viroli és mások.

Megspórolható-e a kulturális komponens?

A bevezetőben említett dilemmát – konkrétan: egalitárius célok *versus* „közösségszervezés” – a mai republikánusok természetesen többféleképpen próbálják megoldani. Az egyik, Viroli-féle, és egyébként az „alkotmányos patriotizmus” habermasi programjára hajazó ötlet az, hogy a „közösségszervezést”, a patrióta nevelést kizárólag az állampolgári kötelékhez kéne kapcsolni, lehetőleg leválasztva róla mindenféle etnikulturális komponens.³ Az ötlet hajaz Habermaséra, de nem egyezik meg vele. Viroli nem elvont ideálok szeretetére szoktatná a politikai közösség tagjait, hanem arra, hogy az „ő közös” szabadságukat a maga konkrét történeti vonatkozásaival szeressék. Ez az ötlet annyiban vonzó, hogy a valóban népszerű,

³ Viroli, Maurizio: *For love of country. An essay on patriotism and nationalism*. Oxford: Clarendon Press, 1995.; Viroli 2002.

valóban stabil kötelékre próbál építeni. A baj vele az, hogy irreális, hiszen nemigen számol a Kymlicka nyomán ismertetett problémával. Az állampolgári köteléknek szinte mindig van etnikulturális komponense, annál az egyszerű oknál fogva, hogy maga az állam nem a kultúrák találkozásának „semleges” terepe. Még az USA-ban is van *de facto* hivatalos nyelv, noha ezt törvény nem mondja ki. Az a bizonyos „mi”, akik a „közös szabadságunkat” szeretjük, a történeti adottságok miatt a legtöbb esetben nemzeti közösség, méghozzá akkor is, ha a jellege inkluzív.

Gondoljunk bele: ahhoz, hogy az állampolgárok politikailag aktívak legyenek, szükséges, hogy legyen legalább egy közös nyelv, amin szót tudnak érteni. Ha a köztársaság támogatni akarja a politikai részvételt, akkor a közös nyelv megtanulását is propagálnia kell – és ezzel máris a nacionalizmus malmára hajtja a vizet, hiszen Magyarországon magyarul, Szerbiában szerbül, Romániában meg románul fogja taníttatni a polgárait. Ez óriási akadály a patriotizmus és a nacionalizmus totális szétválasztása előtt. Virolí érdekes módon egy helyen bevallja, hogy az etnikulturális komponens egy az egyben nem spórolható meg, és hogy a republikánus hazafiságnak a jelen intézményi környezetben mégis elkerülhetetlenül van nemzeti színezete, de ebből aztán valamiért nem vonja le a kínos következtetést, ami az, hogy a patriotizmus és a nacionalizmus közti „éles” különbség, amiről beszél, valójában nem létezik. Ehelyett inkább csak hangsúlyeltolódásokról beszélhetünk, legalábbis az esetek elsöprő többségében.⁴

A második megoldási javaslat az, hogy ha az etnikulturális alapú egyenlőtlenséget a nemzetállam mint intézményi rend generálja, akkor pontosan ezt az intézményi rendet kéne lecserélni, hogy a helyét valamiféle nemzetek fölötti föderáció, esetleg a „világköztársaság” vegye át.⁵ A republikánusok egalitárius megfontolásai felől nézve kétségkívül ez volna az ideális megoldás. Egyből megoldódna például az a probléma, ami a patriotizmus mindenféle, így az elvileg nem-nacionalista típusával is járó erkölcsi diszkriminálás miatt áll elő. Hazafinak lenni nem csak annyit tesz, mint szeretni és/vagy hűségesnek lenni a politikai közösségünkhöz. Az is része a dolognak, hogy a „sajátjaink” igényeit különös elbánásban részesítjük az „idegenek” igényeivel szemben. Ez elég nyilvánvaló feszültségben áll a republikánusok egalitárius elvárásaival szemben,⁶ és ennél fogva az sem meglepő, hogy a patriotizmusról szóló politikafilozófiai viták is jórészt ekörül forognak.

⁴ Andronache, Laura: Contemporary republican theories: in search of solidarity. In: Honohan, Iseult – Jennings, Jeremy (szerk.): *Republicanism in Theory and Practice*. New York: Routledge, 2006.; Andronache, Laura: *Contemporary Republican Strategies for 'Civic Virtue' and the Notion of Political Obligation*. Budapest: PhD disszertáció, CEU, 2009.

⁵ Bohman, James: Nondomination and Transnational Democracy. In: Laborde, Cécile – Maynor, John (szerk.): *Republicanism and Political Theory*. Oxford: Blackwell, 2008.; Martí, José Luis: A Global Republic to Prevent Global Domination. *Diacritica* 2010/24: 31-72.

⁶ Laborde, Cécile: From Constitutional to Civic Patriotism. *British Journal of Political Science*, 2002/32 (4). 593.

A kozmopolitizmus *elméletben* átvágja a gordiuszi csomót. Ha nincsenek többé partikuláris politikai társulások, és nincsenek ezekhez rendelt, erkölcsi diszkriminációt parancsoló politikai közösségi kötelékek, akkor a diszkriminálás releváns fajtája kiküszöbölhető lesz. Csakhogy itt is van bökkenő. A republikánus spekuláció szerint a szabad és demokratikus politikai rendszer működtetése szempontjából óriási jelentősége van annak, hogy milyen erős a társadalomban a releváns közösségi kötelék, mekkora a bizalom és a kohézió foka, milyen erős az integráció és így tovább. Ez a spekuláció egyáltalán nem biztos, hogy megalapozott. Nem is minden politikafilozófia fogadja el.⁷ De ha igenis elfogadjuk, és belőle indulunk ki, akkor a kozmopolitizmus pártolása nem igazán lesz vállalható. Tetszik, nem tetszik, manapság az a fajta közösségi integráció, amit a republikánusok szeretnének látni, a létező nemzetközi szervezetek szintjén még nem adott, globális szinten pedig pláne nem. Egyszerűen nem létezik, illetve politikailag nem elegendően tekintik relevánsnak a világpolgári identitást ahhoz, hogy stabilitást tudjon nyújtani egy létrehozandó világköztársaságnak. Nem kizárt, hogy ez változni fog.⁸ De erre nem belátható időn belül fog sor kerülni. A republikánusok egalitárius elkötelezettsége a kozmopolitizmus támogatását diktálja, ez valóban egyértelmű. De a „közösségszervezés” hasonlóan fontos célja merőben eltérő irányba mutat. Ez pontosan az államok, a nemzetállamok védelmét írja elő – legalábbis egyelőre.

A multikulturalizmus politikai programja

A multikulturalizmus a kecske és a káposzta dilemmáját hivatott megoldani. A nemzeti, kulturális igényeket úgy próbálja meg méltányolni, és kiegyenlíteni a teret, hogy az állami keretet eközben megőrzi. De hogyan lehet ezt megcsinálni? Kymlicka szerint nem elég, ha az állam passzívan tolerálja a különbözőségeket, mert ezzel a nemzetállam szerkezeti adottságai miatt továbbra is a többségi nacionalizmus malmára hajtja a vizet. A kisebbségi kultúrák védelme érdekében aktív állami beavatkozásra is szükség van, mindenekelőtt pedig kollektív jogok bevezetésére. Ez a multikulturalizmus politikája. Az egyéni emberi jogokból egyszerűen nem vezethető le válasz egy csomó kérdésre, ami a kulturális igények tekintetében rendkívül fontos. Milyen a jó nyelvpolitika? Hol húzódnak az országon belüli adminisztratív határok? Miként oszoljon meg a hatalom a döntéshozatal különféle szintjei között?

⁷ Levy, Jacob T.: Against fraternity: democracy without solidarity. In: Banting, Keith – Kymlicka, Will (szerk.): *The Strains of Community. The Political Sources of Solidarity in Diverse Societies*. Oxford: OUP, 2017. 107–124.

⁸ Chung, Ryoa: The Cosmopolitan Scope of Republican Citizenship. In: Weinstock, Christian – Nadeau, Daniel (szerk.): *Republicanism: History, Theory and Practice*. London: Frank Cass, 2004.

A kollektív jogok nem biztos, hogy minden kisebbség esetében ugyanazok lesznek. Kymlicka szerint például érdemes szétválasztani az őshonos, nemzeti kisebbségek és a bevándorló közösségek eseteit.⁹ Ezeknek a különféle kisebbségeknek nem ugyanazok az igényei, és ha mégis ugyanazok lennének, akkor sem igazán eshetnének azonos elbírálás alá. A nemzeti kisebbségek területileg koncentráltan élnek, évszázados (néha évezredes) kötődésük van egyes régiókhoz, ezek a régiók gyakran a határ mentén vannak, és előfordul, hogy a határ túloldalán ott van az adott kisebbség, akár területi igényeket támasztó „anyaország” is. Ha valahol ilyen nemzeti kisebbség létezik, annak majdnem mindig erőszakos történeti eredete van: például egy nemzetállam meghódította egy másik területét, egy régió háborúval vívta ki a függetlenségét, vagy ennek ellenkezője, a központi államhatalom következetesen elnyomta, elnyomja a kisebbség nemzetállami törekvéseit. A lényeg mindenestre az, hogy a helyben élő nemzeti közösségek alapesetben nem önszántukból kerülnek kisebbségbe, és általában komoly mozgalmak vannak, hogy megőrizhessék a helyi intézményi sajátosságait, az „életmódjukat”, és ellenálljanak az asszimilációs nyomásnak. A kollektív jogok, amiket követelni szoktak, és amik a Kymlicka-féle multikulturalizmus szerint járnak nekik, azok a széleskörű nyelvi jogok, az önálló iskolarendszer, a kisebbségi nyelvű tömegmédia, de minden más előtt: a politikai önkormányzat.

Ellentétben a nemzeti kisebbségekkel, a bevándorlók jellemzően – de nem mind – önként szakadtak el az eredeti nemzeti közösségeiktől, és ha van is kötődésük hozzá, az elszigeteltség miatt ez relatív gyöngye. Mivel önként szakadtak el, hallgatólagosan azt is elfogadták, vagy el kell fogadniuk, hogy a régi életmódjukat egy az egyben nem reprodukálhatják az új otthonaikban. Ez azonban nem jelenti azt, hogy muszáj lenne asszimilálódniuk is a befogadó társadalomba. Elég lehet, ha csak integrálódnak. Kymlicka szerint az lehet itt az észszerű elvárás, hogy a bevándorlók a „maguk módján” idomulhassanak a befogadó társadalomhoz, így például fölmentést kapjanak némely jogi szabályok alól (a klasszikus eset az, hogy a turbánt hordó szikh férfiaknak ne kelljen sisakot fölvenniük motoron, biciklin), új vallási ünnepek váljanak munkaszüneti nappá, a kötelező iskolai tananyag kulturális értelemben „színesedjen”, működjenek felekezeti, esetleg kisebbségi nyelvű iskolák, szervezetek és a többi.

A multikulturalizmus melletti morális érvek¹⁰

Kymlicka ezeket a politikákat két liberális eszményre, az *egyenlőségre* és az *egyéni autonómiára* hivatkozva védi. Egyenlőség alatt szerencseelvű egalitarizmust ért

⁹ Kymlicka 1995. 11–33

¹⁰ Normatív politikaelméleti szöveg lévén, alább a multikulturalizmus mellett gyakorlata felhozott morális érveket ismertetem. Emellett azonban érdemes megjegyezni, hogy

(luck egalitarianism). Eszerint minden hátrány, ami „balszerencse” eredménye, és nem mi magunk vagyunk érte felelősek, az igazságtalan, és így tenni is kell ellene. Mivel arról a legtöbben nem tudnak szabadon dönteni (leszámítva az elsőgenerációs bevándorlókat), hogy a többségi vagy kisebbségi kultúrához fognak-e tartozni, evidens, hogy a kisebbségi sorssal járó hátrányokért sem kéne őket felelőssé tenni. Ez Kymlicka egyenlőségérve. A másik érve az, hogy kulturális tagság, különösen nyelv és történeti hagyományok nélkül nem lehet autonóm életet élni. A kultúra elengedhetetlen kontextust ad a gondolkodásunknak, értelmessé teszi a minket körülvevő világot, és fogódzókat ad az egyéni döntéseinkhez. Ezt a szerepet elvileg akármelyik kultúra elláthatja, de a valóságban a legtöbb ember ragaszkodik a *saját* kultúrájához, amelynek elvesztését veszteségként, traumaként éli meg. Ha ezt tiszteletben tartjuk, akkor az egyenlőség garantálása mellett van egy második okunk is támogatni a kisebbségi kultúrák életben tartását.¹¹

Az egyenlőségre és az autonómiára hivatkozó érvelés persze nem az egyedüli lehetséges érvelés a multikulturalizmus politikája mellett. Rengeteg alternatíva van, ezeket most csak felsorolom. Van olyan megközelítés, ami a multikulturalizmust az egyének és közösségek „elismerési” igényeire hivatkozva védi.¹² Egy harmadik szerint a multikulturalizmus a politikai rendszer valós demokratizálásának előfeltétele.¹³ Egy negyedik a nyugati gyarmattartók régi bűneit tenné jóvá a multikulturalizmussal, történeti igazságot szolgáltatva.¹⁴ Egy ötödik, pluralista megközelítés szerint a modern társadalom sokféle kulturális értékei közül amúgy sem tudjuk biztosan megmondani, melyik érdemesebb a másikinál, és ha ez így van, akkor nincsen jogunk diszkriminálni sem közöttük.¹⁵

Természetesen nem mindegy, mire hagyatkozva védjük a multikulturalizmust, mert az ilyen-olyan érvelésekből nem ugyanolyan modellek jönnek ki végül. A nagy

a multikulturalizmus mellett pragmatikus – mindenekelőtt biztonságpolitikai – megfontolások is szólhatnak.

¹¹ Kymlicka 1995. 80–85.

¹² Taylor, Charles M.: The politics of recognition. In: Gutmann (szerk.): *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition*. Princeton: PUP, 1994. 25–73.

¹³ Benhabib, Seyla: *The Claims of Culture*. Princeton: PUP, 2002. 106; Young, Iris Marion: *Justice and the Politics of Difference*. Princeton: PUP, 1990. 163, 184-7; Young, Iris Marion: *Inclusion and Democracy*. Oxford: OUP, 2000. 141.

¹⁴ Ivison, Duncan: Historical Injustice. In: Dryzek, J. – Honig, B. – Phillips, A. (szerk.): *The Oxford Handbook of Political Theory*. Oxford: OUP, 2006. 507–25.; Moore, Margaret: Internal Minorities and Indigenous Self-Determination. In: Eisenberg, A. – Spinner-Halev, J. (szerk.): *Minorities within Minorities: Equality, Rights and Diversity*. Cambridge: CUP, 2005. 271–293.; Simpson, Audra: Paths toward a Mohawk Nation: Narratives of Citizenship and Nationhood in Kahnawake. In: Ivison D. – Patton, P. – Sanders, W. (szerk.): *Political Theory and the Rights of Indigenous Peoples*. Cambridge: CUP, 2000. 113–136.

¹⁵ Crowder, George: *Theories of Multiculturalism: An Introduction*. Cambridge: Polity, 2013. 146–66.; Parekh, Bhikhu: *Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory*. London: Palgrave, 2006.

kérdés mindig az, hogy meddig mehet el a különbözőségek támogatása. Kymlicka világos határt szab. Szerinte addig és nem tovább lehet támogatni a kisebbségek kulturális praxisait és kollektív jogait, amíg azok nem veszélyeztetik a kisebbségi közösségek tagjainak *egyéni* jogait és autonómiáját. A nemzeti, etnikai és egyéb csoportok közti egyenlőtlenségek csökkentése nem járhat együtt a csoporton belüli elnyomással. Úgy is lehetne mondani, hogy a liberális multikulturalizmus politikája egyben a kultúrák liberalizálásának is a programja.¹⁶

Kymlickának ez a nézete többféle irányból is támadható. Libertárius szemszögből, az egyéni felelősséget hangsúlyozva azt lehet mondani, hogy ha a kisebbségi közösségek tagjai nem látnak kivetnivalót a közösségeik egyéni autonómiát korlátozó praxisaiban, akkor az államnak ezt rájuk kéne hagynia, mert semmi joga beavatkozni ezeknek az embereknek a döntéseibe. Nincs sok értelme annak, ha valakit az akarata ellenére próbálunk meg emancipálni.¹⁷ Ha egy muszlim nő nem szeretné levenni a nikábot vagy a burkát, az az ő dolga. Akiket igenis zavarnak a „régimódi” kulturális gyakorlatok, azoknak úgyis lesz annyi eszük, hogy kilépjenek a közösségeikből. Az állam dolga pusztán annyi, hogy ezt a kilépést lehetővé tegye. Ez a „kulturális laissez-faire” politikája.¹⁸

Egy másik kritikus vélekedés már az, hogy az egyéni autonómia hangsúlyozása nyugati imperializmus, és mint ilyen, nem is lehet helyes. A valóságban az a helyzet, hogy nem minden kultúra liberális, sőt, az európai (eredetű) kultúrákat leszámítva a legtöbb egyáltalán nem az. Milyen alapon megyünk ezzel szembe? Miféle multikulturalizmus az, ami az „igazi”, mélyreható kulturális különbözőségeket nem ismeri el, és ehelyett észrevétlenül a nyugati mintákhoz akar mindenkit igazítani? Az egyéni autonómia értékének erőltetése igenis homogenizál. Ugyan mi maradna egy ámis, egy ortodox zsidó vagy egy vahábita közösségből, ha kivonánk belőle az illiberális elemeket? Valami persze maradna, de akkor is megszűnne a sokak szerint védelemre szoruló hagyományos életmód. Az a „j” multikulturalizmus, ami nem vezet ide. Ezt a kulturális relativizmusba hajló álláspontot nagyon sokan osztják, főleg komunitáriusok és posztkoloniális kritikai baloldaliak, de hellyel-közzel még némely (liberális alapokból kiinduló) pluralisták is.¹⁹

¹⁶ Kymlicka, 1995. 95.

¹⁷ Demeter M. Attila: *Korunk politikai filozófiája*. Kolozsvár: Pro Philosophia – Egyetemi Műhely Kiadó, 2018. 266–7.

¹⁸ Kukathas, Chandran: Are there any cultural rights? *Political Theory*, 1992/20 (1). 107–22.

¹⁹ Parekh, Bhikhu: The cultural particularity of liberal democracy. *Political Studies*, 1992/40. 160–75.; Tully, James: *Strange Multiplicity. Constitutionalism in an Age of Diversity*. Cambridge: CUP, 1995.; I. Crowder, 2013. 102–23, 146–66.

Van-e republikánus alternatíva?

Van-e a mai republikanizmusnak bármilyen egyedi, tehát az eddig felsoroltaktól markánsan eltérő érve a multikulturalizmus mellett? Többek szerint igen.²⁰ A kiindulópont a republikánusok fő ideálja, a dominanciától óvó szabadságeszmény. Eszerint nem a tényleges beavatkozások az érdekesek, hanem az, hogy vannak-e a társadalomban ágensok, akiknek *lehetőségük* lenne rá, hogy önkényesen avatkozzanak az életünkbe. Arra van szükség, hogy mindenki önállóan irányítsa a saját életét. Ennek viszont az lenne a konkrét előfeltétele, hogy kiegyenlítettek legyenek a hatalmi viszonyok, és senki se bírjon túlhatalommal, *domináns* befolyással mások életére. Ez a republikánus szabadság kritériuma (már ha egalitárius elvként kezeljük, és *minden* ember szabadságigényét jogosnak ismerjük el).²¹ Másfelől az is fontos, hogy a republikánusok elég megengedően viszonyulnak a konkrét beavatkozásokhoz. Ellentétben a liberálisokkal, ők nem gondolják, hogy a beavatkozások mindig ellentétesek lennének a szabadsággal. Csakis akkor tartják őket ilyennek, ha önkényesek is. Az életünk „önálló irányítása” ugyanis azt jelenti, hogy ha úgy akarjuk, jóvá is hagyhatunk beavatkozásokat. Amíg nálunk van a „gyeplő”, nincs miért aggódni.

Mi tagadás, tényleg van valami ebben az eszményben, ami alkalmassá teszi rá, hogy a multikulturális politika támasztéka legyen. A domináns hatalom nemcsak egyén-, de csoportközi is lehet, és az embert nemcsak egyénként, hanem valamilyen csoport tagjaként is sújthatja. Ez evidens. A kollektív jogok efelől is értelmezhetők. Vagyis ezek a jogok nemcsak arra lehetnek jók, hogy garantálják a szerencseelvé egyenlőséget, az autonómiát, az elismerést, a demokráciát vagy a történelmi igazságtételt, hanem arra is, hogy tompítsák a nemzetállamot szerkezetileg jellemző *hatalmi* aszimmetriákat.

Bachvarova szerint ennek a megközelítésnek két előnye van. Először is a megközelítés egyértelműen láttatja, hogy mikor elnyomó egy kulturális praxis és mikor nem az. A Kymlicka-féle autonómiakritérium szép és jó, de megvan az a hiányossága, hogy néha nehezen alkalmazható. Bachvarova a többnejűség példáját hozza föl. A mormonoknál ez a szokás a férfiak és a nők körében egyaránt elfogadott, tehát ennyiben nem is látszik sérteni senkinek az autonóm döntését. Csakhogy az elfogadottság mögött ott lehet egy erőteljes nyomás is a közösség uralkodó részéről. Ennek az egésznek a problematizálásához viszont a közösségen belüli hatalmi

²⁰ Bachvarova, Mira: Multicultural accommodation and the ideal of non-domination. *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 2013/17 (6). 652–673. Laborde 2008.; Lovett, Frank: Cultural accommodation and domination. *Political theory* 2010a/38. 243–267. Lovett, Frank: *A general theory of domination and justice*. New York: OUP, 2010b.; Pettit, 1997. 275.

²¹ Pettit, Philip: *On the People's Terms: A Republican Theory and Model of Democracy*. Cambridge: University Press, 2012.

viszonyokat kell előbb megvizsgálni. Akkor mondhatjuk elnyomónak a többnejűséget, ha kiderül, hogy a mormonoknál a férfiak és a nők hatalmi státusa nem azonos. Önmagában az autonómiakritérium felől ez még nem látszik.²² Ami pedig a dominanciától óvó megközelítés második előnyét illeti, Bacharova szerint ez az, hogy érzékenyebb a szerkezeti egyenlőtlenségek károosságára. Míg a liberális multikulturalisták főleg azzal vannak elfoglalva, hogy a kisebbségi kultúrákat „vizsgáztassák”, addig a dominanciától óvó normatív keret egyszerre szolgálhat a többségi kultúra mércéjeként is.²³

A republikánus alternatíva: liberális

Az első kérdés az, hogy mennyire eredeti a fenti koncepció. Bachvarovának annyiban biztosan igaza van, hogy jó, ha a kulturális praxisok megítélésekor figyelembe vesszük a hatalmi tényezőt, és van normatív eszközünk, amivel nemcsak a kisebbség, de a többség kultúrája is megítélhető. De Bachvarovával szemben úgy látom, hogy ezek a dolgok nagyon is benne vannak (vagy benne lehetnek) a Kymlicka-féle, egyenlőséget és egyéni autonómiát hangsúlyozó megközelítésben is, és nem kell hozzájuk sem republikanizmus, sem a dominanciától óvó szabadságeszmény.

Ami az első érvet illeti, Bachvarova úgy tesz, mintha az egyéni autonómia lényegében ugyanazt jelentené, mint a „negatív” szabadság, tehát pusztán azt, hogy az ember a saját preferenciái alapján cselekedhet. Így elég könnyen látszik a republikánus megközelítés előnye: ha készpénzként kezeljük az egyéni preferenciákat, és nem vesszük tekintetbe, hogy milyen közegben formálódtak, akkor tényleg nehéz lesz megmondanunk, hogy melyik kulturális szokás elnyomó és melyik nem az. Csakhogy Bachvarova érve hamis látszatra épít: az egyéni autonómia alatt korántsem csak ezt lehet érteni. Közhelyszámba megy a filozófiai diskurzusban, hogy az autonómia valójában nem a konkrét preferenciákra, hanem arra a képességre vonatkozik, hogy egy ágens a saját, önálló *indokai* alapján gondolkodik, és nem áldozata manipulációnak. Így pedig az is egyértelmű, hogy nem minden egyéni vélekedés tekinthető autonómnak. Hanem csakis azok minősülnek autonómnak, amiket olyan közegben formáltunk, ahol minden releváns információ rendelkezésre állt (tehát mérlegeltük, vagy mérlegelhettük volna az alternatívákat), és ahol senki sem korlátozta erővel, félelemkeltéssel vagy máshogy a reflexiót (tehát lehetőségünk is volt mérlegelni az alternatívákat). Ezek minimális előfeltételek.²⁴

²² Bachvarova, 2013. 669.

²³ Bachvarova, 2013. 669–70.

²⁴ Christman, John: Constructing the Inner Citadel: Recent Work on the Concept of Autonomy. *Ethics*, 1988/1. 109–124.; Christman, John: Liberalism and Individual Positive Freedom. *Ethics*, 1991/2. 344–7.; Sunstein, Cass R.: *The Partial Constitution*. Harvard: HUP, 1993. 164–76.

És elég föltűnően ugyanarra utalnak, mint amire Bachvarova megközelítése is: hogy méltányos körülmények kellenek a véleményformáláshoz. Ennek érvényesítéséhez Bachvarova szerint az autonómiakritériumot ki kell bővíteni a republikánus szabadságkritériummal. Valójában erre semmi szükség. Amit Bachvarova hiányossággént kér számon, az jellemzően eleve benne van már az autonómiakoncepciókban. Ha például a mormon közösségeket a férfiak uralják, és a nőknek egyszerűen nincs lehetőségük méltányos keretek közt reflektálni a szokásaikra, az nem csak a republikánus szabadságkritériumot, hanem az autonómiakritériumot is rögön sérti. Elvégre ha ezek a nők elnyomottak, akkor máris kételkedni lehet benne, hogy a többnejlőséget elfogadó vélekedéseik autonómok-e. És ha a kétely fölmerül, akkor a Kymlicka-féle mércét máris megüttük. Magyarul mondván, a mormon kultúra elnyomó jellegét innen, az autonómiakritérium felől nézve is észre lehet venni, ehhez nem kell különálló szabadságkritériumot használni.

Bachvarova másik érve szintén zsákutca. Ő maga is bevallja, hogy az egyéni autonómia védelme a liberális elméletben általános elv, tehát nemcsak a kisebbségi, de a többségi kultúra megítélését is meghatározza. De a liberális multikulturalizmusnak Bachvarova szerint ezzel együtt is megvan az a baja, hogy nem firtatja külön, hogy a többségi kultúra mennyire védi az egyéni autonómiát ténylegesen, és ezért nem is alkot neki explicit szabályozást úgy, mint ahogy a kisebbségi kultúrának. Mit jelent ez pontosan? Vajon azt jelenti, hogy a liberális elmélet kettős mércét alkalmaz? Bachvarova ezt expliciten tagadja, habár amit mond, az nem sokban marad el ettől.²⁵ A liberális multikulturalizmus szerinte külön kezeli a többségi és a kisebbségi kultúrák megítélését, amennyiben a kisebbségi igényeket attól függetlenül is aláveti az autonómiakritériumnak, hogy maga a kritérium amúgy, állampolgársági szinten milyen mértékig érvényesül.

Hogy ez tényleg így van-e, az azért kétséges. Ha Kymlicka adottnak is veszi, hogy a többségi kultúra az európai (eredetű) társadalmakban relatíve liberális, és ezért nem is szab rá különálló kritériumokat, akkor azt nem azért teszi, mert ne gondolná fontosnak az egyenlő elbánást, hanem azért, mert empirikus realitásokból szeretne kiindulni. De még ha Bachvarova vádja esetleg megalapozott is lenne – és ismét, ebben nem volnék biztos –, abból se az következne, hogy a liberális elmélet rossz, hanem csak az, hogy Kymlicka és mások nem elég következetesen érvényesítik a követelményeit. És ez messze nem az, mint amit Bachvarova demonstrálni szeretne. Ha rossz is a liberális multikulturalizmus (expliciten leírt) programja, ennek Bachvarova kifogásai felől nézve sem lehet az az oka, hogy a mögöttes rejlő elvek, az autonómia- és az egyenlőségkritériumok elégtelenek, hanem legfőképpen az, hogy maga a program nem eléggé kidolgozott. Amit viszont Bachvarovának nem sikerült bebizonyítania, az az, hogy újra kéne rakni a multikulturális politika

²⁵ Bachvarova, 2013. 669.

alapjait, vagyis hogy az egyenlőség- és az autonómiaérvek helyett inkább a dominanciától mentességgént értett szabadságra kéne hagyatkozni.

A republikánus dilemma

Összességében tehát mindaz, amit Bachvarova a dominanciától óvó megközelítés előnyének, kritikai élének tekint, az valójában semmilyen módon nem tekinthető nívóumnak. De másfelől az is kérdés, hogy a domináló hatalom kritikája egyből republikánussá teszi-e az embert. Meg kell jegyezni, hogy ebben a tekintetben Bachvarova is óvatos.²⁶ Habár a domináló hatalom kritikájáról a jelek szerint azt hiszi, hogy „importtermék” a kortárs liberalizmusban, Pettittel ellentétben azt már nem gondolja, hogy ez a fajta kritika egyből republikánussá is tenné az embert.²⁷ Mintha elfogadná tehát, hogy a multikulturális politikát igazoló érvelés a liberális elméleten belül maradvá is variálható, úgy is, hogy a domináló hatalom károosságára érzékeny legyen. Ha az autonómiaérv érzékenysége a hatalmi kérdésre nem elég, és például Kymlicka egyenlőségérvét is szeretnénk kicsit csiszolni, akkor ezt meg lehetne csinálni a szerencseelv lecserélésével. Elvégre korántsem ez az egyedüli liberális egyenlőségkoncepció. Ott van mellette például a *relacionális*, ami a republikánus felfogáshoz hasonlóan szintén a viszonyok megfelelő szabályozására teszi a hangsúlyt.

De ennél fontosabb, hogy Bachvarova is direkt leválasztja a dominanciától óvó szabadságeszményt a republikanizmusról, mondván, ezt az eszményt minden multikulturális programnak használnia kéne, a liberálisokénak, a komunitáriusokénak és a demokratáknak is. És a kitétel nagyon is helyes. A republikanizmus ugyanis nem csak ennyi. Nem csak egy szabadságeszmény. Az egy dolog, hogy a kortárs rekonstrukciók (például Pettit részéről) erre teszik a hangsúlyt, sőt esetenként ezt tekintik az egyedüli morális iránytűnek,²⁸ de ettől még a republikánus gondolkodás nem egyszerűsíthető le pusztán a szabadságeszményre. Van egy sor másik eleme is a közjóról, az állampolgárságról, a politikai részvételtől és a politikai közösségről, és ezeket egyáltalán nem kell elfogadni ahhoz, hogy a dominanciától óvó szabadságra alapozzuk a multikulturális politikát.

Ismét jegyezzük meg, hogy az óvatosság indokolt. Mert még ha a republikánus szabadságeszmény alkalmas is lehet a multikulturális politikák igazolására, a kép rögtön bonyolódik, ha ezt az eszményt elhelyezzük a republikánus elmélet tágabb kontextusában. Említettem már a tanulmány elején, hogy a bevett republikánus spekuláció szerint a közösségi integráció, vagy konkrétan az állampolgári

²⁶ Bachvarova. 2013. 671.

²⁷ L. Pettit, Philip: *Just Freedom: A Moral Compass for a Complex World*. New York: W. W. Norton, 2014. 23–4.

²⁸ Pettit, 2014.

patriotizmus elengedhetetlen feltétele a működő demokráciának. A spekuláció szerint ugyanis akkor lesznek az emberek motiváltak, hogy „beletegyék a magukét a közösbe”, akkor lesznek aktívak, ha azonosulnak a politikai közösségükkel és szolidárisak a polgártársaikkal szemben. És ebben az az érdekes, hogy a spekuláció maga is kötődik – méghozzá instrumentálisan – a domináló hatalom mérséklésének kívánalmához. Eleve a demokráciát is az igazolja, hogy a szabadság más ismert politikai rendszerekben nem tud hasonló mértékig kiteljesedni.²⁹ Így kerülőúton oda jutunk, hogy a patriotizmus végső soron pont a szabadság érvényesítése érdekében hasznos. Még csak az sem teljesen igaz tehát, hogy a republikánus szabadság egyértelműen megszabná, hogy a multikulturális politika „jó” dolog-e, vagy sem. Az egységkövetelmény végső soron ugyanannak az elvont (szabadság)eszmének a következménye, mint aminek a multikulturalizmus pártolása.

Ez pedig azért vezet dilemmához, mert a multikulturális politikák nem feltétlenül tesznek jót a patrióta érzületek megerősödésének. Elvégre a multikulturalizmusnak, mint minden „identitáspolitikának”, megvan az a hajlama, hogy párhuzamos társadalmakat csináljon.³⁰ Ez azért van, mert az embereket nem pusztán az állam polgáraiként (tehát az egyformaságuk szerint) kezeli, hanem ilyen-olyan etnikumú, vallású, kultúrájú alcsoportok tagjaiként (tehát a különbözőségeik szerint). Ez a hozzáállás óhatatlanul kitermel, de legalábbis intézményesít némi megosztottságot, és mint ilyen, potenciálisan ellentétben van a republikánusok igyekezetével, hogy a társadalmat egységes politikai közösséggé szervezzék. Ha az eltérő kultúrájú polgárok külön iskolákba járnak, másik médiumokat fogyasztanak, más intézményeket tekintenek a politizálás fő terepeinek, akár elkülönülve is élnek, az gyöngítheti a társadalom integráltságát, a kommunikációt és végső soron az összetartozás tudatát is. Előfordulhat az is, hogy a megosztottság intézményesítése csökkenti az általános szempontok figyelembevételét a politikában, és növelheti a „szektariánus” szempontok jelentőségét. A többségi és kisebbségi csoportok közt mindig vannak régi-új sérelmek. Minél fontosabb a csoportidentitás a politikában, ezek a sérelmek annál több nyilvánosságot kapnak, és annál inkább „mérgezhetik” a jelenkori viszonyokat is. Azt se felejtjük el, hogy a kisebbségi csoportok – és itt nem muszáj csak a nemzeti és bevándorló közösségekre gondolnunk – nem ritkán hagyományosan is hátrányokat szenvedtek, és ennél fogva eleve lehet bennük bizalmatlanság, akár ellenszenv is a többségi társadalommal szemben. Ha a politikában intézményesül a „szektariánus” megosztottság, és ha mint Pettit, a részvételi kedv növekedését is javarészt ettől várjuk, akkor számolni kell az eshetőséggel, hogy a csoportközi bizalom tovább erodálódik.³¹ Ezek nem kis kockázatok. Úgyhogy

²⁹ Pettit, 2012.

³⁰ Barry, Brian: *Culture and Equality*. Cambridge: Polity, 2001. 128.; Demeter, 2018. 288–91.

³¹ Latour, Sophie Guérard de: Reworking the neo-republican sense of belonging. *Diacritica*, 2010/24 (2). 108.

összességében véve nem evidens, hogy a republikánusoknak tényleg multikulturalistáknak kellene-e lenniük vagy sem.

Nincs elég erős empirikus érv a feszültség kezelésére

Kymlicka szerint a dilemma feloldható, méghozzá a tapasztalati tudás segítségével. A multikulturális politika nemhogy nem gyöngíti, de egyenesen erősítheti is a politikai közösséget, azaz a különféle kulturális alcsoportok közti köteléket. A kisebbségek igényei nem fognak csak úgy maguktól eltűnni. Ha tehát azt szeretnénk, hogy a kisebbségekhez tartozó polgárok politikai értelemben „otthon” érezzék magukat az országban, ahol élnek, és hűségese is legyenek hozzá, akkor mi a célszerűbb: vajon az, ha mereven elutasítjuk az igényeiket, vagy az, ha tekintettel vagyunk rájuk? Valószínűleg az utóbbi.³² De hogy ez *tényleg* így van-e, az valamegyest bizonytalan. Legalább háromféleképpen közelíthetjük meg a kérdést. Először is, meg tudjuk vizsgálni, hogy a multikulturális politika hogyan hat az etnikai konfliktusokra. A spekuláció szerint ez a politika jó lehet az efféle konfliktusok kezelésére: ezek pontosan akkor mérgesednek el (és akkor üti föl a fejét a szeparatizmus és a terror), amikor a többség ignorálja a kisebbség igényeit.³³ Ebben lehet igazság, habár a történeti tudásunk kissé ellentmondásos. A baszk és az északír konfliktusokat az ETA és az IRA katonai vereségei mellett tényleg mérsékelhették a spanyol és a brit kormányok decentralizációs engedményei. A legújabbkori katalán szeparatizmus viszont időben megelőzte a spanyol kormány kisebbségi autonómiát csonkító politikáját.

Másodszor, az etnikai konfliktusok helyett az osztársadalmi integráltság mutatóiból is ki lehetne indulni. Elméletben ez lenne a legjobb megközelítés, hiszen megmutathatná, hogy mennyire működik közösségként a társadalom. A baj az, hogy nehéz így operacionalizálni a kérdést. Maga az osztársadalmi integráltság persze mérhető: beszéljük-e egymás nyelvét az eltérő kultúrájú emberek, vannak-e köztük kapcsolatok, milyen gyakoriak a vegyes házasságok, mennyi a közös kulturális referencia, mennyire azonosulnak egymással és így tovább. De ha relatíve „rosszak” is ezek a mutatók, annak a multikulturális politika legfőbb oka csak egy magyarázó oka lehet a sok közül. Direkt oksági kapcsolatot nemigen lehet kimutatni. Rengeteg a hatóerő, és ezek mindenféle módokon variálódnak. Mekkora a száma és az összlakossághoz mérten mekkora az aránya a kisebbségnek? Milyen régi a legutóbbi etnikai konfliktus és mennyire eleven az emléke? Gazdaságilag mennyire fejlett az ország? Milyen típusú szociálpolitika van? Milyen a lakáshelyzet? Mennyire befogadó a többség? Van-e kisebbségellenes uszítás? Bevándorlók esetében: honnan

³² Kymlicka, 1995.

³³ Kymlicka, 1995.; Salat Levente: *Etnopolitika: a konfliktustól a méltányosságig*. Marosvásárhely: Mentor, 2001.

jönnek a bevándorlók? Egyes közösségek könnyebben integrálódnak, mint mások. Mennyire képzettek a bevándorlók? Az sem mindegy, hogy milyen ütemben érkeznek a jövevények. Nehéz mérni, hogy ezekhez a társadalmi tényezőkhöz képest egy politikai intézmény vagy intézkedéscsomag (tehát a multikulturalizmus) mekkora súllyal bírhat. Vannak azért biztató kutatások. Bloemraad néhány esettanulmány eredményéből kiindulva úgy véli, hogy egyelőre nincs számottevő bizonyítéka annak, hogy a multikulturalizmus akár a társadalmi integrációra, akár a politikai részvételi hajlandóságra, akár az intézményekkel szembeni bizalomra kifejezetten negatív hatással lenne.³⁴ Ez biztató, de a vitát nem dönti el. Nem csak azért nem, mert nem áll még rendelkezésre *elegendő* empirikus tudás a kérdésről, hanem azért sem, mert a multikulturalizmus viszonylag új politika. A kritikusai a hosszú távú hatásaitól félnek, és ezek értelemszerűen még nem látszanak.

Úgyhogy harmadszor, esetleg azzal is lehet kísérletezni, hogy az integráltság foka helyett inkább az integráltság vélt hatásait vegyük alapul. Kymlicka is ezzel próbálkozik.³⁵ Szerinte a társadalom közösségi integráltságának egyik legfőbb fokmérője az, hogy a társadalom tagjai mennyire szolidárisak egymással. Intézményi „nyelvre” lefordítva az a kérdés: mennyire erős a szolidáris funkciót ellátni hivatott jóléti rendszer? Európában az utóbbi évtizedekben mindenütt meggyöngyült a jóléti állam, ott is, ahol van multikulturális politika, és ott is, ahol nincs. Ezen a szinten tehát nem látszik jelentős különbség, és ez szintén arra utalhat, hogy a multikulturalizmus mégsem csinál párhuzamos társadalmakat, és nem veri szét az állampolgári köteleket.³⁶ Az igaz, hogy nyugaton elterjedt a jóléti sovinizmus etnicizált fajtája, ami kimondottan a bevándorlóktól vonna meg juttatásokat. De Kymlicka szerint ez nem annyira a multikulturális politikára, mintsem a társadalomszerkezet átalakulására, a tömeges bevándorlásra vezethető vissza.³⁷ Nyugat-Európában megjelent egy új embertömeg, amivel az őshonos népesség kulturálisan csak kevéssé képes azonosulni, és aminek a jelenlététől félti a helyi szokások fennmaradását. Egyes kutatások szerint ez rendkívül erős ösztönző, a gazdaságínál is erősebb: a többség még azon az áron is szívesen venné, ha kevesebben vándorolnának be, ha ez a jelenleginél nagyobb terheket róna az államháztartásra.³⁸

³⁴ Bloemraad, Irene: Solidarity and conflict: understanding the causes and consequences of access to citizenship, civic integration policies, and multiculturalism. In: Banting, Keith – Kymlicka, Will (szerk.): *The Strains of Community. The Political Sources of Solidarity in Diverse Societies*. Oxford: OUP, 2017. 327–363.

³⁵ Kymlicka, Will: Solidarity in diverse societies: beyond neoliberal multiculturalism and welfare chauvinism. *Comparative Migration Studies*, 2015/3 (17). 1–19.

³⁶ Banting, Keith – Kymlicka, Will: Introduction: the political sources of solidarity in diverse societies. In: Banting, Keith – Kymlicka, Will (szerk.): *The Strains of Community. The Political Sources of Solidarity in Diverse Societies*. Oxford: OUP, 2017. 1–58.

³⁷ Kymlicka, 2015.

³⁸ Sides, John – Citrin, Jack: European opinion about immigration: The role of identities, interests and information. *British Journal of Political Science*, 2007/37(3). 477–504.; Sniderman,

De ez a mi szempontunkból mellékes. Kymlicka kritériuma ugyanis azért problematikus, mert eleve kizár mindenkit, aki nem „baloldali”. A „jobboldali”, piacpárti liberálisok és konzervatívok nem hívei a jóléti államnak, de nem feltétlenül azért nem azok, mert nem szolidárisak a polgártársaikkal, hanem azért, mert úgy gondolják, hogy az állami beavatkozás többet árt, mint használ. A szegénységből kivezető út szerintük nem a szociális segély, hanem az adócsökkentés és a piaci dereguláció. Vagyis az ideológiai spektrumnak mindkét oldalán van valamennyi egyetértés alapvető (morális) célok tekintetében, a vita inkább arról szól, hogy milyen eszközökkel érhetők el ezek a célok. Kymlicka kritériumrendszere felől ez az egész vita egyszerűen nem látszik, értelmetlen.

Miként kezelhető a dilemma? Elméleti érvek

Kymlicka korábbi érve azért nem perdöntő, mert empirikus tudásra van utalva, és az igazságtartalma ellenőrizhető kéne, hogy legyen ahhoz, hogy perdöntő legyen. A három megközelítés viszont, amivel a multikulturalizmus integrációs hatása elvileg vizsgálható lenne, egytől-egyig elégtelen. Marad tehát a vegytisztán elméleti spekuláció, vagyis az olyan típusú normatív érvek sorolása, amelyek függetlenek a tapasztalati tudásunktól. Mindenekelőtt el kell mondani, hogy maguk a liberális és republikánus patrióták nem szokták azt gondolni, hogy a multikulturalizmussal való ellentét hatalmas lenne. Némelyikük expliciten támogatja a nemzeti kisebbségek kollektív jogait,³⁹ mások pedig nemcsak ezeket, hanem a bevándorlók polietnikus jogait is.⁴⁰ A kérdés az, hogy pontosan hogyan jelölhetők ki a multikulturalizmus és a republikanizmus összebékítésének paraméterei?

Először is, mivel a dominancia, az önkényuralom kiküszöbölése (értsd: a fel-szabadítás) elsődleges cél a republikánusok számára, a kulturális különbségek elismerése ugyanúgy csak megszorítással vállalható, mint Kymlicka és a liberális multikulturalisták számára.⁴¹ A megszorítás: a kisebbségek kollektív jogai nem eredményezhetik a kisebbségi közösség tagjainak mint egyéneknek a dominálását. Ez megköveteli, hogy az állam, legfőképpen az oktatási intézmények segítségével, igyekezzon terjeszteni a szabadságpárti gondolkodást minden kulturális csoportban. Ha úgy tetszik, a republikánus multikulturalizmus a kultúrák „republikánizálásának” programja.

A második, szorosan kapcsolódó dolog az, hogy a republikanizmus eredendően perfekcionista. Ez az elmélet erőteljesen hagyatkozik arra a gondolatra, hogy

Paul – Hagendoorn, Louk: *When Ways of Life Collide: Multiculturalism and Its Discontents in the Netherlands*. Princeton: PUP, 2007.

³⁹ Miller, David: *On Nationality*. Oxford: OUP, 1995. 141–54.

⁴⁰ Tamir, Yael: *Liberal nationalism*. Princeton: PUP, 1993. ; vö. Crowder, 2013. 89.

⁴¹ Laborde, 2008. 168–9

a szabad kormányzat működtetése nagyfokú erényességet követel az állampolgároktól. Mint ilyen, bár lehet toleráns az eltérő életmódokkal szemben, egyformán értékesnek akkor sem tekintheti őket. A republikánusok egész egyszerűen nem lehetnek semlegesek efféle kérdésekben. Az elméletük perfekcionista.⁴² Az előző mellett ez a másik oka annak, hogy a republikánusok politikai programja a – kisebbségi és többségi – kultúra republikanizálásról szól, amennyiben a szabadságpárti értékeket és gondolkodást a társadalom minden szegmensében propagálja így vagy úgy.

Harmadszor, az is igaz, hogy a liberális vagy republikánus patriotizmus bizonyos értelemben meg is előzi, azaz szükséges előfeltétele a multikulturalizmusnak. A multikulturális politikának csak egy átfogóbb, közös „térben” van értelme, ahol az ilyen-olyan igények integrálthatók. Ez a tér manapság a nemzetállam.⁴³ A belátás banális, de igaz. A multikulturális politikacsinálásnak ezért akadályoznia kell a társadalom „oszloposodását” és a kisebbségek önkéntes szegregálódását.⁴⁴ Ez a kisebbségre és a többségre nézve egyaránt következményekkel jár. Röviden: a republikánusoknak azon kell dolgozniuk, hogy a többséget befogadóbbá tegyék, a kisebbség körében pedig gyöngítsék az önkéntes szegregálódást támogató hangokat.

Az integráció persze több mindent jelenthet. Miller három oldalát különíti el: a társadalmi, a polgári és a kulturális.⁴⁵ A társadalmi integrációt azon szokás mérni, hogy a különféle csoportokhoz tartozó emberek közt mennyi interakció van, például milyen gyakoriak a vegyes barátságok, házasságok, a munkahelyi, egyesületi együttműködés, a klubtagság vagy a szomszédság. A polgári integráció ehhez képest a társadalmi és politikai életet orientáló normákról szól. Ezek a normák komplexebb és egészen banális dolgokra egyaránt kiterjednek, így például nemcsak azt határozzák meg, hogy mi a vallás helye, vagy hogyan kell vitatkozni a közéletben, de azt is, hogy hogyan illik sorban állni a postán. Ahhoz, hogy a társadalmat ebben az értelemben jól integráltnak tekintsünk, nem kell, hogy a társadalom tagjai egyetértsenek szubsztantív politikai kérdésekben, de az már igenis kell, hogy egyetértsenek arról, hogy ezek a célok milyen játékszabályok keretei között követhetők. Végül, a társadalom akkor integrált kulturálisan, ha van közös kultúra, vannak közös értékek és élmények, és főleg van közös identitás.

Republikánus szemszögből relatíve fontosabbak az integráció polgári és kulturális vetületei, a társadalmi integráció igazából csak annyiban értékes, amennyiben ezeket segíti. Magyarul mondvá, önmagában sem nem jó, sem nem rossz az, ha

⁴² Lovett – Whitfield, 2016.

⁴³ Miller, David: *Citizenship and National Identity*. Cambridge: Polity, 2000. 76; vö. Demeter, 2018. 289.

⁴⁴ Soutphommasane, Tim: *The Virtuous Citizen. Patriotism in a Multicultural Society*. Cambridge: CUP, 2012. 76.

⁴⁵ Miller, David: *Strangers in Our Midst. The Political Philosophy of Immigration*. Cambridge, MA: HUP, 2016. 132–3.

a különféle kultúrájú emberek egymás szomszédságában, keveredve élnek, barátkoznak, házasodnak egymással és így tovább. Viszont a magas társadalmi integráció jót tesz az államban favorizált (politikai) normák és kulturális kincsek elterjedésének.⁴⁶ Ezeket a dolgokat az emberek nyilván egymástól sajátítják el, úgyhogy ezért, a polgári és a kulturális integráció támogatásáért jó az, ha van társadalmi érintkezés is. Ismét, a republikánus elmélet szerint ezek a dolgok azért fontosak, mert nélkülük nem lesz elég erős a közösségi kötelék, ami erényes, politikailag aktív viselkedésre ösztönzi az embereket, és ezzel hozzájárul a szabad és demokratikus kormányzat működéséhez. Húzzuk alá kétszer: a belső szeparatizmus tilalma esetében *normatív* elvárásról beszélünk! Ez a valóságban nyilván nem mindig teljesül, és ennél fogva az sem állítható, hogy a multikulturalizmus republikánus szempontból minden esetben támogatható lenne. A támogatás szigorúan feltételes.

Végül, negyedszer, az is valószínű, hogy nem lehet általános szabályt alkotni a dilemma eldöntése érdekében. Lehet, hogy ehelyett inkább esetenként kéne mérlegelni, hogy mikor mi veszélyesebb a szabadságra nézve: vajon az, ha a társadalom nem eléggé egységes az erény „kitermeléséhez”, vagy inkább az, ha az állam nem támogatja a kulturális különbségek intézményes megjelenítését? Ha ezt általánosságban nem lehet eldönteni, kiindulhatunk az adott társadalom empirikus adottságaiból is. Mondjuk, ha a társadalomban viszonylag magas az állampolgári erény szintje, és viszonylag súlyosak a kisebbségek által elszenvedett hátrányok (mindenekelőtt a kulturális adottságok újratermelése tekintetében), akkor elvben a multikulturális politika kéne, hogy prioritást élvezzen – hiszen a konkrét körülmények között ezzel teszünk nagyobb szolgálatot a szabadság növelésének. De nyilván a fordított eset is előfordulhat, az tehát, hogy a társadalomban nagyobb probléma legyen az egység hiányával, mint a kisebbségi igények kielégítésével (a mai Bosznia-Hercegovina ennek tipikus példája). Ilyen esetben pont nem a multikulturalizmus, hanem a patrióta nevelés a prioritás.

Befejezés

A multikulturalizmus mindenestre jó eszköz lehet ahhoz, hogy a republikánusok kezelni tudják az egalitárius és a „közösségszervezési” céljaik feszültségét. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a multikulturalizmus melletti érvek egyediek és perdöntők lennének. A dominancia kiküszöbölése mint cél nem okvetlenül mutat túl Kymlicka egyenlőségre és egyéni autonómiára hagyatkozó érvelésén. Másfelől a dominancia kiküszöbölése mint cél önmagában kevés ahhoz, hogy receptet vezessünk le belőle a többkultúrújság politikai kérdésének megoldására. Ez a cél ugyanis mind multikulturális politikát, mind pedig patrióta nevelést diktálhat.

⁴⁶ Laborde, 2008. 253.

Hogy mikor mit diktál elsődlegesen, az helyzetfüggő. Legfeljebb annyit mondhatunk határozottan, hogy nem akármilyen multikulturalizmusra, és nem akármilyen patriotizmusra lesz szükség ahhoz, hogy az egalitárius és a „közösségszervezési” célok feszültségéből adódó dilemma megoldódjon. Mindkét oldalon „republikánizáló” megszorításokra van szükség.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

- Andronache, Laura: Contemporary republican theories: in search of solidarity. In: Honohan, Iseult – Jennings, Jeremy (szerk.): *Republicanism in Theory and Practice*. New York: Routledge, 2006.
- Andronache, Laura: *Contemporary Republican Strategies for 'Civic Virtue' and the Notion of Political Obligation*. Budapest: PhD disszertáció, CEU, 2009.
- Bachvarova, Mira: Multicultural accommodation and the ideal of non-domination. *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 2013/17 (6). 652–673.
- Banting, Keith – Kymlicka, Will: Introduction: the political sources of solidarity in diverse societies. In: Banting, Keith – Kymlicka, Will (szerk.): *The Strains of Community. The Political Sources of Solidarity in Diverse Societies*. Oxford: OUP, 2017. 1–58.
- Barry, Brian: *Culture and Equality*. Cambridge: Polity, 2001.
- Benhabib, Seyla: *The Claims of Culture*. Princeton: PUP, 2002.
- Bloemraad, Irene: Solidarity and conflict: understanding the causes and consequences of access to citizenship, civic integration policies, and multiculturalism. In: Banting, Keith – Kymlicka, Will (szerk.): *The Strains of Community. The Political Sources of Solidarity in Diverse Societies*. Oxford: OUP, 2017. 327–363.
- Bohman, James: Nondomination and Transnational Democracy. In: Laborde, Cécile – Maynor, John (szerk.): *Republicanism and Political Theory*. Oxford: Blackwell, 2008.
- Christman, John: Constructing the Inner Citadel: Recent Work on the Concept of Autonomy. *Ethics*, 1988/1. 109–124.
- Christman, John: Liberalism and Individual Positive Freedom. *Ethics* 1991/2. 343–359.
- Chung, Ryoa: The Cosmopolitan Scope of Republican Citizenship. In: Weinstock, Christian – Nadeau, Daniel (szerk.): *Republicanism: History, Theory and Practice*. London: Frank Cass, 2004.
- Crowder, George: *Theories of Multiculturalism: An Introduction*. Cambridge: Polity, 2013.

- Demeter M. Attila: *Korunk politikai filozófiája*. Kolozsvár: Pro Philosophia – Egyetemi Műhely Kiadó, 2018.
- Honohan, Iseult: *Civic Republicanism*. New York: Routledge, 2002.
- Iverson, Duncan: Historical Injustice. In: Dryzek, J. – Honig, B. – Phillips, A. (szerk.): *The Oxford Handbook of Political Theory*. Oxford: OUP, 2006. 507–25.
- Kukathas, Chandran: Are there any cultural rights? *Political Theory* 1992/20 (1). 105–39.
- Kymlicka, Will: *Multicultural Citizenship: A liberal theory of minority rights*. Oxford: OUP, 1995.
- Kymlicka, Will: Solidarity in diverse societies: beyond neoliberal multiculturalism and welfare chauvinism. *Comparative Migration Studies*, 2015/3 (17). 1–19.
- Laborde, Cécile: From Constitutional to Civic Patriotism. *British Journal of Political Science*, 2002/32 (4). 591–612.
- Laborde, Cécile: *Critical Republicanism*. Oxford: University Press, 2008.
- Latour, Sophie Guérard de: Reworking the neo-republican sense of belonging. *Diacritica* 2010/24 (2). 85–105.
- Levy, Jacob T.: Against fraternity: democracy without solidarity. In: Banting, Keith – Kymlicka, Will (szerk.): *The Strains of Community. The Political Sources of Solidarity in Diverse Societies*. Oxford: OUP, 2017. 107–124.
- Lovett, Frank: Cultural accommodation and domination. *Political theory* 2010a/38. 243–267.
- Lovett, Frank: *A general theory of domination and justice*. New York: OUP, 2010b.
- Lovett, Frank – Whitfield, Gregory: Republicanism, Perfectionism, and Neutrality. *The Journal of Political Philosophy*, 2016/24. 120–134.
- Martí, José Luis: A Global Republic to Prevent Global Domination. *Diacritica*, 2010/24. 31–72.
- Miller, David: *On Nationality*. Oxford: OUP, 1995.
- Miller, David: *Citizenship and National Identity*. Cambridge: Polity, 2000.
- Miller, David: *Strangers in Our Midst. The Political Philosophy of Immigration*. Cambridge, MA: HUP, 2016.
- Moore, Margaret: Internal Minorities and Indigenous Self-Determination. In: Eisenberg, A. – Spinner-Halev, J. (szerk.): *Minorities within Minorities: Equality, Rights and Diversity*. Cambridge: CUP, 2005. 271–293.
- Parekh, Bhikhu: The cultural particularity of liberal democracy. *Political Studies*, 1992/40. 160–75.
- Parekh, Bhikhu: *Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory*. London: Palgrave, 2006.
- Pettit, Philip: *Republicanism: A Theory of Freedom and Government*. Oxford: University Press, 1997.

- Pettit, Philip: *On the People's Terms: A Republican Theory and Model of Democracy*. Cambridge: University Press, 2012.
- Pettit, Philip: *Just Freedom: A Moral Compass for a Complex World*. New York: W. W. Norton, 2014.
- Salat Levente: *Etnopolitika: a konfliktustól a méltányosságig*. Marosvásárhely: Mentor, 2001.
- Sides, John – Citrin, Jack: European opinion about immigration: The role of identities, interests and information. *British Journal of Political Science*, 2007/37(3). 477–504.
- Simpson, Audra: Paths toward a Mohawk Nation: Narratives of Citizenship and Nationhood in Kahnawake. In: Iverson D. – Patton, P. – Sanders, W. (szerk.): *Political Theory and the Rights of Indigenous Peoples*. Cambridge: CUP, 2000. 113–136.
- Sniderman, Paul – Hagendoorn, Louk: *When Ways of Life Collide: Multiculturalism and Its Discontents in the Netherlands*. Princeton: PUP, 2007.
- Soutphommasane, Tim: *The Virtuous Citizen. Patriotism in a Multicultural Society*. Cambridge: CUP, 2012.
- Sunstein, Cass R.: *The Partial Constitution*. Harvard: HUP, 1993.
- Tamir, Yael: *Liberal nationalism*. Princeton: PUP, 1993.
- Taylor, Charles M.: The politics of recognition. In: Gutmann (szerk.): *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition*. Princeton: PUP, 1994. 25–73.
- Tully, James: *Strange Multiplicity. Constitutionalism in an Age of Diversity*. Cambridge: CUP, 1995.
- Viroli, Maurizio: *For love of country. An essay on patriotism and nationalism*. Oxford: Clarendon Press, 1995.
- Viroli, Maurizio: *Republicanism*. New York: Hill and Wang, 2002.
- Young, Iris Marion: *Justice and the Politics of Difference*. Princeton: PUP, 1990.
- Young, Iris Marion: *Inclusion and Democracy*. Oxford: OUP, 2000.

MÁTÉ-TÓTH ANDRÁS – SZILÁRDI RÉKA*

Szekuritizáció és vallás Kelet-Közép-Európában

Elméleti felvetés

Szekuritizáció

A szekuritizáció¹ (*securitization*, biztonságiasítás²) a veszélyeztetés kijelölésének és elhárításának nyelvi és performatív aktusa. Más szóval diszkurzív keretezés, valamely közösségi érdek vagy politikai cél elérése érdekében bizonyos jelenségek és folyamatok sajátos értelmezése azáltal, hogy a fenyegetettség és a védekezés összefüggései válnak az elbeszélés tengelyévé.³ Természetesen léteznek úgymond objektív értelemben vehető veszélyek, mint a csúszós út, a szigeteletlen vezeték

* Máté-Tóth András vallásszociológus, Szilárdi Réka pszichológus, az *MTA-SZTE Convivence - Vallási Pluralizmus Kutatócsoport* munkatársai. E-mail: matetoth@rel.u-szeged.hu; szilardi.reka@gmail.com

¹ A szekuritizáció elmélete a bankszektor és a biztosítási szektor folyamatainak elemzésével kapcsolatban fogalmazódott meg, továbbá az 1990-es iraki háborút követően az USA, majd más nyugat-európai államok biztonságpolitikájának értelmezésére alkalmazták. Ebben a tanulmányban társadalomtudományi keretelméletként foglalkozunk vele.

² A magyar biztonságpolitikai és diplomáciatudományi publikációkban egyaránt használatos a szekuritizáció és a biztonságiasítás, esetenként a biztonságosítás kifejezés. Ebben a tanulmányban a szekularizáció kifejezéshez való hangtani közelsége miatt a szekuritizáció használatát mellett döntöttünk.

³ Campbell, David: *Writing security: United States foreign policy and the politics of identity*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1992.; Wæver, Ole: *Securitization and desecuritization*. Copenhagen: Centre for Peace and Conflict Research, 1993.; Buzan, Barry – Wæver, Ole – de Wilde, Jaap.: *Security: A new framework for analysis*. London: Lynne Rienner, 1998.; Bourbeau, Philippe – Vuori, Juha A.: Security, resilience and desecuritization: multidirectional moves and dynamics. *Critical studies on security*, Volume 3, 2015 - Issue 3, 253-268.; Bosco, Robert M.: *Securing the sacred: Religion, national security, and the Western State*. Ann Arbor, Michigan: University of Michigan Press, 2016.; Lægaard, Sune: Religious toleration and securitisation of religion. In: Bialasiewicz, Luiza – Gentile, Valentina (eds.): *Spaces of tolerance: Changing geographies and philosophies of religion & NBSP in today's Europe*. New York: Routledge, 2019. 103–120.; Balzacq, Thierry: Securitization theory: Past, present, and future. *Polity*, Volume 51, Number 2, April 2019, 331–348.

vagy a terrorista sejtek. A szekuritizáció *terminus technicus*a azonban nem az önmagában való veszélyeket tárgyalja, hanem azt a társadalmi, nyelvi folyamatot, amely során valamiről egy társadalmi szereplő, kommunikatív ágens megállapítja, hogy veszélyt jelent. Végso soron az, ami a szekuritizáció során mint veszély válik ismertté, nem szükséges, hogy önmagában véve is veszélyes legyen. Bizonyos vírusokról, ételekről, bizonyos betegségekben szenvedőkről utóbb világossá válik, hogy nem volt ok a félelemre, mert valójában nem jelentenek veszélyt. A szekuritizációs folyamat során azonban sokáig veszélyként tekintettek rájuk.

A szekuritizáció Max Weber-i értelemben vett ideáltípusát Thierry Balzacq dolgozta ki.⁴ Ezek szerint a szekuritizáció a következő jellemzőkből és dinamikákból tevődik össze. A fenyegetések olyan társadalmi tények, amelyek státusza a közönség és a biztonságot nyújtó szereplő közötti interszubjektív kapcsolattól függ. A fenyegetettségre adott biztonsági intézkedések és az adott társadalmi kontextus egymástól függenek. A titkosító intézkedések meghozatalának mozgatórugói a referenciális objektumot fenyegető egzisztenciális veszélyre vonatkozó ismeretek. Az érdekelték közötti hatalmi viszonyok strukturálják a biztonságpolitikai lépések folyamatát és eredményeit. A biztonságot teremtő lépések társadalmi mechanizmusokba (meggyőzés, propaganda, tanulás, szocializáció, gyakorlatok stb.) vésődnek bele. A szekuritizáció felelősséggel ruház fel.

Buchner szembe állítja a neorealizmus és az institucionalizmus felfogását, amelyben valóságos katonai potenciál áll rendelkezésre a (feltételezett) fenyegetések elhárítására, a szekuritizációs logikával, amely a társadalmi diskurzus ágenseire koncentrál és azt a látszatot kelti, hogy a valóságos fenyegetés pusztán politikai természetű, amely különböző politikai eszközökkel elhárítható. Ezzel a stratégiával inkább az érhető el, hogy tekintettel az akár krízisként interpretált fenyegetésre, rendkívüli intézkedések hozhatók. A szekuritizációs folyamat legitimálja a politikai döntéshozókat és megnöveli elfogadottságukat. E politikai folyamat számára végso soron nincsen szükség valódi fenyegetettségre, pusztán annak sikeres és eredményes igazolására, hogy a fenyegetettség fennáll.⁵

A szekuritizáció elméleti megközelítésével rokonítható a posztmodern társadalomtudományi elmélete, elsősorban Zygmund Baumann értelmezésében, aki a posztmodern egyik legfontosabb ismérvének a stabil orientációk felbomlását és a flexibilis tájékozódás kényszerét jelölte meg.⁶ Távolabbról Anthony Giddens

⁴ Balzacq, Thierry: The 'Essence' of securitization: Theory, ideal type, and a sociological science of security. *International relations*, 2015; 29(1): 103–113. 106.

⁵ Buchner, Peter.: Wie Sicherheit die Schadensabwehr lenkt. In: Lange, Hans-Jürgen – Endreß, Christian – Wendekamm, Michaela (Hrsg.): *Versicherheitlichung des Bevölkerungsschutzes*. Wiesbaden: Springer Fachmedien Wiesbaden, 2013. 173–188. 180.

⁶ Bauman, Zygmunt: *Liquid modernity*. John Wiley & Sons, 2013.; Bauman, Zygmunt: *Postmodernity and its Discontents*. John Wiley & Sons, 2013.

ontológiai biztonság elméletére⁷ hivatkozhatunk inverz értelemben, ahogyan az utóbbi évtizedben az eredeti *terminus technicus* úgy alkalmazzák, mint *ontological insecurity*.⁸ Gondolatmenetünk szempontjából nincs szükség itt részletesebben elemezni az említett két elméletet. Pusztán arra utalunk vele, hogy a kortárs társadalmi diskurzusokban számos szerző szerint nem a biztonság, a stabilitás az alapállapot, és a bizonytalanság és instabilitás jelenti a szélsőséges, abnormális állapotot, hanem fordítva. Amikor a szekuritizáció során veszélykijelölés zajlik, akkor egyrészt leíró folyamatról beszélhetünk, másrészt, s ez az elmélet voltaképpen magva, olyan diszkurzív törekvésről, amely stabilitást kíván létrehozni az általánosságban instablnak tapasztalt társadalmi és kulturális valóságban.

A szekuritizáció alanya lehet közösségi interakció vagy kormányzati ágencia. Előbbi ugyan nem független a mindenkor társadalmi diskurzust befolyásoló személyes vagy intézményi ágensektől, mégis elsősorban horizontális természetű, az egyén tudatos, még inkább véletlenszerű és szeszélyes információszerzésén alapul. Az információk kiemelt forrásai az online hálózatok, a közösségi média, a közkezdvelt tévéműsorok, a divatossá vált blogok és vlogok, a YouTube és más csatornák. A kormányzati (tágabban politikai) ágencia szintűgy nem független a közösségi interakciók folyamataitól, mégis elsősorban a jellegzetesen kormányzati eszközök segítségével a vertikális, felülről lefelé terjedő, központilag kontrolált intervenciókon alapul. Elsődleges ágensei a kiemelt közjogi szereplők, a kormányzati irányítás és ellenőrzés alá tartozó média, valamint a központi célkitűzéseket regionális és lokális szinten képviselő személyek és intézmények.

A szekuritizáció tárgya lehet bármi valóságos vagy kitalált jelenség. Az, hogy miből válik a szekuritizáció folyamán fenyegetés, amellyel szemben védekezni kell, elsődlegesen nem a jelenség saját jellegzetességein múlik, hanem azon, hogy milyen mértékben alkalmas a fenyegetővé tételre. Egyrészt magától értetődőségi jellegzetességekkel kell bírnia, másrészt szembeállíthatóvá kell lennie a közgondolkodás számára az alapvető értékekkel, mint az egészség, a béke, a jólét, a család stb.

A szekuritizáció elsődleges kinyilvánított célja a veszély elhárítása, az elvesztett vagy vágyott biztonság helyreállítása vagy létrehozása. E célok mögött közösségi, politikai érdekek húzódnak, melyek a szekuritizációs eljárások megindításának és fenntartásának elsődleges motívumai. A szekuritizáció elméletét a továbbiakban

⁷ Giddens, Anthony: *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. Berkeley: University of California Press, 1986.

⁸ Vö. többek között Rumelili, Bahar: Breaking with Europe's pasts: Memory, reconciliation, and ontological (in) security. *European security*, Volume 27, 2018 - Issue 3, 280–295.; Cash, John: Psychoanalysis, cultures of anarchy, and ontological insecurity. *International Theory*, Volume 12, Issue 2, July 2020, 306–321.; Kinnvall, Catarina – Mitzen, Jennifer: Anxiety, fear, and ontological security in world politics: thinking with and beyond Giddens. *International Theory*, Volume 12, Issue 2, July 2020, 240–256.; Ejodus, Filip – Rečević, Tijana: Ontological Insecurity as an Emergent Phenomenon: Bottom-up securitization of migration in Serbia. *European Psychologist*, (2021), 26, 29–44.

a társadalom vallási dimenziójára fogjuk vonatkoztatni. A vallásszociológiában a vallás társadalmi folyamatainak értelmezésére elsődlegesen használt fogalom a szekularizáció. A köznyelvben és számos tudományos publikációban is a szekularizáció fogalmát egyszerűen a vallás hanyatlását, jelentőségvesztését jelölő deskriptív fogalomként használják. A hatvanas évek közepétől azonban ez a kifejezés egy szociológiai elmélet meghatározó kifejezésévé vált, amelynek legrövidebb definíciója így hangzik: minél modernebb egy társadalom, annál kevésbé vallásos. A szekularizáció tehát a vallás és a modernitás egymáshoz való viszonyát taglaló elmélet, amely a vallásszociológia máig leggyakrabban használt értelmezési kerete a vallási folyamatok vizsgálatára. Az eredeti elméletet folyamatos kritikák érték és érik, melyek irodalma könyvtárnyi. Az utóbbi évtizedekben Charles Taylor *The Secular age* (2014) című vaskos monográfiája adott új lendületet az elméletnek. Szétfeszítené a jelen írás kereteit, ha az elmélet ismertetésére és bírálatára vállalkoznánk. Minthogy azonban a szekuritizációs elméletét a vallás modern társadalmi jelenének értelmezésére akarjuk érvényesíteni, utalásszerűen megemlítünk két vonatkozást a szekularizáció elméletéből, amely mentén a magunk felvetésének rendszerezésében támpontként szerepel.

José Casanova a közvallás (*public religion*) elmélete révén közismertté vált vallásszociológus a szekularizáció fogalmának tisztázása kapcsán megkülönbözteti a szekulárist (ami a vallástól független szféra), a szekularizációtól (ami a vallás magán- és közszférában beöltött szerepének változását elemző elmélet) és a szekularizmustól (ami a vallást a közéletből kiszorítani szándékozó politikai program).⁹ Casanovának ezt a distinkcióját a szekuritizációra érvényesítve megkülönböztethetjük a szekuritást, a fenyegetettségtől független vagy arra nem reflektáló állapotot, a szekuritizációtól, amely a fenyegetéseket kijelölő diskurzusfolyamat, vagyis értelmezési keret, továbbá a szekuritizmustól, amely a teljes társadalmi és kulturális valóságot kizárólag a fenyegetettséghez kapcsolva értelmező ideológia. A megkülönböztetés elméleti jelentősége abban áll, hogy felbontja a szekuritizáció fogalmát és annak strukturáltabb tárgyalásához nyújt lehetőséget. Gyakorlati jelentősége pedig abban van, hogy árnyaltabb elemzési kérdések és eljárások kidolgozására nyújt lehetőséget.

Karl Dobbelaere klasszikusá vált tanulmányában (*Secularization: a multi-dimensional concept*) elkülöníti a szekularizáció szintjeit, s megkülönbözteti a mikro (individual), mezo (institutional) és makro (societal) szintű szekularizációt. A mikro szint a vallásosság személyes attitűdjeit vizsgálja, a mezo a civil társadalom és a társadalmi intézmények szintjét, végül a makro az össztársadalmi, univerzális

⁹ Vö. Máté-Tóth András: *Vallásnézet*. Kolozsvár: Korunk–Komp-Press, 2014.; Máté-Tóth András: *Freiheit und Populismus: Verwundete Identitäten in Ostmitteleuropa*. Wiesbaden: Springer VS, 2019.

vagy kontinentális szinteket¹⁰. Dobbelaere megkülönböztetését kölcsön véve a szekuritizáció vonatkozásában is elméleti és gyakorlati haszonnal járhat a három szint elkülönített tárgyalása és elemzése. A mikro szint ennek megfelelően az egyén fenyegetettségérzete és ennek tematizálása, kezelése, a mezo szint a különböző civil társadalmi aktorok részéről történő és az őket érintő szekuritizáció, végül a makro szint az országok, országcsoportok politikájának területe.¹¹

A fentieket figyelembe véve, a szekuritizáció tekinthető a politika egyik eszközének vagy jellegzetességének, ugyanakkor azonosítható is bizonyos típusú politikával. Azok a politikai rendszerek, illetve regionális politikák, melyek egyfajta fenyegetettség örökséggel rendelkeznek, kiemelten hajlamosak arra, hogy egész politikájukat a szekuritizációra építsék. Magyarországra vonatkozóan a szakirodalom tanúsága szerint a „közbeszédre a biztonságosítás (szekuritizáció) politikai kommunikációja volt a legnagyobb hatással”¹².

Az eddigiekben arra törekedtünk, hogy bemutassuk a szekuritizáció elméletének alapjait. A hivatkozott irodalom a téma elmélyültebb tanulmányozását van hivatva lehetővé tenni, ám úgy véljük, ahhoz, hogy a vallás, helyesebben a köz-vallás kelet-közép-európai jelenének értelmezésére felhasználjuk a szekuritizáció elméletét, elégséges az elmélet leglényegesebb összefüggéseinek exponálása. A továbbiakban is megmaradunk ezen a metaszinten, mert tanulmányunknak csupán egyetlen célt jelöltünk ki, vitára bocsájtani azt a felvetést, hogy a szekuritizáció elmélete kifejezetten alkalmas a régió vallási dimenzióinak értelmezésére.

Szekuritizáció Kelet-Közép-Európában

A kelet-közép-európai régió kollektív társadalmi identitásának egészét számos szerző a fenyegetettség és a traumatizáltság hangsúlyozásával írja le, s ezek jelenlétét és regionális jelentőségét mutatja ki a régió különböző társadalmában, történelmi eseményeiben és azoknak a régióra sajátosan jellemző értelmezésében. Bibó István és Szűcs Jenő vonatkozó munkáira hivatkozhatunk, vagy az újabb művek közül Stefano Bottoni¹³ vagy Timothy D. Snyder¹⁴ munkáira. Szilárdi bizonyos

¹⁰ Dobbelaere, Karel: Trend Report: Secularization: a multi-dimensional concept. *Current Sociology*, 1981; 29(2): 3–153.; Dobbelaere, Karel: *Secularization: An analysis at three levels*. Peter Lang, 2002.

¹¹ A szekuritizáció szintjei közötti különbségtételre kiemelten reflektál Ejodus és Rečević tanulmánya, amely szerbiai interjúk alapján vizsgálja a fenyegetettség érzésének pszichológiai dimenzióit. L. Ejodus – Rečević, 2021.

¹² Feischmidt Margit: Szolidaritás és társadalmi reflexió a menekültek önkéntes segítőinek elbeszéléseiben. *socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 2018/1. 69–94. 76.

¹³ Bottoni, Stefano – Andreides, Gábor: *A várva várt Nyugatot: Kelet-Európa története 1944-től napjainkig*. Budapest: MTA BTK Történettudományi Intézet, 2014.

¹⁴ Snyder, Timothy: *Véres övezet: Európa Hitler és Sztálin szorításában*. Budapest: Park, 2012.

vallási vonatkozások tekintetében úgy érvel, hogy azok kollektív identitására az etnikai kisebbségi attitűdök jellemzőek, azaz a fenyegetettség, az etnocentrizmus és a bezárkózás élményével reagálnak a környező világra¹⁵, Máté-Tóth pedig *Freiheit und Populismus* című könyvében a régiót a sebzett kollektív identitás régiójának nevezte¹⁶.

A szociológusi, történelmi és vallástudományi munkák mellett a fenyegetettség tematikája a társadalomlélektanban is erősen hangsúlyozott. A történelmi sérelmek és az ezzel összefüggő narratív identitás érzelmi mintázatok vizsgálatát a PTE Narratív Kutatócsoportja vizsgálta széleskörűen számos empirikus kutatásban, igazolva azt, hogy az elaborálatlan nemzeti traumák az áldozati szerep és fenyegetettség mintázatait mutatják¹⁷.

A kollektív fenyegetettség és az erre válaszul megjelenő növekvő biztonságigény világszerte megfigyelhető jelenség, amely jellemzően azokban a helyzetekben tapintható ki leginkább, ahol valamilyen, a kisebbség-többségre jellemző csoportközi konfliktusok figyelhetők meg, illetve amelyeknek hátterében igen gyakran valamilyen kollektív sérelem/trauma áll¹⁸.

Ahogy arról már több kutatás beszámolt, a történelmi sérelmek pusztá emlegetése, illetve diszkurzív felbukkanása erősítheti a csoportközi konfliktuspotenciált, a markáns áldozati szereppel való azonosulás következménye pedig a külső (nemcsak az elkövető) csoportokkal szembeni ellenséges attitűd, a bizalomhiány, a csökkent empátia, valamint a kompromisszumképtelenség állapota.¹⁹

¹⁵ Szilágyi Tamás – Szilárdi Réka: *Istenek ébredése*. Szeged: JatePress, 2007.; Szilárdi Réka: *Az újpogány vallási diskurzus narratív mintázatai*. Budapest: L'Harmattan, 2017.

¹⁶ Máté-Tóth, 2019.

¹⁷ László János: *Történelemtörténetek: bevezetés a narratív szociálpszichológiába*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2012.

¹⁸ Vö. Wohl, Michael J. A. – Branscombe, Nyla R.: Remembering historical victimization: Collective guilt for current ingroup transgressions. *Journal of personality and social psychology*, 2008. 94(6), 988–1006.; Čehajić, Sabina – Brown, Rupert: Silencing the past: Effects of intergroup contact on acknowledgment of in-group responsibility. *Social psychological and personality science*, 2010; 1(2): 190–196.; Andrighetto, Luca – Mari, Silvia – Volpato, Chiara – Behluli, Burimand: Reducing competitive victimhood in Kosovo: The role of extended contact and common ingroup identity. *Political Psychology*, Volume 33, Issue 4, August 2012, 513–529.; SimanTov-Nachlieli, Ilanit – Shnabel, Nurit: Feeling both victim and perpetrator: Investigating duality within the needs-based model. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 2014; 40(3): 301–314.; Cohrs, J. Christopher – McNeill, Andrew – Vollhardt, Johanna Ray: The two-sided role of inclusive victimhood for intergroup reconciliation: Evidence from Northern Ireland. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 2015, 21(4), 634–647.

¹⁹ Bar-Tal, Daniel – Antebi, Dikla: Siege mentality in Israel, *International Journal of Intercultural Relations*. Volume 16, Issue 3, Summer 1992, 251–275.; Noor, Masi – Brown, Rupert J. – Prentice, Garry: Precursors and Mediators of Intergroup Reconciliation in Northern Ireland: a New Model. *The British journal of social psychology*, Volume 47, Issue 3, September 2008, 481–495.; Schori-Eyal, Noa – Halperin, Eran – Bar-Tal, Daniel: Three layers of collective victimhood: effects of multileveled victimhood on intergroup conflicts in the Israeli–A

Különösképp az exkluzív áldozatiságra jellemző ez, amelyben a csoport kizárólag a saját elbeszéléseit és nézőpontjait képes látni, ennek következtében pedig létrejön a saját (nemzeti és etnikai) csoport glorifikációja, és mivel kizárólag a saját sérelmek kerülnek a fókuszba, így egyfelől a külső csoportok szenvedése megkérdőjeleződik, relativizálódik, másfelől minden külső csoport potenciális veszélyforrássá válik.²⁰

Az áldozati szerepkör mint olyan természetesen nem regionális jelentőségű, a sebzettség ilyen irányú (exkluzív) alakzatai azonban Közép-Kelet-Európában specifikus mintázatokat hoznak létre a történelmi háttér és a kollektív emlékezet miatt. Az idegen birodalmaktól való félelem, a kisebbségi létmód, a beékelődés és átmenetiség állapota az áldozati élményszerveződés olyan mintázatait mutatja, amely egyrészt egyértelműen befolyásolja a csoporttagok identitását, másrészt e mintázatok a transzgenerációs átadás hatására továbbra is fenyegetetté teszik a régió társadalmainak kollektív identitását.²¹ A kollektív (és exkluzív) áldozatiságra vonatkozó szakirodalom jól illusztrálja ennek a fenyegetettségélménynek a tulajdonságait²². Egyszerűen szólva a korábbi történelmi helyzetekből adódó, sérelmekkel terhelt kisebbségi érzelmintázat aktiválódik újra és újra a régió országainak kollektív identitásában.

Mindez tehát azt jelenti, hogy az egyes személy politikai és/vagy ideológiai beállítódásától függetlenül keletkezik egy állampolgári, fokozott és mélyről jövő érzékenység, amely a kollektív identifikációban feje ki a hatását. Mindezeknek következtében a térség biztonságsszükséglete különösen élénk triggerpontokat mutat, ezeket pedig a politikai hatalom erőteljesen képes instrumentalizálni. Vagyis a kollektív önazonosság fenyegetettségére vonatkozó szenzitív pontjai kifejezetten alkalmassá teszik a régiót a szekuritizáció fókuszba helyezésére: a befogadói oldalról és a felülről érvényesített diskurzusok oldaláról egyaránt.

A fentiek alapján igazoltnak tekinthetjük, hogy a szekuritizáció elmélete felvethető egy olyan régió vonatkozásában, amelyben a fenyegetettség rendszer szinten, a kollektív identitás szintjén kimutatható. A régió társadalmainak számos

rab context. *Journal of Applied Social Psychology*, Volume 44, Issue 12, December 2014, 778–794.

²⁰ Vollhardt, Johanna R. – Bilali, Rezarta: The role of inclusive and exclusive victim consciousness in predicting intergroup attitudes: Findings from Rwanda, Burundi, and DRC. *Political Psychology*, Volume 36, Issue 5, October 2015, 489–506.

²¹ László, 2012.; Fülöp Éva – Kövágó Pál (szerk.): *A kollektív áldozati szerep szociálpszichológiája*. Budapest: Oriold és Társai Kiadó, 2018.

²² Bar-Tal, Daniel – Cehajic-Clancy, Sabina: From collective victimhood to social reconciliation: Outlining a conceptual framework. In: Dario Spini – Guy Elchereth – Dinka Corkalo Biruski (eds.): *War, community, and social change*. New York: Springer, 2014. 125–136.; Bilali, Rezarta – Vollhardt, Johanna R.: Victim and perpetrator groups' divergent perspectives on collective violence: Implications for intergroup relations. *Political Psychology*, Volume 40, Issue S1, February 2019, 75–108.

dimenziójára vonatkozóan igaz ez, mi itt szakmai illetékességünk határait ismerve csupán a vallási dimenzióra való érvényesítés lehetőségét vethetjük fel. A továbbiakban tehát első lépésben a szekuritizációs elmélet legrangosabb képviselőinek munkáiban a vallásra vonatkozó állításokat mutatjuk be röviden, melyek nem vonatkoznak a kelet-közép-európai régióra. Majd ezt követően mutatunk be néhány területet és összefüggést a vallás regionális szerepére vonatkozóan, melyek számunkra megalapozni látszanak elméleti felvetésünket.

Szekuritizáció – vallásértelmezés Kelet-Közép-Európában

A szekuritizációs elmélet szisztematikus kidolgozója – Barry Buzan, a London School of Economics nemzetközi tanulmányok intézetének professzora és a Koppenhágai iskola egyik meghatározó alakja – alapművében a vallási vonatkozások csupán érintőlegesen szerepelnek. A leginkább figyelemre méltó és az elméletnek a vallási dimenzióra való érvényesítése szempontjából lényeges kijelentés az, hogy a vallás önmagában ugyan szolgálhat katonai beavatkozás hivatkozási pontjaként, ugyanakkor figyelembe kell venni, hogy a vallás szorosan összefonódik az állammal (Izrael, Irán) vagy a nemzettel (Szerbia, Horvátország), vagyis nem különíthető el szabatosan az, hogy a hivatkozás objektuma az állam vagy a vallás. Továbbá számolni kell a „Nyugat” iszlamofóbiájával és a hindu nacionalizmustól való félelemmel is, amik az adott biztonságpolitikai diskurzusban és döntésekben tetten érhetők.²³

Buzan felvetésének igazolására a 21. század első évtizedei súlyos katonai és más erőszakos érveket szolgáltatottak, benne az iszlám vallásra hivatkozó terrorcselekményekre adott biztonságpolitikai válaszokkal, vele az iszlám vallás egészének kriminalizálásával, nem különben a menekültválság kezelését tárgyaló politikákkal. Ezekre figyelemmel a történelem megcáfolta Buzan arra vonatkozó állítását, hogy a vallás nem lépett túl az állami, nemzeti kereteken (*„religion has not yet transcended the state as a referent object for military security”*), hiszen a vallásra hivatkozó terrorizmus elleni sokrétű védekezés és küzdelem az államoktól független célponttá vált, valamint más vallás-releváns tényállásokkal szembeni védekezés is internacionális, regionális jelleget öltött. (Lásd az alább bemutatott kelet-közép-európai területeket!)

A szekuritizáció és a vallás összefüggéseit a nemzetközi tanulmányok tudománya többnyire a Buzan által felvetett területekre koncentrálna tárgyalja. Tanulmányunkban tágasabb perspektívából közelítjük meg a szekuritizáció vallásra vonatkozó érvényességét, valamint a vallást magát mint szekuritizációt. Nem csupán azt szándékozzuk bemutatni, hogy milyen vallási tényállások és vonatkozások váltak

²³ Buzan et al., 53.

fenyegetővé a szekuritizációs folyamatok során, hanem azt is, hogy a vallás funkciója az általunk vizsgált kelet-közép-európai régióban²⁴ elsősorban úgy írható le és értelmezhető, mint szekuritizáció. Az előbbi tárgyalásban a vallás a szekuritizáció tárgya, utóbbiban pedig a vallás a szekuritizáció alanya. A vallás társadalmi funkcióinak regionális jellegzetességét annak mentén igyekszünk leírni, hogy a vallási tényállások szekuritizációjában kimutatjuk a régió legfőbb identitásmarkerével, a sebzett kollektív identitással való szerves kapcsolatot. Felvetésünk szerint azzal párhuzamosan, ahogyan a modernizáció vallásra vonatkozó elmélete a szekularizáció, úgy a kelet-közép-európai régióban a társadalomtudományi keretelmélet a sebzett kollektív identitás, amelynek vallásra vonatkozó elmélete a szekuritizáció.

Amennyiben igazoltak tekinthetjük, hogy a kelet-közép-európai régió társadalmi identitásának legfőbb jellegzetessége a sebzettség²⁵, amely a régió geokulturális és geopolitikai elhelyezkedésének folyománya, akkor a sebzett kollektív identitás vallási²⁶ dimenziója szorosan, sőt, talán elsődlegesen kapcsolódik a folyamatos fenyegetettség tudatához. Mind a magánvallási, mind a közvallási területen a szekuritizáció a régió nem csupán egyik, hanem a legfőbb jellegzetessége – a régió történetének és kulturális adottságainak megfelelő hangsúlyokkal és színekkel.

Közvallás a szekuritizáció felől

A vallásosság tekintetében általánosságban három megközelítésről beszélhetünk. A személyes vallásosság egyetemes formái és megnyilatkozásai (vallásfenomenológia), a vallásosság regionális konnotációkkal ellátott jellegzetességei (vallásantropológia, valláspszichológia), végül a vallás társadalmi jelenségének sokféle rétegéről. A személyes vallásosság dimenzióján túl a vallási szekuritizáció elsődlegesen a publikus szférában zajlik (közvallás), amely ugyan nem választható el teljes mértékben a személyes szférától, ám attól mégis szabatosan elkülöníthető. Másképpen fogalmazva, minthogy a vallás annak követői számára egzisztenciális

²⁴ Jelen tanulmányunkban a szakirodalom révén jelenítjük meg a közép-kelet-európai dimenziót, példáink azonban magyarországiak, s csupán azt a célt szolgálják, hogy a szekuritizáció és a vallás kapcsolatát jobban megértsük. A régióból származó további példákat, illetve elemzéseket a későbbiekben tervezzük feldolgozni és bemutatni.

²⁵ Máté-Tóth András: Sebzett identitás Kelet-Közép-Európában. *Vigilia*, 2015/6. 409–415.; Máté-Tóth, 2019.

²⁶ A vallás szabatos meghatározásai esszenciális, illetve funkcionális megközelítésben is számosak és a vallástudományi viták folyamatosan taglalt témái közé tartoznak. Tanulmányunk tematikájához kapcsolódóan a vallást társadalmi és kulturális jelenségnek tekintjük a vallás követői és képviselői általi öndefiníciót alapul véve. A vallás filozófiai tárgyalására alapozva Laustsen és Waever (Laustsen, Carsten B. – Wæver, Ole: In Defence of Religion: Sacred Referent Objects for Securitization. *Millennium*, 2000; 29(3): 705–739.) ezen a ponton bírálják a koppenhágai iskola vallásfelfogását, amelynek részletesebb bemutatására itt nem térhetünk ki.

jelentőségű, ezért a vallást, a szent objektumokat érő fenyegetés a vallás követőit egzisztenciálisan érinti.²⁷ A szekuritizációs elméletben, ahogyan azt a nemzetközi tanulmányok területén a koppenhágai iskola fémjelzi, ez az egzisztenciális dimenzió kimarad a reflexióból. A közzvallás²⁸ azoknak a tudásoknak, tanításoknak, szabályozott közösségi cselekményeknek és intézményeknek az összességét jelenti, melyek önmagukat vallásinak deklarálják. Minden kornak és minden kultúrkörnek megvan a maga közzvallási mintázata. A közzvallás egyetemes jelenség, ám kultúrafüggő. Minden vallás rendelkezik tanításokkal, rítusokkal, intézményekkel. A szekuritizáció felől tekintve a közzvallási jellegzetességek és folyamatok elemzése arra a kérdésre válaszol, hogy milyen alapon milyen veszélyek kerülnek kijelölésre a publikus vallási aktorok részéről, és ezek elhárítására milyen stratégiákat rendelkeznek el.

Vallásosság a szekuritizáció felől

A vallás, vallásosság olyan fogalmak, melyek a közgondolkodásban egyfajta evidenciának számítanak, a vallástudományban és a vallással foglalkozó más tudományokban azonban folyamatosan vitatott és értelmezett elemző kategóriának. Arra ebben a tanulmányban nincs mód, hogy akárcsak jelzésszerűen ismertessük a vallás és a vallásosság kategóriáit, csupán arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a vallástudomány ezekre vonatkozóan megkülönbözteti azokat az elméleteket, melyek a vallást *sui generis*, másra vissza nem vezethető, illetve másra visszavezethető valóságnak tekinti. Ennek alapján a szekuritizációval összefüggésben vizsgálhatjuk, hogy a (*sui generis*) vallás milyen felfogásokkal, technikákkal, eszközökkel jelöl ki veszélyeket és határoz meg veszélyelhárítási módokat. A nagy vallási hagyományok imádságirodalmában a veszélyek beazonosítása és az istenséghez fordulás a veszélyek közepette gazdagon dokumentált motívum. A vallási tanok formálódásának folyamatát is a saját tanítás egészét vagy annak tisztaságát veszélyeztető nézetek megjelölése, elítélése jellemzi. Amennyiben pedig a vallást következménynek tekintjük, akkor a vizsgálódásunk arra irányul, hogy mik azok a folyamatok, amelyek vallást generálnak vagy igényelnek, illetve milyen nem-vallási motívumokban és cselekményekben jelenik meg, használdik fel a vallás. A *sui generis* vallás elsősorban a vallásfilozófiában és vallásfenomenológiában van jelen, a származtatott vallás pedig jellemzően a társadalomtudományokban. Jelen tanulmányunkban a vallást ez utóbbi megközelítésben hozzuk összefüggésbe a szekuritizációval.

A szekuritizáció a veszélykijelölés és a veszélyelhárítás folyamatainak és cselekményeinek összessége. A személyes vallásosság vonatkozásában, elméleti,

²⁷ V. ö. Laustsen – Wæver, 2000.

²⁸ A közzvallás kifejezés José Casanova *public religion*, valamint távolabbról Rousseau és Bellah *civil vallás* szakkifejezésének felel meg. (Vö. Máté-Tóth, 2014.)

ideáltipikus szinten, a megközelítés alkalmas azoknak a veszélyeknek a számbavételére, amik megjelennek a személyes vallásosság cselekményeiben és a mögöttük húzódó látásmódban. Továbbá arra is, hogy feltérképezzük azokat a forrásokat és megoldásokat, melyek a felismert veszélyek elhárítására szolgálnak. Mind a veszélykijelölés, mind a veszélyelhárítás lehet személyesen átélt élmény és (nyelvi) cselekmény, ám a személy a vallásosságát tekintve is bele van ágyazva abba a társadalmi és vallási közegbe, amelyben a szekuritizáció zajlik. Azt, hogy mit tekint veszélynek és miként hárítja el, előre adott és elsajátított tudások és ezek változásai határozzák meg. A vallási szekuritizáció privát területe az imádság, közösségi területe pedig a rítus, s mindkettő irányulhat az elkülönített vallási szféra felé, és kifelé, a profán szféra felé. Az alább következő példák csupán az elmélet felvetését kívánják igazolni. Szándékosan választottunk egymástól szinte mindenben eltérő példákat, mert érzékeltetni kívánjuk, hogy az általunk bemutatott elméleti felvetés sokféle területen tűnik alkalmazhatónak. Minden említett példa további elemzést igényel, amennyiben igazolódik, hogy a szekuritizáció mentén történő megközelítés érdemi belátásokkal járulhat hozzá a megértésükhöz.

Szektaveszély

A kelet-közép-európai régióban a vallás- és egyházellenes kommunista berendezkedés bukását követően egyfajta szabad vallás piac jött létre. Ez egyrészt azt jelentette, hogy az eladdig a vallásellenes hatalom kontrollja alól felszabadult vallási közösségek új lendületű aktivitásokba kezdhettek, amelynek során újra kellett pozicionálniuk magukat a vallási szempontból szabad társadalmi és kulturális térben. Másrészt azt, hogy a „kapitalista” befolyást elhárító instanciák megszűnését követően Nyugat-Európából, de még inkább az USA-ból erőteljes missziók érkeztek a térségbe²⁹.

Ezzel a jelenséggel összefüggésben a térség számos országában megfigyelhető volt egyfajta szektaellenes kampány. Magyarországon 4 vallási közösséget bélyegzett meg a szabadon választott első parlament, a nemzetbiztonsági szolgálat jelentéseivel támogatva, így a Hit Gyülekezetét, a Jehova Tanúit, a Szcintológiai és a Krishna Tudatú Egyházat.³⁰ Több hullámban is, elsősorban a jobboldali irányultságú politika törésvonalat állított fel a vallási közösségek között. Az egyik oldalra a „történelmi egyházakat”, velük szemben a „(destruktív) szektákat” állította a másik oldalra³¹. Elhíresült ebben a kriminalizációs törekvésben Semjén Zsolt mi-

²⁹ Ramet, Sabrina P.: *Nihil obstat religion, politics, and social change in East-Central Europe and Russia*. Durham: Duke University Press, 1998.

³⁰ Horváth Zsuzsa: Szektaveszély a tények mérlegén. *Egyházforum*, 1995/2. 39–44.

³¹ Vö. Máté-Tóth András – Juhász Valéria: *Vallási közösségek az írott sajtóban*. Szeged: JATEP-ress, 2007.

niszterelnök-helyettes „bizniszegyház” kifejezése, amely része volt a lelkiismereti szabadságról és az egyházakról szóló 1990/IV-es törvény megújítási, lecserélési folyamatának, ami végül 2011-ben zárult le az új törvény ratifikációjával. Jóllehet a törvény számos pontját a magyar Alkotmánybíróság alkotmányellenesnek deklarálta, nem különben a vonatkozó brüsszeli bíróság, a törvény folyamatos módosítása ellenére is alapot és eszközt szolgáltat a szekuritizációs valláspolitikára számára.³²

Iszlám

Különösen a 2015-ben az egész világpolitikát, benne a kelet-közép-európai államok politikáját is elsődlegesen meghatározó menekültválság szolgáltatta az alkalmat az iszlám vallás szekuritizációja számára. Ennek legfőbb eszközei közé tartoztak az iszlám és a vallásilag motivált terrorizmus közötti különbség eliminálása, az iszlámnak a terrorizmussal való azonosítása és az európai politikai és kulturális berendezkedéssel és hagyományokkal való inkompatibilitásának hangsúlyozása. A kormányzati kommunikáción túlmenően számos kutatóintézet, tudós, publikus értelmiségi támogatta és máig támogatja állásfoglalásaival az iszlám fenyegető jellegének fenntartását. A kormány által kontrollált média meg nem szűnő módon sugároz az iszlámveszélyt alátámasztó műsorokat, és használja fel a közel-keleti keresztényüldözés tényeit az iszlámmal kapcsolatos szekuritizációs eljárásokra.³³

Import ünnepek

Az internetes és az online hálózatok alkalmas eszközök arra, hogy a kultúrák közötti keveredést a hétköznapi ember percepciója számára is hétköznapivá tegyék. Így terjed el Európában is néhány olyan ünnep, ami eredetileg Amerikában honos. Különösen az ősi kelta pogány ünnep, a Halloween és a Valentin's Day vált

³² Kovács Kálmán Á. – Rajki Zoltán: Kísérlet a „szektakérdés” fogalmának összehasonlító elemzésére eltérő társadalmi-politikai rendszerekben (kutatásmódszertani vázlat és vitaindító alapvetés). *Iskolakultúra*, 2013/1. 72–90.

³³ A témára vonatkozó szakirodalom rendkívül gazdag, csak példaként említünk meg néhány, a magyarországi diskurzusról érkező szaktanulmányt. L. A. Gergely András: A migráns-narratíva mint ön- és ellenségépítés (Kommunikációs antropológiai megfontolások). *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2016/1. 119–144.; Demeter Márton: Propaganda against the West in the Heart of Europe: A masked official state campaign in Hungary. *Central European Journal of Communication*, Volume 11 No 1 (21) Fall 2018. 177–197.; Gozdziaik, Elzbieta M. – Marton Péter: Where the Wild Things Are: Fear of Islam and the Anti-Refugee Rhetoric in Hungary and in Poland. *Central and Eastern European Migration Review*, Vol. 7, No. 2, 2018, 125–151.; Mihályi Péter – Szelényi Iván: A morális pánik természete: Bevándorlók, járványok, gazdasági, társadalmi és politikai válságok a 21. században. *Mozgó Világ*, 2020/6. 3–28.

a szekuritizáció céltáblájává, arra való hivatkozással, hogy az előbbi a keresztény Mindenszentek vigíliájával (előestéjével) esik egybe.³⁴ Utóbbi inkább néhány radikálisabb muzulmán országban vált a szekuritizáció céltáblájává, minthogy a szabad szerelem ünnepnapjaként tartja számon a lakosság, amely ellenkezik a sharija ottani értelmezésével. A Halloween-nel szemben elsősorban nem politikai, hanem egyházi csoportok emelték fel hangjukat,³⁵ mondván, hogy az az amerikai üzleties kultúra támadása a hagyományos keresztény kultúra ellen.³⁶

LMBTQ+

A kelet-közép-európai országok egyházai, hívei és az egyházak hivatalos képviselői egyaránt jelentős veszélyt tulajdonítanak a feminizmusnak, a homoszexualitásnak, a genderelméletnek és az LMBTQ+ szervezetek aktivitásának. A számos egyházi megnyilatkozást reprezentálja Bíró Lászlónak, a családpsztorációért felelős katolikus püspöknek a 2020. júliusi nyilatkozata: „Korunkban nagy erővel terjeszkednek az általában gendernek nevezett ideológia különböző formái, amelyek – ugyancsak megcsúfolva az ember istenképmás voltát – tagadják a férfi és nő közötti lényegi különbözőséget és kölcsönösséget. Nemi különbségek nélküli társadalmat vizionálnak, és lerombolják a család antropológiai alapját.”³⁷ Jóllehet ezek a kortárs diszkussziók nem fedik egymást, de a rájuk vonatkozó szekuritizációs cselekményekben összevonódnak és egy közös veszélyforrásnak vannak tekintve.³⁸ Az így megbélyegzett szemléletekkel és akciókkal áll szemben a család, a természet, a hagyomány és a kereszténység a megfelelő szekuritizációs értelmezésben. Ebben a keresztény, illetve katolikus apológiában maga a legfelsőbb

³⁴ Szemerkényi Ágnes: Kell-e nekünk Valentin nap? In: Csonka-Takács Eszter – Czövek Judit – Takács András (szerk.): *Mir-susnë-xum: tanulmánykötet Hoppál Mihály tiszteletére*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2002. 611–622.

³⁵ Például Lőrincz Sándor: Halottak napja vagy halloween? Gyertyák és gyökök. Új Ember, 2010. november 7. 45. 3.

³⁶ „Azt hiszem, hogy egy keresztény családnál ez a halloween hacacaré, ez az alakosdi, ez az álarcos felvonulás nem illik bele a mindennapjaikba, hiszen ez a sátán kultuszát támogatná.” – egy katolikus óvoda vezetőjének nyilatkozata. <https://www.magyarkurir.hu/hirek/halloween-keresztény-szemmel-avagy-miert-az-eletet-unnepeljuk-halottak-napjan>

³⁷ <https://www.magyarkurir.hu/hirek/hivom-csaladokat-2020-juliusaban-biro-laszlo-puspok-levele>

³⁸ Janky Béla – Kmetty Zoltán – Naszályi Natália – Tamássy Réka: Médiakeretezés és LMBTQ+ emberek iránti attitűdök. *socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 2018/3. 1–24.; Nuñez-Mietz, Fernando G.: Resisting human rights through securitization: Russia and Hungary against LGBT right. *Journal of Human Rights*, Volume 18, 2019 - Issue 5, 543–563.; Vida Bianka: New Waves of Anti-Sexual and Reproductive Health and Rights Strategies in the European Union: the Anti-Gender Discourse in Hungary. *Sexual and reproductive health matters*, Volume 27, 2019 - Issue 2, 13–16.

egyházkormányzat is aktívan részt vesz, hátszelet biztosítva a helyi egyházak püspöki karai számára.

Kapcsolat a sebzett kollektív identitással

A vallási szekuritizáció ugyan egyetemes jelenség, de regionális jellegzetességekkel rendelkezik. Ezek abban a ragadhatók meg, hogy a szekuritizáció során milyen érték- és érderendszer rajzolódik ki aszerint, hogy milyen témákkal, eseményekkel és folyamatokkal szemben milyen megvédendő értékeket jelenít meg a szekuritizációs folyamat. A kelet-közép-európai régióban a vallási vonatkozású szekuritizációs műveletek és folyamatok a szekta-, a liberalizmus-, az iszlám-, az USA-ünnepek és az LMBTQ+ veszélyét hangsúlyozták kiemelt mértékben, s ezzel szemben a hagyományosként és sajátként (nemzetiként) artikulált kereszténység-, család- és Európa-felfogást állították be mint megvédendő értékkonglomerátumot. A szekuritizációs eljárás szoros rokonságot mutat a populizmus diszkurzív műveleteivel, amelyek egyik leglényegesebb kapacitása a (fenyegető) „mások” és a (megvédendő) „mi” közötti elvágólagos szembeállítás. Összefoglalva, tanulmányunkban azt a felvetést szándékoztunk igazolni, hogy a kelet-közép-európai régió vallási folyamatainak értelmezéséhez a koppenhágai iskola képviselői által kidolgozott szekuritizációs elmélet kiemelt lehetőségeket rejt magában. Ezt a megközelítést a magyar szakirodalomban eddig még nem aknázták ki a nemzetközi tanulmányok, a szociológia és a vallástudomány, így ebből a szempontból felvetésünket eredetinek tekinthetjük. Továbbá nem különben lehetőségnek arra, hogy az említett tudományágak képviselői a témára vonatkozóan transzdiszciplináris együttműködést kezdhessenek. A nemzetközi szakirodalom áttekintése révén pedig arra a megállapításra jutottunk, hogy a *securitization* alapú megközelítést a kelet-közép-európai térség vallási dimenziójára eddig csak nagyon kevés szerző alkalmazta. Azok a szerzők pedig, akik a térség némely országának jelenkori vallásreleváns szekuritizációs diskurzusait elemezték, a kortárs jelenségeket nem kapcsolták össze a térség elsődleges markerének tekinthető traumacentrikus önértelmezéssel. Tanulmányunkkal a továbbiakban kezdeményezni szándékozunk egy ilyen irányú nemzetközi reflexiót.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

Gergely András: A migráns-narratíva mint ön- és ellenségépítés (Kommunikációs antropológiai megfontolások). *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2016/1. 119–144.

- Andrighetto, Luca – Mari, Silvia – Volpato, Chiara – Behluli, Burimand: Reducing competitive victimhood in Kosovo: The role of extended contact and common ingroup identity. *Political Psychology*, Volume 33, Issue 4, August 2012, 513–529.
- Balzacq, Thierry: Securitization theory: Past, present, and future. *Polity*, Volume 51, Number 2, April 2019, 331–348.
- Balzacq, Thierry: The ‘Essence’ of securitization: Theory, ideal type, and a sociological science of security. *International relations*, 2015; 29(1): 103–113. 106.
- Bar-Tal, Daniel – Antebi, Dikla: Siege mentality in Israel, *International Journal of Intercultural Relations*. Volume 16, Issue 3, Summer 1992, 251–275.
- Bar-Tal, Daniel – Cehajic-Clancy, Sabina: From collective victimhood to social reconciliation: Outlining a conceptual framework. In: Dario Spini – Guy Elche-roth – Dinka Corkalo Biruski (eds.): *War, community, and social change*. New York: Springer, 2014. 125–136.
- Bauman, Zygmunt: *Liquid modernity*. John Wiley & Sons, 2013.
- Bauman, Zygmunt: *Postmodernity and its Discontents*. John Wiley & Sons, 2013.
- Bilali, Rezarta – Vollhardt, Johanna R.: Victim and perpetrator groups’ divergent perspectives on collective violence: Implications for intergroup relations. *Political Psychology*, Volume 40, Issue S1, February 2019, 75–108.
- Bosco, Robert M.: *Securing the sacred: Religion, national security, and the Western State*. Ann Arbor, Michigan: University of Michigan Press, 2016.
- Bottoni, Stefano – Andreides, Gábor: *A várva várt Nyugat: Kelet-Európa története 1944-től napjainkig*. Budapest: MTA BTK Történettudományi Intézet, 2014.
- Bourbeau, Philippe – Vuori, Juha A.: Security, resilience and desecuritization: multidirectional moves and dynamics. *Critical studies on security*, Volume 3, 2015 Issue 3, 253–268.
- Buchner, Peter.: Wie Sicherheit die Schadensabwehr lenkt. In: Lange, Hans-Jürgen – Endreß, Christian – Wendekamm, Michaela (Hrsg.): *Versicherheitlichung des Bevölkerungsschutzes*. Wiesbaden: Springer Fachmedien Wiesbaden, 2013. 173–188. 180.
- Buzan, Barry – Wæver, Ole – de Wilde, Jaap.: *Security: A new framework for analysis*. London: Lynne Rienner, 1998.
- Campbell, David: *Writing security: United States foreign policy and the politics of identity*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1992.
- Cash, John: Psychoanalysis, cultures of anarchy, and ontological insecurity. *International Theory*, Volume 12, Issue 2, July 2020, 306–321.
- Cohrs, J. Christopher – McNeill, Andrew – Vollhardt, Johanna Ray: The two-sided role of inclusive victimhood for intergroup reconciliation: Evidence from Northern Ireland. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 2015, 21(4), 634–647.

- Čehajić, Sabina – Brown, Rupert: Silencing the past: Effects of intergroup contact on acknowledgment of in-group responsibility. *Social psychological and personality science*, 2010; 1(2): 190–196.
- Demeter Márton: Propaganda against the West in the Heart of Europe: A masked official state campaign in Hungary. *Central European Journal of Communication*, Volume 11 No 1 (21) Fall 2018. 177–197.
- Dobbelaere, Karel: *Secularization: An analysis at three levels*. Peter Lang, 2002.
- Dobbelaere, Karel: Trend Report: Secularization: a multi-dimensional concept. *Current Sociology*, 1981; 29(2): 3–153.
- Ejdus, Filip – Rečević, Tijana: Ontological Insecurity as an Emergent Phenomenon: Bottom-up securitization of migration in Serbia. *European Psychologist*, (2021), 26, 29–44.
- Feischmidt Margit: Szolidaritás és társadalmi reflexió a menekültek önkéntes segítőinek elbeszéléseiben. *socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 2018/1. 69–94. 76.
- Fülöp Éva – Kövágó Pál (szerk.): *A kollektív áldozati szerep szociálpszichológiája*. Budapest: Oriold és Társai Kiadó, 2018.
- Giddens, Anthony: *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. Berkeley: University of California Press, 1986.
- Goździak, Elżbieta M. – Marton Péter: Where the Wild Things Are: Fear of Islam and the Anti-Refugee Rhetoric in Hungary and in Poland. *Central and Eastern European Migration Review*, Vol. 7, No. 2, 2018, 125–151.
- Horváth Zsuzsa: Szektaveszély a tények mérlegén. *Egyházforum*, 1995/2. 39–44.
- Janky Béla – Kmetty Zoltán – Naszályi Natália – Tamássy Réka: Médiakeretezés és LMBTQ+ emberek iránti attitűdök. *socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 2018/3. 1–24.
- Kinnvall, Catarina – Mitzen, Jennifer: Anxiety, fear, and ontological security in world politics: thinking with and beyond Giddens. *International Theory*, Volume 12, Issue 2, July 2020, 240–256.
- Kovács Kálmán Á. – Rajki Zoltán: Kísérlet a „szektakérdés” fogalmának összehasonlító elemzésére eltérő társadalmi-politikai rendszerekben (kutatásmódszertani vázlat és vitaindító alapvetés). *Iskolakultúra*, 2013/1. 72–90.
- Lægaard, Sune: Religious toleration and securitisation of religion. In: Bialasiewicz, Luiza – Gentile, Valentina (eds.): *Spaces of tolerance: Changing geographies and philosophies of religion & NBSP in today's Europe*. New York: Routledge, 2019. 103–120.
- László János: *Történelemtörténetek: bevezetés a narratív szociálpszichológiába*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2012.

- Laustsen, Carsten B. – Wæver, Ole: In Defence of Religion: Sacred Referent Objects for Securitization. *Millennium*, 2000; 29(3): 705–739.
- Lórincz Sándor: Halottak napja vagy halloween? Gyertyák és gyökerek. Új Ember, 2010. november 7. 45. 3.
- Máté-Tóth András – Juhász Valéria: *Vallási közösségek az írott sajtóban*. Szeged: JATEPress, 2007.
- Máté-Tóth András: *Freiheit und Populismus: Verwundete Identitäten in Ostmitteleuropa*. Wiesbaden: Springer VS, 2019.
- Máté-Tóth András: Sebzett identitás Kelet-Közép-Európában. *Vigilia*, 2015/6. 409–415
- Máté-Tóth András: *Vallásnézet*. Kolozsvár: Korunk–Komp-Press, 2014.
- Mihályi Péter – Szelényi Iván: A morális pánik természete: Bevándorlók, járványok, gazdasági, társadalmi és politikai válságok a 21. században. *Mozgó Világ*, 2020/6. 3–28.
- Noor, Masi – Brown, Rupert J. – Prentice, Garry: Precursors and Mediators of Intergroup Reconciliation in Northern Ireland: a New Model. *The British journal of social psychology*, Volume 47, Issue 3, September 2008, 481–495.
- Núñez-Mietz, Fernando G.: Resisting human rights through securitization: Russia and Hungary against LGBT right. *Journal of Human Rights*, Volume 18, 2019 - Issue 5, 543–563.
- Ramet, Sabrina P.: *Nihil obstat religion, politics, and social change in East-Central Europe and Russia*. Durham: Duke University Press, 1998.
- Rumelili, Bahar: Breaking with Europe's pasts: Memory, reconciliation, and ontological (in) security. *European security*, Volume 27, 2018 - Issue 3, 280–295.
- Schori-Eyal, Noa – Halperin, Eran – Bar-Tal, Daniel: Three layers of collective victimhood: effects of multileveled victimhood on intergroup conflicts in the Israeli–A rab context. *Journal of Applied Social Psychology*, Volume 44, Issue 12, December 2014, 778–794.
- SimanTov-Nachlieli, Ilanit – Shnabel, Nurit: Feeling both victim and perpetrator: Investigating duality within the needs-based model. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 2014; 40(3): 301–314.
- Snyder, Timothy: *Véres övezet: Európa Hitler és Sziálin szorításában*. Budapest: Park, 2012.
- Szemerkenyi Ágnes: Kell-e nekünk Valentin nap? In: Csonka-Takács Eszter – Czövek Judit – Takács András (szerk.): *Mir-susnē-xum: tanulmánykötet Hoppál Mihály tiszteletére*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2002. 611–622.
- Szilágyi Tamás – Szilárdi Réka: *Istenek ébredése*. Szeged: JatePress, 2007.
- Szilárdi Réka: *Az újpogány vallási diskurzus narratív mintázatai*. Budapest: L'Harmattan, 2017.

- Vida Bianka: New Waves of Anti-Sexual and Reproductive Health and Rights Strategies in the European Union: the Anti-Gender Discourse in Hungary. *Sexual and reproductive health matters*, Volume 27, 2019 - Issue 2, 13–16.
- Vollhardt, Johanna R. – Bilali, Rezarta: The role of inclusive and exclusive victim consciousness in predicting intergroup attitudes: Findings from Rwanda, Burundi, and DRC. *Political Psychology*, Volume 36, Issue 5, October 2015, 489–506.
- Wæver, Ole: *Securitization and desecuritization*. Copenhagen: Centre for Peace and Conflict Research, 1993.
- Wohl, Michael J. A. – Branscombe, Nyla R.: Remembering historical victimization: Collective guilt for current ingroup transgressions. *Journal of personality and social psychology*, 2008. 94(6), 988–1006.

DIASZPÓRA INTÉZMÉNYEK

HERMANN GABRIELLA

Az igazság legyőzhetetlensége

A Magyar Emberi Jogok Alapítvány (HHRF) érdekvédelmi tevékenységének rövid története, kapcsolathálói, ideológiai és infrastrukturális háttere (1976–1989)

„Ha elegen vagyunk, akik elmondjuk az igazat,
mi válunk legyőzhetetlenekké”.¹

Az amerikai kormány és törvényhozás előtt a magyar nemzeti kisebbségek állapotáról mélységében informáló, és azok érdekeit e hivatalos szervek által is elismert módon mai napig képviselő Magyar Emberi Jogok Alapítvány (Hungarian Human Rights Foundation – HHRF) legnagyobb eredményének tekinthető, hogy 1987-ben Ceaușescu lemondott a Romániának 1975-től kezdve folyamatosan biztosított legnagyobb kereskedelmi vámkedvezmény, az ún. Most Favored Nation (MFN) státusáról. A kommunista pártvezér ezt azelőtt tette, mielőtt az Egyesült Államok a különböző érdekvédelmi szervezetek hosszan tartó lobbitevékenységének, egyre növekvő kongresszusi tiltakozásnak köszönhetően és egyéb kedvező körülmények hatására elfogadott kereskedelmi törvények keretében maga vonta meg volna azt.

Amíg Magyarország mint szocialista állam egyfajta, „hivatalos csend politikáját” követte, „programozott amnéziában” szenvedett a magyar nemzeti kisebbségek sorsát tekintve,² addig a diaszpóra magyarsága továbbra is aggodalommal követte a Kárpát-medencében élő nemzettársainak sorsát. A Kelet és Nyugat

* A szerző a Corvinus Egyetem Nemzetközi Tanulmányok Karának doktorjelöltje. E-mail: hermanngabriella@gmail.com

¹ Hámos László: *A nyugati magyarság felelőssége: eredmények és feladatok*. Hámos László előadása az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem Akadémiai Napokon, 1989. május 1-én. (Továbbiakban: Hámos, 1989.)

² Ludanyi András: *Programmed Amnesia and Rude Awakening: Hungarian Minorities in International Politics, 1945–1989*. In: Romsics, Ignác (ed.): *20th Century Hungary and the Great Powers*. Boulder, CO; Highland Lakes, NJ: Social Science Monographs; Atlantic Research and Publications; New York: Distributed by Columbia University Press, 1995. 307–336.

szembenállása és kezdetben a nyugati kormányok által támogatott antikommunista emigrációs tevékenység,³ később pedig maga a diaszpóralét kényszerhelyzete és a nyugati társadalomba való egyre mélyebb beágyazottság kettőssége kitermelt egy sajátos „diaszpórapolitikus” embertípust, aki az egyre táguló transznacionális politikai térben mozog, és akinek tevékenységére úgy a befogadó ország és a kibocsátó ország politikai intézményei, kapcsolathálói, mint a diaszpórák egymás közötti kapcsolatrendszere is befolyással bírnak.⁴

Az eddigi kutatások elsősorban az érdekvédelmi tevékenység sikereinek előfeltételeit vizsgálták, azokat a befogadó országhoz történő alkalmazkodási képesség felől közelítették meg.⁵ Jelen tanulmány ezt a képet azzal szándékozik kiegészíteni, hogy mindez az első generáció által létrehozott szervezetek tapasztalata, tudásátadása és támogatásának hálójába illeszkedik bele, és abból kinőve tudott kibontakozni, azaz a diaszpórák egymás közötti kapcsolatrendszere is befolyást gyakorolt a szervezet által kifejtett tevékenységre. A tanulmány célja az is, hogy felhívja a figyelmet az amerikai magyarok különböző generációi által képviselt értékkülönbségekre, hiszen a különböző időszakok gazdasági és politikai emigrációs hullámai által létrehozott amerikai magyar diaszpóraszervezetek⁶ „kis világai” mind egyfajta hibrid, egymással sokszor konkurens,⁷ hozott értékekre épülő, sajátos közösségi kultúrát képviselnek.⁸

A szerző e szervezet történetét nem kronologikus rendben, hanem koncentrikus körökben dolgozza fel: kevésbé érdekvédelmi tevékenységének módszereire fókuszál, ehelyett annak rövid kronologikus tárgyalása mellett szociológiai és ideológiai háttérét vizsgálja, és kísérletet tesz annak bemutatására, hogy működése folyamán milyen együttműködések tudott kialakítani más amerikai magyar szervezetekkel, melyek tovább segítették a munkáját. Nem tér ki ugyanakkor azon

³ Erről bővebben I. Zake, Ieva: *Anti-Communist Minorities in the U.S. Political Activism of Ethnic Refugees*. New York, NY: Palgrave Macmillan, 2009.

⁴ Laguerre, Michael S.: *Diaspora, Politics and Globalization*. Gordonsville, VA, USA, Palgrave Macmillan, 2006. 164. Laguerre elméletéről és más diaszpórapolitikusok tevékenységét rendszerben vizsgáló elméletekről l. bővebben: Hermann Gabriella: A diaszpórapolitika koncepciójának különböző aspektusai és lehetséges tanulságai a kutatás számára. *Kisebbségkutatás*, 2015/2. 54.

⁵ Kovács Eszter: The power of second-generation diaspora: Hungarian ethnic lobbying in the United States in the 1970–1980s, *Diaspora Studies*, 2017. Published online: 08 Nov 2017. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/09739572.2017.1398374>; Uő: Challenging the Conventional Wisdom on Ethnic Lobby Success in the United States: the Case of HHRF. *Minority Studies*. 2013, No. 15., 199–222.; Ludanyi András: Hungarian Lobbying Efforts for the Human Rights of Minorities in Rumania: The CHRR/HHRF as a Case Study. *Hungarian Studies*, 1990, Vol. VI, No. 1., 77–90

⁶ Papp Z. Attila: *Beszédből Világ. Elemzések, Adatok Amerikai Magyarokról*. Budapest: MTA KKI, 2008. 35.

⁷ Uo., 35. Erre számos példa akad az Amerikai Erdélyi Szövetség történetében is.

⁸ Uo., 425.

szervezetek álláspontjának a bemutatására, amelyekkel nem alakult ki sikeres kooperáció. A különböző generációk által alakított szervezetek alapfilozófiájának összehasonlítását követően a tanulmány a szervezet érdekvédelmi tevékenységének rövid, teljességre nem törekvő történetét, finanszírozási és infrastrukturális bővülését, végül más amerikai magyar szervezetekkel végrehajtott közös akcióit követi az 1980-as évek végéig. A tanulmány ugyanakkor sem a HHRF által lobbizott kongresszusi képviselők, szenátusi tagok véleményét rögzítő interjúkat, sem archív videóanyagokat, sem kormányzati levéltári forrásokat nem használ fel. E források és más nemzetközi szervezeti levéltári anyagok feltárása és felhasználása további kutatások feladata.

A II. világháború utáni politikai emigrációs hullám első és második generációjának eltérő háttere

A HHRF tevékenysége szorosan összefügg az előtte járó politikai emigráció tapasztalataival, abból nőtt ki, ugyanakkor gyökeresen különbözött attól mind fel fogásában, mind módszereiben. Ennek okai az eltérő szocializáció, az amerikai mentalitás és a teljesen eltérő életpasztalatok voltak.

A II. világháború után alapított *Amerikai Erdélyi Szövetség* (AESZ) volt az első, kifejezetten a romániai magyarság érdekvédelme céljából létrejött szervezet. Vezetője Teleki Béla volt, aki az *Erdélyi Párt* (EP) volt elnökeként, nem hivatalosan kinevezett, hallgatólagosan elfogadott doyenje volt a romániai magyar származású emigránsoknak,⁹ és azok képviselőjeként működött az *Amerikai Magyar Szövetség* (AMSZ) kereteiben (mivel az AMSZ Külügyi Bizottságának elnöki tisztségét is betöltötte egy ideig).¹⁰ Kolozsváron született, Teleki Pál volt miniszterelnök távoli rokonaként grófi családból származott. Jogi tanulmányai elvégzése és az I. világháború után családjának zsibói birtokát vezette,¹¹ miközben az 1936-tól a kisbirtokosokat, kiscgazdákat megcélzó, továbbképző, gazdaságsszervező *Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület* (EMGE) alelnökeként, majd 1939-től elnökeként¹² a két világháború közötti kisebbségi értelmiségiekre jellemző népszolgálat szellemében fejtette ki a mezőgazdaság fejlesztésére irányuló tevékenységet.¹³ A második bécsi döntés után behívott észak-erdélyi magyar képviselőkől megalakuló EP 1941-ben elnökévé választotta. Másokkal együtt sokat tett azért,

⁹ Száz Zoltán: *Erdély védelmében*. Budapest – Washington: Bíró Family Kft., 1996. 59.

¹⁰ Uo.

¹¹ Borbándi Gyula: *Magyar politikai pályaképek. 1938–1948*. Budapest: Európa, 1997. 450–451.

¹² Bárdi Nándor: Az Erdélyi Párt és a regionális politika, *Magyar Kisebbség*, 2003/2–3. 134.

¹³ Oláh Sándor: A népszolgálat eszméje Erdély felemelésében, 1940–44. In: Bárdi Nándor – Fillep Tamás Gusztáv – Lőrincz D. József (szerk.): *Népszolgálat. A közösségi elkötelezettség alakváltozatai a magyar kisebbségek történetében*. 2015. 78.

hogy Észak-Erdély megmeneküljön a harcok következményeitől,¹⁴ 1944-ben egyik kezdeményezője volt a kolozsvári *Magyar Tanács* létrehozásának és a város békés átadásának.¹⁵ A bevonuló szovjet csapatok letartóztatták, átadták a magyar hatóságoknak, majd – bizonyítékok hiányában nem lehet tudni, hogy baloldali politikusok közbenjárására, vagy azért, mert nem tudtak vádat emelni ellene¹⁶ – 1945 októberében szabadon engedték.¹⁷ Ezután Budapesten újra orosz fogságba került. Mivel itt életfogytiglani börtönre, Romániában pedig halálra ítélték, menekülnie kellett. Családját Romániában hátrahagyva előbb Ausztriába, végül az Amerikai Egyesült Államokba emigrált, és New Yorkban történő letelepedése után ingatlanügynöki tevékenységbe fogott. Emigrálása után szoros munkakapcsolatot ápolt a volt észak-erdélyi magyar elit kivándorolt tagjaival, akik az 1952-ben megalakult és pár évvel később¹⁸ már az ő elnöklete alatt működő AESZ-ben is fontos vezető szerepet töltöttek be. E sokszor arisztokrata származású volt politikusok, újságírók, közgazdászok és más foglalkozású emigránsok, a korábbi, Horthy rezsimhez igazodó szélsőséges megnyilvánulásaitak félretéve, az új politikai helyzethez alkalmazkodva, szakterületeiknek és legjobb tudásuknak megfelelően igyekeztek továbbra is hasznossá tenni magukat honfitársaik érdekében.

Ezzel szemben a CHRR alapító tagjai, így Hámos László, valamint barátai vagy a II. világháború utáni politikai emigráció leszármazottai, vagy pedig 1956 után érkezett fiatal menekültek voltak. Előbbiek a magyar cserkészletben és más magyar közösségekben szocializálódtak, de már amerikai egyetemeken folytattak tanulmányokat (mint például Brogyányi Jenő és Latkóczy Emese), utóbbiak szintén kivétel nélkül a legjobb amerikai egyetemeken szereztek első- vagy másoddiplomát (mint Veress Bulcsú és Nagy Károly). Az egyik fő alapító tag, Hámos László Hámos Ottó felvidéki arisztokrata és a székely rabonbán Sándor családból származó AESZ-tag, Sándor Margit 1951-ben Párizsban született fia, valamint a CHRR megalapításakor szintén AESZ-tag Koréh Ferenc veje volt. Ilyen módon édesanyján

¹⁴ Borbándi, 1997. 450–451.

¹⁵ Bárdi, 2003. 134.

¹⁶ Balogh Edgár 1944 őszén együtt dolgozott Telekivel. Teleki elhurcolása után R. J. Malinovszkij marsallhoz levelet intézett több más baloldali szereplővel együtt, bár a hivatalos kommunista párttagok megtagadták az aláírást. Hasonló levelet intézett 1945 májusában Erdei Ferenc belügyminiszternek is Demeter Jánossal, Csögör Lajossal, Jordáky Lajossal, Veress Pállal és Simó Gyulával, melyben fogva tartásának mielőbbi megszüntetését kérték, igazolva múltbéli szerepét. Az 1944 szeptemberében Budapesten megrendezett Minisztertanácscon Teleki az erdélyi magyarság baloldali orientációja mellett érvelt, mint ami az egyetlen túlélési opció. L. Tibori Szabó Zoltán: *Teleki Béla erdélyisége. Embernek maradni embertelen időkben*. Kolozsvár: Nis Kiadó, 1993, 49–51.)

¹⁷ Borbándi, 1997. 450–451.

¹⁸ Az, hogy Telekit mikor választották meg pontosan az AESZ ügyvezető elnöki pozíciójára, eddigi kutatások alapján nem derült ki, így sem irathagyatékából, sem a szervezet által működtetett folyóiratból, a *Transylvania Erdélyi Tudósítóból*.

keresztül – távoli rokonok lévén¹⁹ – nemcsak a romániai magyar származású diaszpórák közösség doyenjével, Teleki Bélával állt közvetlen kapcsolatban, hanem Koréh Ferenc rádiós tevékenységének előnyeit és kapcsolatrendszerét is élvezhette, amely különösen a CHRR megalapításának első pár évében volt kulcsfontosságú. Iskoláit ugyanakkor már az Egyesült Államokban végezte, New Jersey-ben, amerikai magyar közegben és a New York-i cserkészetben szocializálódott, ezután egy Massachusetts-i gimnáziumba került, majd a University of Pennsylvanián folytatott tanulmányokat, miközben egy jogi adminisztrációs irodában helyezkedett el. Ezt követően saját ügyvédasszisztensi dokumentációs vállalatot alapított és vezetett Manhattanben, amely mellett folyamatosan végezte emberi jogokért folytatott érdekvédelmi tevékenységét.²⁰

Emellett mindegyikük az 1970-es évek polgárjogi mozgalmaiban is részt vett, ugyanakkor a II. világháborús emigránsok leszármazottaiként kiemelkedőbb etnikai identitással és a politikai menekültek „traumatikus élményével” rendelkeztek, ezért voltak hajlandók politikai aktivitást felvállalni romániai honfitársaik érdekében.²¹

A CHRR megalapítása, érdekvédelmi tevékenységének alapja és története 1983-ig

E fiatalok az 1970-es évek közepén létrehoztak *Fiatalkorú Magyarok Munkaközössége* néven²² egy önképző kört a New York-i Magyar Házban. 1975-ben egy ún. Érdekvédelmi Figyelő és Tájékoztató Tanácsot is alapítottak, melynek célja az volt, hogy a gazdasági érdekek miatt a nyugati médiumokban megjelent szándékos hamisítások, ferdítések, vagy az egyszerű tájékozatlanság, információhiány következtében a magyarságra nézve sérelmes adatok szerzőjét, létrehozóját helyesbítésre késztesse.²³ A Munkaközösség emellett az ún. Árpád Ifjúsági Klubbal együtt gyűjtést is szervezett 1975-ben a romániai árvízkárosultak javára, valamint illusztris emigráns magyar előadókat hívtak meg saját életükről szóló előadások tartására, és színdarabokat adtak elő.²⁴

¹⁹ Bárdi Nándor, Stefano Bottoni és Kovács Eszter interjúja Hámos Lászlóval. Kisebbségkutató Intézet, Társadalomtudományi Kutatóközpont, Magyar Tudományos Akadémia, 2016. július 5. (Továbbiakban: Hámos, 2016.)

²⁰ Hámos László életrajza. HHRF digitalizált archívuma, III.B. Hámos_Laszlo_biography, valamint Hámos, 2016.

²¹ Kovács, 2017. 5.

²² HHRF digitalizált archívuma. VII. (B) Miscellaneous Organizations & Activities [Chrono], VII. B. Fiatalkorú Magyarok Munkaközössége. 18.

²³ Uo.

²⁴ Hámos László szerzőnek adott személyes közlése, Budapest, 2010. decembere (továbbiakban Hámos, 2010.); HHRF digitalizált archívuma, Fiatalkorú Magyarok Munkaközössége. 18.

Az önképzőkörbe járó fiatalok a sajtófigyelésnek köszönhetően értesültek a szintén 1975-ben, a *Neue Züricher Zeitung* által nyilvánosságra hozott, magyar egyházakat is súlyosan károsító román rendelkezésekről,²⁵ amelyek miatt egyre elkeserítőbbnek ítélték a romániai magyarság helyzetét, s eldöntötték, hogy cselekedni fognak. Ennek érdekében Brogyányi Jenő, a vietnámi háború elleni tüntetések rendszeres résztvevőjének²⁶ javaslatára komoly tüntetést kezdtek szervezni a romániai ENSZ misszió New York-i épülete elé. Realizálva azt, hogy az akkori-ban működő magyar szervezetek alapszabályainak egyike sem engedélyezett ilyen jellegű „politikai” tevékenységet,²⁷ a rendőrségi engedély űrlapjait kitöltve egy hivatalos, akkor még ad hoc jellegűnek szánt szerveződés alapítására szánták el magukat, amelynek a *Committee for Human Rights in Rumania*, azaz *Romániai Emberi Jogokért Bizottság* (továbbiakban CHRR) nevet adták,²⁸ de amely ebben az időben még nem öltött kötött formai kereteket.

A tüntetés szervezésének ötletére a már korábban a romániai magyarság megsegítésére alapított emigrációs szervezetek, különösen az 1952 óta működő AESZ tagjai – akikhez a később megalakult CHRR tagjait rokoni és baráti szálak fűzték – különböző módon reagáltak.²⁹ Teleki Béla a tüntetés ötletét mindvégig ellenezte, többször személyesen felelősségre vonva Hámost, mivel úgy vélte: tervezett akciójukkal csak ártanak az ott élő magyarságnak. Ugyanakkor kezdeményezésüknek egyre több fontos támogatója akadt. Ilyen volt Hámos László akkori apósa, az AESZ alelnöke, Koréh Ferenc, aki minden héten meghívta Hámost a Szabad Európa Rádióban közvetített, romániai magyarokról szóló, saját állandó műsorába.³⁰

A két órán keresztül sugárzott beszélgetések mellett Hámos és társai igyekeztek egy megfelelő színvonalú hirdetést is megjelentetni valamelyik vezető amerikai újságban. Az eredetileg pénzhányó okán nagyon rövidnek szánt reklám ötlete helyett, amikor az egyik híres reklámügynökségnél dolgozó Bázsza Csabával³¹ sikerült kapcsolatot teremteni, vele együtt előbb egy, a *New York Times*-ban megjelent, Ceaușescu éltető propagandacikkre írt választ fogalmaztak meg, melyet a *Times* le is hozott. Az erre érkezett, ugyanitt publikált, egy romániai Fulbright-ösztöndíjas tollából származó propagandisztikus válasz annyira feldühítette a fiatalokat, hogy

²⁵ Hámos Lászlóban ezt a képet több korábbi erdélyi útja is megerősítette. Hámos, 2010.

²⁶ Mégis / And Yet. Dokumentumfilm. Rendező, forgatókönyvíró: Domokos János, szakértők: Kovács Eszter, Stefano Bottoni. Ikonofil Bt. – Dunatáj Alapítvány, 2019.

²⁷ HHRF digitalizált archívuma. III. (A) Legal Files [Chrono], III. A. Alapszabály és jogi iratok. 8.

²⁸ A CHRR megszervezésére vonatkozó minden adatot Hámos László személyes interjú keretében bocsátotta a szerző rendelkezésére 2009 és 2010 decemberében.

²⁹ Erről bővebben lásd a CHRR ideológiáját a következő alfejezetben.

³⁰ Hámos, 2010.

³¹ Bázsza Csaba a Columbia Universityn végezte korábban tanulmányait, amely lehetővé tette számára az állás betöltését. *Bázsza Csaba élete*. http://csababazsa.com/His_Life.html (Letöltés ideje: 2011. november 16.)

közösen úgy döntöttek, egy komolyabb újságcikket jelentetnek meg, és a tervezett tüntetést ebben fogják meghirdetni.³²

A *New York Times*-ban majdnem egy teljes oldalt kitevő hirdetés 1976. május 7-én jelent meg, s a másnap délután kettőre, a román ENSZ misszió épülete elé összehívott tüntetésen való részvételre történő buzdítás mellett alaposan végigtárgyalta a romániai kisebbségeket diszkrimináló rendelkezéseket, majd számba vette azokat a nemzetközi jogi és az amerikai alkotmányban lefektetett kötelezettségeket, amelyeket Románia ezzel a gyakorlatával megsértett. A cikk utolsó passzusa felszólította az Egyesült Államokat, hogy álljon ki az emberi jogok mellett: az Amerikai Kongresszust arra szólította fel, hogy a Romániának 1975-től kezdve évente meghosszabbított legnagyobb vámkedvezmény státuszának feltételül az addig csupán a romániai zsidóság szabad kivándorlásának teljesítéséhez kapcsolódó gyakorlatát vonja vissza, az amerikai kormányt pedig arra, hogy gyakoroljon nyomást Romániára a kisebbségekkel való bánásmód javításának érdekében. Az amerikai nyilvánosság figyelmének felhívása mellett pénzgyűjtésre és egyéb támogatásra szólított fel.³³

A hirdetés sikerének oka valószínűleg abban rejlett, hogy Báza Csaba közvetítésével megismertek egy reklámszakembert, aki professzionalizmusával segített javítani a cikk tartalmának amerikai közvélemény számára történő befogadhatóságán azáltal, hogy kihúzott minden, az előzetes vázlatban szereplő félreérthető kifejezést, mint például az amerikaiak számára túlságosan megfoghatatlannak tűnő „Erdély”³⁴ szót, Romániával helyettesítve azt. A cikk nem csupán a magyarságot, hanem az összes Romániában élő kisebbséget érintő sérelmes rendelkezést felsorolta. Végül csupán e hirdetés megjelenése győzte meg Teleki Bélát arról, hogy nem csupán „forrófejű” fiatalok meggondolatlan akciójáról van szó. Az alapos, adatokkal alátámasztott, egy teljes oldalnyi újságcikk terjedelmét elérő publikáció a kezdeményezés komolyságát támasztotta alá, aminek köszönhetően úgy döntött: minden további lépésüket támogatni fogja.³⁵ A hirdetésnek ezen kívül egy másik hozadéka is volt: ezt olvasva az akkor éppen polgármesteri székre pályázó és New York képviselőjét ellátó, az emberi jogokért egész pályafutása alatt kiálló Ed Koch személyesen vette fel a kapcsolatot a fiatal szervezettel.³⁶

³² Hámos, 2016.

³³ Will the United States Endorse Cultural Genocide in Rumania? [Az Egyesült Államok jóvá fog hagyni egy kulturális tömeggyilkosságot Romániában?]. *The New York Times*, Friday, May 7, 1976, A15.

³⁴ A szerző leszögezi, hogy – ahol ezt különösbbe nem pontosítja – ott az „Erdély” fogalma alatt az I. világháború lezárásakor született Trianoni békeszerződéskor Romániához csatolt 103 ezer négyzetkilométeres területet ért, és az értekezés szövegében ebben az értelemben a közhasználatban (tévesen) elterjedt történeti erdélyi régió fogalmát érti.

³⁵ Hámos, 2010.

³⁶ Bárdi Nándor, Stefano Bottoni és Kovács Eszter interjúja Latkóczy Emesével, Kisebbségkutató Intézet, Társadalomtudományi Kutatóközpont, Magyar Tudományos Akadémia, 2016.

Az 1976. május 8-án megrendezett, mintegy három órán keresztül tartott tüntetés megmozdította New York és New Jersey magyar származású fiatalágát: összesen kb. háromezer amerikai magyar és amerikai tüntető gyűlt össze a New York-i román ENSZ misszió 93. utcában található épülete előtt. A CHRR mintegy ötven tagból álló rendezősege nagy fegyelmet tartott a tömegben: az épülettől száz méterre barikádokat húzott fel, hogy a tüntetés ne radikalizálódhasson, továbbá a sovinszta jellegű táblákat elkobozta, a bekiabálókat rendreutasította. A megmozduláson több politikus is szót kapott, illetve küldött írásbeli nyilatkozatot.³⁷

A tüntetés nagy sikere lendületet adott a romániai magyarság sérelmeiért kiálló mozgalomnak, ugyanakkor a laza szervezeti keretek elégtelennek bizonyultak a megnövekedett számú aktivista irányítására. Ennek következtében az alapító tagok egy 1976. februári összejövetelen megbízták Hámos Lászlót, hogy az ad hoc szerveződésnek szánt *Committee for Human Rights in Rumania* nevet hivatalosan is bejegyeztesse New Jersey és New York államokban. A bejegyeztetés július 1-én történt meg,³⁸ és 24-én rögzítették az írott alapszabályt,³⁹ mely szerint a CHRR egy minden más szervezettől független, azoknak alá nem rendelt, meghatározott célra, a romániai magyar kisebbség érdekvédelmére alakított aktivista csoportosulás. A dokumentum leszögezte, hogy más lobbitevékenységet folytatókkal – közös konzultáció nyomán – hajlandó együttműködni. Az alapító tagok egy ügyvivő testületet is kineveztek, amelynek elnöke Hámos László lett, két alelnökévé Brogyányi Jenőt és Balogh Gyulánét választották.⁴⁰

A CHRR megalapítása után az 1974-es kereskedelmi törvény rendelkezéseinek részletesen az egyik alapító tag, Veress Bulcsú nézett utána, aki felfedezte, hogy annak évente történő meghosszabbítása miatt a rendszeres kongresszusi és szenátusi tanúmeghallgatások lehetőséget teremtenek a kisebbségek jogvédelmére is.⁴¹ Miután ugyanis a Szovjetunió 1972-ben visszautasította a legnagyobb vámkedvezmény státuszát, a Nixon kormány 1974-ben Romániával kezdett el tárgyalni e státusz megadásáról, mely jelentős kereskedelmi kedvezményeket jelentett.⁴²

március 18. (továbbiakban Latkóczy, 2016.)

³⁷ Tüntetés New Yorkban. *Transsylvania Erdélyi Tudósító* – *Quarterly of The American Transylvanian Federation*. Az Amerikai Erdélyi Szövetség negyedévi tájékoztatója (továbbiakban Transsylvania), 1976/2, 2.

³⁸ CT Corporation System. Name Availability Status. HHRF digitalizált archívuma. III. (A) Legal Files [Chrono], III. A. A CHRR alapszabály és jogi iratok. 54.

³⁹ Cím nélkül. HHRF digitalizált archívuma. III. (A) Legal Files [Chrono], III. A. A CHRR alapszabály és jogi iratok. 8.

⁴⁰ Alapszabály. HHRF digitalizált archívuma. III. (A) Legal Files [Chrono], III. A. A CHRR alapszabály és jogi iratok. 62.

⁴¹ Interjú Hámos Lászlóval, 2016.

⁴² Courtney, Bruce J.– Harrington, Joseph F.: *Tweaking the Nose of the Russians: Fifty Years of American-Romanian Relations 1940–1990*. Boulder–New York: East-European Monographs. Columbia, University Press, 1991. 381.

Románia elfogadta Charles A. Vanik és Henry Jackson szenátorok 402-es módosító javaslatát, amely összekötötte a Szovjetuniónak eredetileg felajánlott kedvezményeket a zsidóság szabad kivándorlási kvótájának növelését szabó feltétellel.⁴³ Ez lehetővé tette az amerikai elnök számára a szabad kivándorlás feltételszabásáról egy évre történő jog feladását bármilyen kommunista ország javára, amennyiben az ország biztosítékokat nyújt arra, hogy változtat a szabad emigráció eléréséhez vezető gyakorlatán.⁴⁴ Ha a Kongresszus két kamarája az elnök által javasolt, az adott ország legnagyobb vámkedvezmény státuszának meghosszabbításához kötött feltételek teljesüléséhez kapcsolódó jogfeladását nem fogadta el, a státusz felfüggesztésre került. Emiatt a határozati javaslatok benyújtása és a törvényhozási viták előtt a Kongresszus Kereskedelmi és Pénzügyi Bizottságának vonatkozó albizottságai meghallgatásokat tartottak. Így a Jackson-Vanik törvénymódosítási javaslat – mint a legnagyobb vámkedvezmény státusza meghosszabbításának feltétele – következtében Románia belpolitikája rendszeres kongresszusi ellenőrzés alá került.⁴⁵

Erre az eredeti jogszabályra hivatkozva a CHRR tagjai egymás után keresték fel hivatalukban a Kongresszus tagjait, hogy bővebben informálják őket a romániai magyarság helyzetéről,⁴⁶ és 1976-tól kezdve részt vettek az évente mindkét ház által megrendezésre kerülő tanúmeghallgatásokon, mindkét fórumon Románia legnagyobb vámkedvezmény státuszának felfüggesztése mellett érvelve. A tanúmeghallgatásokon való részvétel és a képviselők meggyőzése mellett a szervezet tagjai továbbra is rendeztek tömegdemonstrációkat, melyek közül az egyik legnagyobb hatású Ceaușescu 1978-as New York-i látogatása alkalmával történt. Ekkor a CHRR és annak szövetségese, Ed Koch szembesítette a román vezetőt a magyar kisebbség helyzetével, egy sajtókonferencián pedig rezsimjének emberi jogi gyakorlatának kialakításában vállalt felelősségét firtatták az újságírók.⁴⁷ Nem véletlenül volt ez az utolsó alkalom, hogy a román pártvezér az USA-ba látogatott, és hogy innentől kezdve védekező álláspontot vett fel.⁴⁸

Az Edward Kochsal kötött szorosabb együttműködésnek más hozadéka is voltak. Koch később, New York újonnan megválasztott polgármestereként a zsidó

⁴³ Weiner, Robert: The U.S. Policy of Differentiation Toward Romania. In: Quinlan, Paul D. (ed.): *The United States and Romania. American-Romanian Relations in the Twentieth Century*. Woodland Hills, CA: American-Romanian Academy of Arts and Sciences, 1988. 134.

⁴⁴ Courtney – Harrington, 1991. 384.

⁴⁵ Uo. 389.

⁴⁶ Az erdélyi magyarság ügye Washingtonban. *Transsylvania*, 1976/3. 2–4.

⁴⁷ Így Király Károly, a volt magyar kisebbségi vezető internálása szintén hozzájárult a nemzetközi tiltakozáshoz. A CHRR tagjainak tevékenységének köszönhetően, 1978-ban Romániába utazó, neves amerikai lapok újságírói interjút tudtak készíteni vele. A nemzetközi felháborodás másik oka az volt, hogy számos magyar titkosszolgálati tagot tartóztattak le és kínoztak a román hatóságok. (HHRF Archives, 15/1090, 12)

⁴⁸ Stefano Bottoni: *Sokfrontos küzdelem. A Romániai Emberi Jogok Bizottsága (CHRR) első évei. Kézirat*, 2016, 26.

közösségeket is megnyerte a CHRR ügyének, cserébe arra kérte a szervezetet, hogy álljon mögé az Izraelbe történő kivándorlás biztosításáért.⁴⁹ Így a CHRR munkatársai szoros szövetségesekre leltek az egyébként együttműködésre kevésbé hajló zsidó lobbí, a *Student Struggle for Soviet Jewry* (SSSJ) nevű szervezet igazgatójában,⁵⁰ Jakob Birnbaum rabbiban is. Ez a kapcsolat utóbb rendkívül hasznosnak bizonyult, amely nélkül elképzelhetetlen lett volna, hogy 1987-re a Romániát illető legnagyobb kedvezmény státusa eltörlésre kerüljön.⁵¹ A következő években a két szervezet közötti információcsere folyamatos volt.

Hámos László 1976-tól kezdve minden évben tanúskodott a román kereskedelmi kedvezmény meghosszabbítását tárgyaló különböző kongresszusi és szenátusi albizottságokban, azaz a romániai kisebbséget érintő kérdésekben.⁵² A CHRR ez irányú tevékenysége a későbbiekben a helsinki utókonferenciákon való részvétellel is kibővült, ahol szintén az amerikai küldöttséget igyekeztek minél több információval ellátni a Romániát érintő kérdésekben. Minden évben részt vettek a helsinki utókonferenciák amerikai részvételének előkészítésében, az ebből a célból létrehozott albizottságokban szintén tanúvallomásokot tettek, illetve részt vettek magukon az utókonferenciákon is sajtómunkatársakként, folyamatosan tájékoztatva az amerikai, később pedig a magyarországi tárgyaló felet a romániai magyarság helyzetéről.⁵³

A CHRR lobbizásának Carter elnökségének végén voltak meg az első eredményei. Richard Schulze 1980-ban benyújtott határozati javaslatától inspirálva számosan adtak tanúvallomást a Romániában zajló vallási üldöztetésről és a zsidó emigráció folyamatos akadályoztatásáról, ezáltal összekötve az emigráció kérdését a szélesebb értelemben vett emberi jogok ügyével.⁵⁴ Reagan elnök megválasztása után a CHRR tovább folytatta a közvetlen lobbizást, aminek köszönhetően 1981-re ezek az információk elérték az amerikai kormányzatot is. A Fehér Ház ettől az évtől komolyabb megfigyelés alá vonta a romániai emberi jogi helyzetet, mely különösen a kommunistaellenes amerikai nagykövet, David Funderburk Romániába történő kinevezése után vette kezdetét.⁵⁵ Egy másik fontos tényező, amely szerepet játszott az események ilyen fordulatában, az a tény volt, hogy a Carter által létrehozott *Emberi Jogi és Humanitárius Ügyi* külügyminiszterhelyettesi pozícióba Reagan Elliot Abramset nevezte ki, akivel a CHRR tagjainak 1981-ben sikerült tárgyalóasztalhoz ülni a zsidó származású, Magyarországon született kongresszusi

⁴⁹ Hámos, 2010.

⁵⁰ Erdély Védelmében, Committee for Human Rights in Rumania. Az Emberi Jogok Romániában Bizottság hivatalos tájékoztatója, New York, 1976–1980 (továbbiakban *Erdély Védelmében*), 1976. november 15.

⁵¹ Hámos, 2010.

⁵² L. Courtney – Harrington, 1991. XIII. és XIV. fejezeteket.

⁵³ Lobbitevékenységük módszereiről részletesebben I. Kovács, 2017.

⁵⁴ Courtney-Harrington, 1991. 487

⁵⁵ Uo. 491.

képviselővel, Tom Lantossal együtt.⁵⁶ Részben ezeknek a fejleményeknek köszönhetően ez volt az első év, amikor Reagan a legnagyobb vámkedvezmény státusza meghosszabbításáról szóló döntésének indoklásával ellátott jegyzetében megemlítette a humanitárius problémákat.⁵⁷

Miután a magyar kisebbség elitje sikertelenül tiltakozott az egyre szűkülő kisebbségi közösségi terek lehetőségének beszűkülése és intézmények elsorvasztása miatt, kritikáját főképp külső fórumokhoz igyekezett eljuttatni. Ilyen fórum volt a magyarországi szamizdat mozgalom is.⁵⁸ Az 1980-as évek elejétől kezdve a CHRR támogatta az első romániai magyar szamizdat kiadvány, az *Ellenpontok* létrejöttét, majd másolatainak Romániából Nyugatra történő csempészetét. Ennek következtében a kiadvány szerkesztőit, Ara-Kovács Attilát és Szöcs Gézát letartóztatták, megkínózták és hazaárulás vádjával történő perrel fenyegették, majd házi őrizetbe helyezték őket, végül a nemzetközi tiltakozás hatására mindegyiküket szabadlábra helyezték.⁵⁹ Miután Ara-Kovács disszidált Romániából, az ő és számos magyarországi és romániai magyar szoros együttműködésével és a CHRR támogatásával megszerveződött egy Romániából a nyugati országok felé működtetett hírszolgálat, az *Erdélyi Magyar Hírügynökség*. Az információs központot eredetileg Budapesten, majd Ara-Kovács Bécsbe történő emigrációja után itt állították fel. Információt továbbított a magyar közösségekről a CHRR manhattani központja felé faxon, egy széles körű, titkosan működtetett, függetlenül dolgozó magyarországi és romániai magyar önkéntesekből (leginkább egyetemi hallgatókból) álló hálózaton keresztül. A CHRR tagok minden információt megbízhatósági átvizsgálásnak vetették alá, lefordították angolra, és átadták a nyugati médiumoknak.⁶⁰ Mind az *Erdélyi Magyar Hírügynökség*, mind az *Ellenpontok* segítette Románia emberi jogi helyzetét feltárni és tudatosítani azt a nyugati országok közvéleménye számára.⁶¹

Szöcs Géza letartóztatásának következménye lett az amerikai-román kapcsolatokra is. A CHRR másik szövetségese, Connecticut demokrata szenátora, Chris Dodd ugyanis romániai útja előtt beszámolt az ügyről Lawrence Eagleburgernek, az amerikai külügyminiszter helyettesének, amelyre azt a választ kapta, hogy megemléstették aggodalmaikat a romániai partnereknek a velük folytatott tárgyalások folyamán.⁶² 1983-ban Kalifornia demokrata képviselője, Tom Lantos szintén Romániába látogatott, ahol Ceaușescuval a legnagyobb vámkedvezmény státusz meghosszabbításáról tárgyalt, nyomást gyakorolva rá emberi jogi gyakorlatának

⁵⁶ HHRF Archives, 15/1090, 42.

⁵⁷ Kovács, 2017. 9.

⁵⁸ Novák Csaba Zoltán: *Holtvágányon. A Ceaușescu-rendszer magyarságpolitikája II. 1974–1989*. Csíkszereda : Pro Print Könyvkiadó, 2017, 87.

⁵⁹ Timár Nobert: Az Erdélyi Magyar Hírügynökség (1983–1989) története. *Regio*, 2019/ 2. 185.

⁶⁰ Hámos, 2016.

⁶¹ HHRF Archives, 15/1090, 49.

⁶² Uo. 54.

javítására. E tárgyalások folyamán a CHRR és az *Erdélyi Magyar Hírugynökség* által előkészített anyagokat használta fel.⁶³

A HHRF megalapítása és erdélyi magyarságért végzett érdekvédelmi tevékenységének története 1989-ig

Miután elvállalta a szlovákiai magyarok hivatalos támogatását 1984-ben, a CHRR felvette a *Magyar Emberi Jogok Alapítvány* (Hungarian Human Rights Foundation – HHRF) nevet. Az 1980-as évek végére tagjai rendszeresen adtak le helyzetjelentéseket mindkét hatalmi ág számos egységében dolgozó tisztviselőknek, így nemcsak az amerikai Külügyminisztérium vette komolyan az általuk szolgáltatott információkat,⁶⁴ hanem az amerikai Helsinki Bizottság (*U.S. Helsinki Commission*) is. Utóbbi fórum azért volt fontos, mert véleményét a Kongresszus mindkét kamarája kikérte kelet-európai ügyekkel kapcsolatban.⁶⁵

Az 1985-ös legnagyobb vámkedvezmény státuszról szóló meghallgatások fontos fordulópontot jelentettek. Eddigre már öt különböző kongresszusi albizottság vizsgálta a romániai emberi jogi helyzet folyamatosan romló állapotát.⁶⁶ 1985-ben a Kongresszus *Emberi Jogok Albizottsága* szintén első alkalommal tartott meghallgatásokat, hogy megvizsgálja a romániai helyzetet, amely után az Albizottság elnöke levelet küldött a Külügyminisztériumnak, felhívva a figyelmet a jogsértésekre.⁶⁷ Számos kongresszusi képviselőt sokkoltak a vallásos üldözésekről és más brutális emberi jogsértésekről szóló hírek, ezáltal már mindenki számára egyértelmű volt, hogy már nem az emigráció ügye a valódi kérdés.⁶⁸

Három kongresszusi képviselő, New Jersey republikánus képviselője, Chris Smith, Virginia republikánus képviselője, Frank Wolf és Ohio demokrata képviselője, Tony Hall úgy döntött, hogy romániai tényfeltárára vállalkozik 1985 júliusában. Ekkorra romániai papok szintén megtalálták a módját annak, hogy rámutassanak a vallásos üldöztetéssel kapcsolatos jogfosztásokra, a képviselők

⁶³ Uo. 55

⁶⁴ Ilyenre volt példa, amikor a Kongresszus Emberi Jogi Bizottságában dolgozó kongresszusi képviselők és a Human Rights Monitors Kongresszusi Barátai levelet küldtek Schultz külügyminiszternek a HHRF által gyűjtött adatokkal a bebörtönzésekről. (HHRF Archives, 4.2./401, 20.)

⁶⁵ Uo. 15/1090, 54.

⁶⁶ Uo. 4.2./360, 64.

⁶⁷ Uo. 15/1090, 80.

⁶⁸ A HHRF barátja, Havadtőy Sándor, a Kálvinista Református Egyház lelkesze Romániának a bibliákat újrahasznosító gyakorlatáról számolt be egy, a Kongresszus által rendezett sajtókonferencián ugyanezen év június 5-én. Összesen mintegy húszezer, a nyugati országok által Romániába küldött Bibliát WC-papírként hasznosították újra. A sajtókonferenciának nagy hatása volt a nyugati médiára. (Uo. 79.)

látogatását így a keresztény és más emberi jogi szervezetek támogatták.⁶⁹ Viszszatérésük után egy újabb határozati javaslatot (H.R. 3599) nyújtottak be, amely ideiglenesen felfüggesztette volna Románia legnagyobb vámkedvezmény státuszát. Hasonló határozati javaslatot nyújtottak be a Szenátusba 1817-es számmal a virginiai republikánus Paul Tribe és a Connecticut állambeli republikánus William Armstrong szenátorok. Frank Wolf kongresszusi képviselő kérésére a HHRF tagjai a Kongresszus mindkét kamarájának tagjainál lobbiztak az általa benyújtott határozati javaslat mellett.⁷⁰

A növekvő kongresszusi elégedetlenség arra kényszerítette a kormányzatot, hogy nyomást gyakoroljon a romániai rezsimre, hogy javítsa emberi jogi gyakorlatát, de a legnagyobb vámkedvezmény státusz megvonásához azonban ekkor még továbbra sem járult hozzá.⁷¹ Eddigre a rendkívül súlyosan eladósodott román gazdaság és annak egyre romló emberi jogi helyzete a rezsimet nemzetközi legitimációs válságba sodorta, amely magyarázatot ad arra, hogy Ceaușescu miért reagált negatívan Gorbacsov 1985 után bejelentett reformterveire, amely tovább súlyosbította az amúgy is romlásnak induló amerikai-román kapcsolatok alakulását.⁷²

1986-ra a Kongresszus többsége már nem értett egyet az amerikai külpolitika Romániával kapcsolatban képviselt irányvonalával, de a gazdasági kompromisszum ára, amelyet a státusz felfüggesztéséért ekkor fizetni kellett volna, még mindig túl magas volt: a Kereskedelmi Minisztérium becslései szerint ennek felfüggesztése az USA-nak hozzávetőleg ötezer munkahelyébe került volna, anélkül, hogy az Románia emberi jogi gyakorlatán bármit is javított volna. A kormányzat emiatt továbbra is támogatta a jogfeladást.⁷³

Wolf kongresszusi képviselő tudta, hogy ahhoz, hogy hosszú távon befolyásolhassa az amerikai-román kereskedelmi kapcsolatokat, nem elég az évente az elnök által meghosszabbított jogfeladások ellen tiltakozni. Helyette olyan megoldást keresett, ami összekötötte az emberi jogi gyakorlatokat a kedvezményes kereskedelmi egyezményekkel. 1987-ben már vitára lett bocsátva egy olyan törvény, amelyhez be tudott nyújtani módosítási javaslatot a legnagyobb vámkedvezmény státusz hat hónapig történő megvonására, bizonyos kedvezményes feltételekkel.⁷⁴ Ez a módo-

⁶⁹ Courtney – Harrington, 1991. 536.

⁷⁰ HHRF Archives, 4.2./356, 27.

⁷¹ Courtney – Harrington, 1991. 541.

⁷² Bottoni, Stefano: Between External Constraint and Internal Crackdown. Romania's Non-reaction to Soviet Perestroika. In Di Palma, Francesco. *Perestroika and the Party. National and Transnational Perspectives on European Communist Parties in the Era of Soviet Reform*. New York, NY: Berghahn, 2019. 160—161.

⁷³ Courtney – Harrington, 1991. 561.

⁷⁴ Románia újra benyújthatta igényét az MFN-státusra, feltéve, hogy a kulcsfontosságú emberi jogi feltételek teljesítve vannak. Ezért ez a megoldás nem adta volna fel az amerikai befolyást, ahogy a kritikák sugallták, hanem valójában megnyitották volna az ajtót a fejlesztések előtt, és alkalmazásukhoz ösztönzést adtak volna. (HHRF Archives, 4.2./ 360, 64.) Egy másik kritikája

sító javaslat a *Kereskedelmi és Nemzetközi Gazdasági Politikai Reform törvény*hez benyújtott határozati javaslatához (H.R. 3.) kapcsolódott. Ez a törvény egy mindent átfogó csomag volt, mely minden kereskedelmi javítási reformot tartalmazott a tárgyaló hatóságoktól, az exportnövelésen keresztül a mezőgazdasági exportig. A törvényjavaslat a Wolf által benyújtott módosítással együtt 1501-es szakaszként került elfogadásra, majd egy hasonló törvényhez, az 1987-es ún. *Omnibusz Kereskedelmi és Versenyképességi Törvény*hez a Szenátus szintén elfogadott egy hasonló módosító javaslatot (S. 1420) Armstrong és Dodd szenátorok javaslatára.⁷⁵ E törvényjavaslatok vitára bocsátása előtt a HHRF tagjai minden erőfeszítést megtettek, hogy meggyőzzék a kongresszusi képviselőket azok megszavazására. A szavazás után a szervezet régi szövetségese, a demokrata Christopher J. Dodd szenátor elismerte, hogy Hámos Lászlónak fontos érdeme van abban, hogy e törvények elfogadásra kerültek, mivel „nyilvánvalóan jól szervezett támogatói hálózat”-ának köszönhetően „pontos és megbízható információt nyújtott”.⁷⁶

Ezek alatt a viták alatt a kormányzat egy utolsó kísérletet tett arra, hogy Romániában változásokat kényszerítsen ki, de 1987 szeptemberében Ceaușescu tudta, hogy az *Omnibusz Kereskedelmi Törvényt* végül el fogja fogadni a Szenátus, és hogy a legnagyobb vámkedvezmény státusz új feltételeivel – amely jelentős reformokat követelt meg az emberi jogi gyakorlatban – nem érné meg hosszabbítást kérni. Ezért arról informálta az amerikai Külügyminisztériumot, hogy lemond Románia a státuszról, majd Reagan elnök kijelentette, hogy nem fogja meghosszabbítani azt még egy évvel, azaz ezáltal az le fog járni.⁷⁷

Mindez azonban nem vetett véget a HHRF-nek a Románia emberi jogi gyakorlatának javításáért vívott küzdelemének, hiszen a rezsim továbbra is folytatta elnyomó politikáját. A legnagyobb vámkedvezmény státusz megvonása után a legégetőbb probléma, amely ellen a szervezet továbbra is érdekvédelmi tevékenységet folytatott, az ún. település szisztematizálási terv (köznyelven falurombolás) volt, amelyet a Román Kommunista Párt vezetője 1988-ban jelentett be, és amely a tizenháromezer romániai falu mintegy felének felszámolását irányozta elő, és súlyos következményekkel járt volna a magyar kisebbségre nézve. A HHRF ez ellen a Kongresszus mindkét kamarájában és a Helsinki Bizottságnál is folytatta érdekérvényesítési munkáját, emellett tömegtüntetéseket szervezett Amerika és Európa szerte. Ennek köszönhetően 1988. augusztus 11-én a Szenátus megszavazta a 461. számú határozati javaslatot, amely elítélte a román kormányt, többek között a program magyarellenes vetületei miatt, majd október 6-án a Képviselőház

a módosító javaslatnak az volt, hogy leállt volna az USA-ba irányuló emigráció, továbbá, hogy gyengítette volna az ország gazdaságát, ezáltal az USA csak kárt okozna azoknak az embereknek, akiknek segíteni szeretne. (Kovács, 2017. 14)

⁷⁵ Courtney – Harrington, 1991. 566—573.

⁷⁶ HHRF Archives, 4.2. /360, 23.

⁷⁷ Courtney – Harrington, 1991. 580—581.

is elfogadott egy hasonló tartalmú határozati javaslatot, 505-ös számmal. 1989-ig a Kongresszus számos gazdasági szankciót vezetett be Romániával szemben a külügyi költségvetésről szóló törvényjavaslathoz kapcsolódóan, illetve ettől függetlenül, külön törvényjavaslatként is.⁷⁸

Emellett az 1989 áprilisában rendezett helsinki utókonferencián, az ún. *London Information Forumon* jegyzéket terjesztettek a kormánydelegátusoknak Tőkés László meghurcolásáról, ami két kanadai újságíró látogatása nyomán következett be, melyet szintén a HHRF finanszírozott. Hasonlóképpen májusban, a Párizsban rendezett *Tanácskozás az Emberi Dimenziókról* c. helsinki utókonferencián tájékoztató anyagot terjesztettek szét a kormánydelegációk között. A szervezet saját értékelése szerint mind a két konferencián az általuk javasolt álláspont hozzájárult a hivatalos magyar kormánydelegáció egyre határozottabb állásfoglalásának kialakításához a romániai magyarság ügyében.⁷⁹

Az AESZ alapfilozófiája

Ahogyan az összes amerikai magyar diaszpóraszervezet vezetőjének tevékenységére döntő befolyással bírtak az anyaországból hozott meggyőződések, az *Amerikai Erdélyi Szövetség* alapfilozófiájára is erőteljesen rányomta bélyegét vezetőjének, Teleki Bélának az előlétele. Annak ellenére ugyanis, hogy úgy vélte, a múltat végképp hátra kell hagyni,⁸⁰ az AESZ és az *Erdélyi Párt* (EP) között számos hasonlóság figyelhető meg, az EP akkoriban sokszor önellentmondásos és propagandisztikus célokkal megfogalmazott programjának⁸¹ egyes részeit megtartotta az emigrációban képviselt politikai jellegű pozícióiban is.

Teleki mind a két szervezet élén állva úgy vélte, hogy az erdélyi származású diaszpóratagok jogosultak csak a romániai magyar kisebbséggel kapcsolatos ügyek képviseletére,⁸² hiszen a magyarországi magyaroktól eltérően ők bírnak azokkal a tulajdonságokkal, amelyek erre képessé teszik őket. Véleménye szerint ugyanis csak rájuk jellemző az „Erdéllyel kapcsolatos kötelességtudat”,⁸³ az

⁷⁸ HHRF Archives, 15/1104, 2–3.

⁷⁹ Uo. 3–4.

⁸⁰ Mauthner Gabriellával készített interjú. 30 év a nemzet szolgálatában. *Vannak vidékek*. Duna TV. 2008. jan. 20. Nemzeti Audiovizuális Archívum: <http://nava.hu/id/565120/> (Letöltés ideje: 2016. november 6.)

⁸¹ Sárándi Tamás: Az Erdélyi Párt krónikája. [Murádin János Kristóf: “Mindent Erdélyért!” Az Erdélyi Párt története 1940 és 1944 között. Kolozsvár: Scientia Kiadó, 2019, 305 oldal.] *Regio*, 2019/4. 205–206.

⁸² Egrý Gábor: *Az erdélyiség színéváltozása*. Budapest: Napvilág, 2008. 107.

⁸³ Uo. 119.

„erdélyi magyarság felé érzett felelősségteljeség és áldozatkészség”.⁸⁴ Emellett az egységeszme, azaz a pártok felettség, az egész „erdélyiség” képviselője is igen fontos része volt az EP akkori hivatalos ideológiájának, amely gondolathoz Teleki az emigrációban szintén ragaszkodott.⁸⁵

Ugyanakkor a két szervezet között számos különbség is volt. Míg a háború alatt az *Erdélyi Párt* elnökeként Teleki a kormány céljainak támogatása mellett az „erdélyi különösség” megtartását és az erdélyi érdekek keresztülvitelét érezte küldetésének, addig emigrációba szorulva sokkal inkább a nyugati közvélemény tájékoztatását, a szerinte hiteles Erdély-kép közvetítését, az esetleges újrarendezésnél közvetítendő megoldási javaslat kidolgozását, valamint a romániai magyarság sértetlensége érdekében a provokációtól való tartózkodást tartotta elsődlegesnek. Véleménye szerint ebben az új helyzetben minden lehetőséget meg kell ragadni a nyugati közvélemény felhívására és az erdélyi helyzetről való tájékoztatására, s annak segítségét kell megnyerni minden rendelkezésre álló eszközzel, mely csak akkor érhető el, ha gondolkodásmódjukat és érdekeiket tökéletesen ismeri a magyar emigráció, s ezekbe próbálja beleilleszteni a magyar kisebbség megsegítésének kérdését.⁸⁶

Az EP egykori idealisztikus pártprogramjával összhangban, a megvalósulni soha nem tudó regionalizmus és a transzilvanizmus eszméire hivatkozva,⁸⁷ az erdélyi kérdés rendezésének megoldását egy svájci mintájú, erős kantonautonómiákkal bíró, szövetségi berendezkedésű önálló erdélyi államban látta megvalósíthatónak.⁸⁸ Véleménye szerint a föderatív Erdély egyik legerősebb pillére lehetne az

⁸⁴ Ezt szintén Teleki Béla hangoztatta az 1943 márciusában tartott nagyváradai nagyválasztmányi ülésen, melynek írott anyaga *Erdélyi szellem – magyar lélek* címmel jelent meg. (Uo. 111.)

⁸⁵ Uo. 79.

⁸⁶ Ahogy fogalmazott, „...tisztában kell lennünk azzal, hogy rendkívül veszélyes tudatlanul, avatatlan kézzel nyúlni az erdélyi kérdéshez, mert az ottani magyarság olyan mértékben ki van szolgáltatva a román kommunista kormánynak, hogy minden helytelen lépés részünkről több kárt és szenvedést, mint segítséget jelent számunkra”. Ebben a munkában véleménye szerint továbbá „minden jó szándékú embernek helye van [...], aki fegyelmezetten, komolyan, és ami a fő, önzetlenül akar dolgozni”. (Teleki Béla az Amerikai Magyar Szövetség 1965. december 18-i cleveland-i gyűlésén elmondott beszéde. Teleki Béla hagyatéka: Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, FOND 580/986. [Továbbiakban Teleki, FOND 580.]

⁸⁷ Habár hivatalos ideológiájában az EP a transzilván eszmeiségen alapuló, regionális egység létrehozását kereste, a két világháború között a transzilvanizmus marginális szerepet tölthetett be, hiszen a magyar közigazgatás része volt Észak-Erdély, így a központosítás játszott a főszerepet, nem a regionális megoldások. Emellett 1940 után az erdélyi magyarság legfőbb törekvése valójában a domináns „magyar nemzeti tér” megteremtése volt és nem a transzilvanizmus eszméje. L. Sárándi, 2019. 206.

⁸⁸ Teleki Béla előadása az erdélyi kérdéstről c. cikk gépelt kézirata – megjelent a *Katolikus Magyarok Vasárnapja* és a *Szabadság* c. lapokban, 1954 folyamán (pontos megjelenési dátum nincs feltüntetve). (Teleki, FOND 580/992.)

„egészséges közép-dunai federációnak”,⁸⁹ mivel e régió „kérdése nem bírálható el függetlenül az általános magyar kérdéstől és a magyar kérdés sem függetleníthető a ma szovjet-orosz megszállás alatt levő egész kelet- és közép-európai terület, különösen a Duna-völgy kérdésétől”. A dunai kisállamok szövetségének gondolatát a benne részt vevő egységek életképességével indokolja, s mindezt nem a restauráció, hanem „önkéntes elhatározás, jogegyenlőség alapján való összefogás” jegyében vélte megoldhatónak.⁹⁰

Az *Amerikai Erdélyi Szövetség* megalakulásakor három célkitűzést jelölt meg: a romániai magyar származású emigráció tagjai közötti összetartozás erősítése, érdekképviselésük ellátása és a nyugati közvélemény tájékoztatása.⁹¹ E célkitűzéseket Teleki tehát kevésbé a nyilvános lobbizás formájában, mint inkább szívós háttérmunkával, kapcsolatok mozgatásával látta megvalósíthatónak. A nyilvános, politikusok előtti fellépést Teleki inkább az amerikai magyarság országos ernyőszervezetére, az *Amerikai Magyar Szövetség* (AMSZ) képviselésére bízta, amelynek az AESZ tagszervezete volt. Emellett fontos volt a nyugati és a romániai magyar sajtó figyelése, továbbá saját újság megjelentetése, amelyhez igyekeztek minél több hiteles információt beszerezni, és közvetíteni a romániai magyaroktól levelezéseken és odalátogatók, illetve frissen érkezettek beszámolóin keresztül. Később pedig, a CHRR megalakulása után Teleki folyamatosan tanácsal látta el a fiatal szervezet vezetőit, és kapcsolatrendszerével segítette őket. „Nehézszívú, progresszív emberként” „világos felfogással rendelkezett”, és „rendkívül nyitott agyú volt”. „Rettentő jó érzéke volt a politikai mozgásokhoz”, így a CHRR tagjainak „rengeteget segített [...] teljesen idegen világ felé dolgozni”.⁹²

A CHRR/HHRF célkitűzései és munkamódszerei

Az AESZ és a CHRR/HHRF alapfilozófiája közötti hasonlóság abban állt, hogy a romániai magyarság helyzetének javítását mindkettő tagjai úgy igyekeztek elérni, hogy nem hangoztatták Erdély történelmi területe Magyarországhoz való csatolásának követelését, sőt még az „Erdély” kifejezést is igyekeztek kerülni, valamint, hogy a nyugati kormánysszervekkel és emberjogi szervezetekkel igyekeztek minél mélyebb együttműködést kialakítani. A más körülmények között történő szocializáció mellett az immáron másodgenerációs amerikai magyar fiatalok által alapított szervezet csupán annyiban tért el az AESZ-től, hogy az előbbi már titkon sem remélte

⁸⁹ „Az erdélyi kérdés és az erdélyi szövetség célkitűzései” – Teleki Béla előadása az Amerikai Erdélyi Szövetség rendezvényén 1954. május 2-án. Teleki, 1954, FOND 580/984.

⁹⁰ Uo. FOND 580/992.

⁹¹ Uo. FOND 580/984.

⁹² Hámos, 2016.

a trianoni országhatárok visszaállítását.⁹³ A CHRR tagjai bevallottan azért alakították meg szervezetüket, „hogy a romániai magyarságot, mint nemzeti, nyelvi és vallási kisebbséget a nemzetközi jog alapján megillető jogok megvédéséért harcoljon, illetve számára e jogok helyreállítását kikövetelje”. Ehhez pedig eszközként „az amerikai politikai jogok és lehetőségek” felhasználását tekintették kizárólagos szempontnak,⁹⁴ anélkül, hogy igényelnék a „politikai párt szerepét”.⁹⁵ Munkamódszereik elvét az „erkölcsi tisztaságban”, a „nemzeti hagyományok védelmében” és a „magas színvonalú munkában” látták.⁹⁶

A szervezet 1983-ban vállalta Duray Miklós *Kutyaszorító* c. könyvének angolra fordítását és kiadását, valamint – letartóztatását követően – a szerző kiszabadításának ügyét is.⁹⁷ A szervezet általános tevékenysége ennek köszönhetően a szlovákiai magyarság jogvédelmére is kiterjedt, s 1984 márciusában *Hungarian Human Rights Foundation* néven került bejegyzésre.⁹⁸

Az alapító okiratban az adómentes nonprofit szervezet célja a különböző nemzetközi egyezményekben foglalt emberi, nemzetiségi, vallási és nyelvi jogok általános, valamint a magyar és más csoportok emberi jogsérelmeinek védelme, továbbá a közvélemény informálása és a figyelem felhívása a kisebbségben élő magyarság ellen elkövetett jogsértésekre. Ezen kívül látogatók és köztük cserélt információk és tapasztalatok gyűjtőközpontjaként kívántak szolgálni. Feladatuknak tekintették a kisebbségekkel kapcsolatos fejlemények folyamatos követését, adatok gyűjtését és elemzését, ez irányú kutatások támogatását és azok eredményeinek folyamatos közzétételét, továbbá az előadásokon, konferenciákon, tárgyalásokon való részvételt, levelezőlista fenntartását, valamint minden ezzel kapcsolatos publikáció gyűjtését, szamizdat és más, kisebbségekről szóló kiadványok fordítását és terjesztését. Ezenkívül célul tűzték ki az üldözött, letartóztatott vagy más formában ínségben szenvedő kisebbségi magyarok megsegítését, erről szóló tanúvallomások

⁹³ Uő. 2010.

⁹⁴ *Erdély Védelmében*, 1978. március 15.

⁹⁵ Uo.

⁹⁶ HHRF Archives, 15/1088.

⁹⁷ A nyolcvanas évek elejére a csehszlovákiai magyar kisebbség helyzete is fokozatosan romlott, a csehszlovák kormány kísérletet tett arra, hogy kiszorítsa a magyar nyelvet az oktatásból. Duray levélhadjáratot indított a kormány ellen, majd megírta *Kutyaszorító* c. könyvét, melynek kéziratát kicsempészte az országból, majd 1983-ban a HHRF fordításában New York-ban is megjelent. Duray-t emiatt letartóztatták, majd hazaárulás vádjában bűnösnek találták, és kétévnyi fegyházra ítélték. 1984-ben a HHRF kapcsolatba lépett az Amerikai Írószövetség (PEN Club) elnökével, Gallway Kinnel, aki júniusban levelet intézett Gustáv Husák csehszlovák elnökhöz, melyben Duray szabadon bocsátását és a kisebbségek jogainak tiszteletben tartását követelte. E levélhez a HHRF lobbizásának eredményeképpen harmincnyolc amerikai kongresszusi képviselő is csatlakozott. (Szóczi Árpád: *Temesvár: A romániai forradalom kitörésének valódi története*. Universe, 2013.)

⁹⁸ Filing Receipt. HHRF digitalizált archívuma. III. (A) Legal Files [Chrono], III.A. HHRF Certificate of incorporation.

gyűjtését, valamint a sikeres érdekvédelmi tevékenység érdekében más, nem kormányzati szervezetekkel való kapcsolatok fenntartását is. A magyar nemzeti kisebbségekért végzett munkán kívül az amerikai magyarság képviseletének jogát is rögzítették az alapszabályban.⁹⁹

Az Alapítvány tagjai ezen túl is rendkívül fontosnak tartották a magas színvonalú munka fenntartását, amelyet addigra rendszeresített, bizalmas információs forrásokból táplálkozó hiteles hírekre alapoztak.¹⁰⁰ Ragaszkodtak ahhoz a tényhez is, hogy a magyar nemzeti kisebbségeknek nyújtott segítség sokkal inkább egy humanitárius, erkölcsi felelősség, semmint egy nacionalista terv végrehajtása.¹⁰¹

Közvetlen érdekvédelmi erőfeszítéseik számos szempontból különböztek másokétól. Professzionálisan összeállított tanúvallomásaikban, melyeket folyékony angol nyelvtudással írtak, tényszerű információkra szorítkoztak az emberi jogok megsértése kapcsán, azzal érvelve, hogy a Jackson-Vanick törvénymódosítás nyelvezetéből és logikájából világosan következik, hogy nem csupán egy emberi jog biztosítására szánták annak megfogalmazói.¹⁰² Kizárólag ellenőrzött információval dolgoztak, melyeknek forrásai vagy személyes látogatások, kisebbségi magyar vezetőkkel folytatott tárgyalások vagy a titokban működtetett hírszolgálat volt, amelyet finanszíroztak. Fordítási szolgáltatásaiknak köszönhetően baráti kapcsolatokat tudtak fenntartani a késői Kádár rezsim tisztviselőivel és számos magyar demokratikus ellenzéki vezetővel.¹⁰³ Hosszú távú együttműködést alakítottak ki magyar származású kongresszusi képviselőkkel és szenátorokkal (Tom Lantossal, Ernie Konnyuvel), és párhovatartozástól függetlenül az emberi jogok támogatóival is (így például James Buckley-val, Ed Kochhal, Tony Hall-lal, Christopher Smithel, Frank Wolffal és másokkal). Mindezt nem csupán személyes meggyőzés és kisebb kampányfinanszírozási akciók révén érték el, hanem olyan módon is, hogy alkalmazásba álltak egyes képviselőknél (mint például Veress Bulcsú Christopher Dodd irodájánál), illetve személyes kapcsolatot ápoltak különböző kormányzati intézmények és nemzetközi szervezetek tisztviselőivel.¹⁰⁴ Emellett együttműködtek emberi jogi szervezetekkel,¹⁰⁵ a vallási szabadságjogokért küzdő érdekcsoportokkal és zsidó szervezetekkel¹⁰⁶, a fundamentalista keresztény szervezeteket leszámítva.¹⁰⁷

⁹⁹ Uo.

¹⁰⁰ Megalakult a HHRF. HHRF Archives. 15/1113

¹⁰¹ Kovács, 2017. 10–12.

¹⁰² Uo. 9.

¹⁰³ Hámos, 2016.

¹⁰⁴ Egy pár ilyen jellegű kapcsolatok voltak: Patricia M. Darian Assistant Secretary of State for Human Rights and Humanitarian Affairs (1977–81), Várallyai Gyula az IMF-nél, Tóth Csánád a State Departmentben, Steven Benko az elnöki irodában és Szekeres Zsolt az ENSZ-nél (Uo.)

¹⁰⁵ Az 1980-as években működő Human Rights Watch. (Uo.)

¹⁰⁶ Jacob Birnbaum, a Student Struggle for Soviet Jewry vezetője. (Uo.)

¹⁰⁷ Uo.

Közvetett lobbizással, az érdekérvényesítés irodalmában „forró taktikáknak” nevezett módszerekkel képesek voltak az amerikai magyarság oly mértékű országos mobilizációjára, mint addig senki más. Levélkampányaikkal bátorították a magyarokat, hogy gyakoroljanak befolyást politikai képviselőkre azáltal, hogy információt nyújtanak nekik, és fogalmazzanak meg minden egyes levelet egyénileg.¹⁰⁸ Tömegdemonstrációik szervezése során nagyon ügyeltek az amerikai közvélemény szemében felépítendő imázsra: minden nacionalista jellegű üzenettel ellátott transzparenst elkoboztak.¹⁰⁹ Saját hírszolgálat felállításával képesek voltak arra, hogy pontos információkat szerezzenek, amelyeket tanúvallomásaikban, sajtóközleményekben és vezető amerikai sajtóorgánumokban megjelent cikkeken használtak fel.

Közös akciók és az Észak-Amerikai Erdélyi Koordináló Bizottság

Az Amerikai Erdélyi Szövetség, amellel, hogy a munkamódszer és a finanszírozási háttér kialakításában segítséget nyújtott a fiatalabb szervezet tagjainak, közös akciókat is végrehajtott a CHRR–HHRF-fel, valamint igyekezett a romániai magyarságért dolgozó más szervezetekkel való munkát is összehangolni.

Teleki Béla a könyvkiadás ügyét az egyik legfontosabb és elengedhetetlen tevékenységnek tartotta, amelynek keretében számos igen fontos, a romániai magyarságról írt tájékoztató kiadvány kiadását és egyetemeken, könyvtárakban való terjesztését oldották meg.¹¹⁰ A CHRR–HHRF-el közös kiadványt jelentettek meg, de arra is volt példa, hogy az AESZ támogatta a HHRF kiadványait. A közösen kiadott *Witnesses to Cultural Genocide*¹¹¹ c. kötet igen fontos, először nyilvánosságra hozott hírforrásokat, beszámolókat és tanulmányokat közölt a romániai magyarság helyzetéről. Az 1979-ben Schöpflin György előszavával megjelent, hét tanulmányt, illetve helyzetjelentést tartalmazó könyvet mindkét szervezet széles körben terjesztette. Az AESZ elsősorban könyvtárakba, egyetemekre, a CHRR kutatóközpontokba, folyóiratok szerkesztőségébe küldte meg az angol nyelvű kiadványt.¹¹² Emellett tervben volt az AESZ és az *Ausztráliai Erdélyi Szövetség* által megjelentetett, *Háttérvázlat Romániáról* című tanulmánykötet angol kiadása a HHRF-el

¹⁰⁸ Kovács, 2017. 11.

¹⁰⁹ Tüntetés New Yorkban. *Transsylvania*, 1976/2. 2.

¹¹⁰ Jegyzőkönyv az Észak-amerikai Erdélyi Koordináló Bizottság 1981. november 7-én Torontóban tartott évi rendes üléséről. Teleki, FOND 580/1323, 7.

¹¹¹ *Witnesses to Cultural Genocide. First-Hand Reports on Rumania's Minority Policies Today*. New York: Published by the American Transylvanian Federation, Inc. Committee for Human Rights in Rumania. 1979. A könyv interneten is elérhető: <http://www.hungarianhistory.com/lib/witness/wit00.htm>

¹¹² *Witnesses to Cultural Genocide. Primary Source on Rumania's Minority Policies*. HHRF digitalizált archívuma. English Language Publications. Witnesses (Original).

és az *Erdélyi Bizottsággal* közösen.¹¹³ A könyv fordítása elkészült, de a tényleges kiadásról nincsenek adatok.¹¹⁴ 1984-ben pedig támogatták a HHRF által gondozott, elsősorban Duray Miklós ügyéről szóló, *A szlovákiai magyar iskolák védelmében* című füzet megjelentetését is.¹¹⁵

Teleki Béla a hiteles tájékoztatás mellett rendkívül fontosnak tartotta az észak-amerikai kontinensen működő romániai magyar szervezetek munkájának összehangolását. E célok mellett a szorosabb együttműködés kialakítása szükségességének hátterében az is ott állt, hogy az AESZ elnökének ellenzése ellenére egy braziliai gyáros és milliomos, Zolcsák István, aki magyar ügyekre már régóta nagyobb összegeket áldozott, Wass Albert író elnökletével megalakított egy minden földrészre kiterjedő, romániai magyar egyesületeket összefogó szervezetet, az *Erdélyi Világszövetséget* (EVSZ). A Wass Albert és Teleki Béla között kialakult és elfajult vita sajtónyilvánosságot kapott,¹¹⁶ és kihatással volt a CHRR működésére is, súlyos támadásoknak kitéve azt. Az ellentétek fő oka az volt, hogy egy, a romániai magyarságért küzdő másik szervezetet, amely már 1965 óta az AESZ-szel együttműködésben dolgozott, az Erdélyi Bizottság (EB) elnökének, Lőte Lajosnak megkérdése nélkül bevettek a vezetőségbe, valamint hogy Zolcsák kérésére Teleki Béla nem volt hajlandó az AESZ-t beléptetni egy olyan szerveződésbe, amelynek elveivel alapszinten nem értett egyet. Az EVSZ ugyanis nemcsak Erdély történelmi területe Magyarországhoz történő visszacsatolásának követelése mellett állt ki, hanem a romániai magyarság létszámát is jóval magasabbra becsülte, mint a két másik szervezet.¹¹⁷

A sajtónyilvánosságot is kapott korábbi ellenségeskedéseket és egyes szervezetek részéről jelentkező kezdeményezőkészséget látva az *Amerikai Magyar Szövetség* (AMSZ) igyekezett a fent felsorolt szervezetek közül az Észak-Amerikában működők számára a hosszú távú összehangolt működés lehetőségét biztosítani egy általa koordinált munkaközösség keretében, amely semlegesítheti az EVSZ alapítása körül támadt viták miatti széthúzó hatásokat.¹¹⁸ Közvetlen előzménye az

¹¹³ Jegyzőkönyv, 1987. október 17. HHRF digitalizált archívuma. II.A. Észak-Amerikai Erdélyi Koordináló Bizottság. 48.

¹¹⁴ L. a HHRF digitalizált archívuma. English Language Publications. Háttérvázlat Romániáról. (Az eredeti magyar nyelvű kiadvány pontos címe: Bodor Pál: Háttérvázlat Romániáról. Amerikai Erdélyi Szövetség, Ausztráliai Erdélyi Szövetség, Nemzetőr, New York – Melbourne, 1986. 67.)

¹¹⁵ A szlovákiai magyar iskolák védelmében: Dokumentumok a csehszlovákiai magyar kisebbség önvédelmi harcáról 1983. november–1984. augusztus. Az Amerikai Erdélyi Szövetség Közgyűlése. *Transsylvania*, 1984/3. 13–14.

¹¹⁶ E sajtóvita hátteréről ld. Bővebben Hermann Gabriella: Az Amerikai Erdélyi Szövetség története, 1952–1977. *Magyar Kisebbség*, 2011/3–4. 75.

¹¹⁷ Minderől bővebben l. Hermann, 2011. 74–81.

¹¹⁸ Egy nyugatnémet lap tudósítása az erdélyi magyarok és szászok követeléseiről. *Transsylvania*, 1975/4. 6–7.

együttműködésnek egy 1976 májusában az AESZ által számos amerikai magyar szervezetnek (*Ausztráliai Kárpát Szövetség*, AMSZ, CHRR, *Erdélyi Bizottság*, *Erdélyi Baráti Kör*, EVSZ, *Közös Külügyi Bizottság*, *Magyar Külügyi Társaság*) megküldött, együttműködésre felszólító levél volt.¹¹⁹

Az első találkozó hivatalos formában még 1976-ban létrejött, majd a következő évben az *Erdélyi Bizottság* indítványozta egy konferencia szervezését, továbbá az abban az évben megválasztott, az emberi jogokért formálisan kiálló Carter elnök küldöttség által történő megkeresését.¹²⁰ Ezután a szervezetek delegáltjai minden évben összegyűltek Washingtonban, hogy megvitassák az aktuális kérdéseket,¹²¹ majd a rendszeres, hivatalos együttműködés az *Erdélyi Bizottság* kezdeményezésére 1979-től hivatalos formát is öltött, melytől az EVSZ később már végleg távol maradt. A szerveződés ekkor kapta meg az *Észak-Amerikai Erdélyi Koordináló Bizottság* nevet, tagszervezetei pedig az AESZ és a CHRR mellett az 1956-ban alakult *Erdélyi Bizottság* és a *Kanadai Magyar Szövetség* voltak. A szerveződés fő célja az eredmények kiértékelése, a tennivalók megvitatása és meghatározása, a teendők koordinálása volt.¹²² Az AMSZ támogatását is élvező bizottságtól Teleki azt várta, hogy egyfajta „fejtágító” legyen, mivel úgy vélte, hogy a szervezetek vezetői „többsnyire jó szándékú dilettánsok”.¹²³ A laza szerveződés vezetését, az évi közgyűlés összehívását és megrendezését a részt vevő romániai magyar szervezetek évente sorrendben felváltva látták el.¹²⁴

Az 1980-as közgyűlésen a romániai magyarságról szóló könyvek kiadásával kapcsolatos akciók mellett a helsinki utókonferenciák madridi fordulójára előkészített memorandumok ügyét és a konferencia napirendi pontjainak, lehetséges döntéseinek és eredményeinek várható alakulását tárgyalták meg, majd pedig a *Koordináló Bizottság* működésének pontosabb meghatározása volt a feladat: az említett szervezeteken kívül a bizottság munkájában részt vett az AMSZ és a *Közös Külügyi Bizottság*¹²⁵ is. Ekkor megegyeztek abban is, hogy melyek azok

¹¹⁹ Az Amerikai Erdélyi Szövetség levele számos, az erdélyi magyarság jogaiért síkra szálló szervezetnek. 1976. május. HHRF digitalizált archívuma. II. (A) Hungarian Organizations in the West [Alpha], II.A. Észak-Amerikai Erdélyi Koordináló Bizottság. 156.

¹²⁰ Amerikai Erdélyi Konferencia (Tervezet). Uo., 137.

¹²¹ Egy nyugatnémet lap tudósítása az erdélyi magyarok és szászok követeléseiről. *Transsylvania*, 1975/4. 6–7.

¹²² Amerikai-Erdélyi Konferencia (Tervezet). HHRF digitalizált archívuma. II. (A) Hungarian Organizations in the West [Alpha], II.A. Észak-Amerikai Erdélyi Koordináló Bizottság. 137.

¹²³ L. Hermann, 2011. 79.

¹²⁴ Az Észak-amerikai Erdélyi Koordináló Bizottság évi rendes ülése. *Transsylvania*, 1981/3. 11.

¹²⁵ Mind a két szervezet a politikai képviselet szerepét látta el, azért, hogy a kormány és a törvényhozás tagjai képviseljék azt, amit a magyar nép követeléseinek véltek. Az Amerikai Közös Magyar Külügyi Koordináló Bizottságban a legnagyobb emigráns szervezetek vettek részt, amelyek képviselőik révén igyekeztek az amerikai közvéleményt, a sajtót és a végrehajtó hatalmat befolyásolni. L. Borbándi Gyula: *A magyar emigráció életrajza*. Bern: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem. Stichting Mikes International, 1985, 318.

a követelmények, amelyeket sürgősen és közösen hangoztatni kell: egyrészt a szabad magyar nyelvhasználat, a teljes körű magyar nyelvű oktatással, a külföldiek magánszállásokon való tilalmának megszüntetésével, valamint magyar könyvek, folyóiratok, újságok beviteli tilalma eltörlésével kapcsolatos követeléseket, másrészt a határátlépések során elvett okmányokról pontos jegyzék adását, majd tulajdonosaiknak történő visszaszolgáltatásukat.¹²⁶

1981-ben az *Észak-Amerikai Erdélyi Koordináló Bizottság*, támogatva a CHRR legnagyobb vámkedvezmény státusának eltörléséért való lobbizását, Reagannek a CHRR-rel egy közös memorandumot írt, amely a státusz kritikája révén módot adott az általános kisebbségi témák felelevenítésére, ugyanakkor az ezzel kapcsolatos kongresszusi meghallgatásokon egyénileg vettek részt. Emellett ebben az évben próbáltak legális megoldást keresni arra a diszkriminációra, amelyet a román hatóságoknak az a döntése okozott, amely megtiltotta, hogy a romániai magyar magánszemélyek előfizethessenek magyarországi sajtótermékekre. Ugyanebben az évben hosszú távú célként tűzték ki a különböző akciókat szolgáló anyagi alap megteremtését, elsősorban egy reprezentatív kivitelű angol nyelvű folyóirat kiadására.¹²⁷

1982-ben elhatározták, hogy a romániai magyarság elnyomásának enyhítésére néhány konkrét kérdést fognak részletesen kidolgozni, és a súlypontot minden akciójukban elsősorban arra helyezni. Döntést hoztak arról is, hogy együttesen igyekezni fognak még több és jól dokumentált hírt szerezni az erdélyi viszonyokról és eseményekről.¹²⁸ Az 1983-ban tartott közgyűlésen¹²⁹ elfogadtak egy javaslat-tervezetet, mely az újonnan alakuló szervezeteket az együttműködésre szólította fel,¹³⁰ és amelyet amerikai kormányzerveknek külön-külön küldött levelek követtek hasonló tartalommal.¹³¹ Mindegyik szerv válaszolt e levelekre, biztosítva a szervezeteket arról, hogy az oktatás ügyének megtárgyalása a román kormánnyal folyamatban van, és hogy több minisztériumban is nyomon követik a legnagyobb

¹²⁶ Az Észak-amerikai Erdélyi Szervezetek Koordináló Bizottságának évi ülése. HHRF digitalizált archívuma. II. (A) Hungarian Organizations in the West [Alpha], II.A. Észak-Amerikai Erdélyi Koordináló Bizottság, 150.

¹²⁷ Jegyzőkönyv az Észak-amerikai Erdélyi Koordináló Bizottság 1981. november 7-én Torontóban tartott évi rendes üléséről. Teleki, FOND 580/1323, 7.

¹²⁸ Az Észak-amerikai Erdélyi Szervezetek Koordináló Bizottságának évi ülése. 1982. november 7. Teleki, FOND 580/1324/4

¹²⁹ *Transsylvania*, 1983/4. 11.

¹³⁰ Határozat az észak-amerikai erdélyi munkásság koordinálására. Teleki, FOND 580/1325, 3.

¹³¹ Coordinating Committee of Transylvania-Hungarian Organizations in North-America levele George Bush alelnökhöz. Coordinator: Committee for Human Rights in Rumania. 1983. november 30. Teleki, FOND 580/1325/4; Lőte Lajos levele Hámos Lászlónak, 1983. április 4. HHRF digitalizált archívuma, II. (A) Hungarian Organizations in the West [Alpha], II. A. Észak-Amerikai Koordináló Bizottság, 110. Lőte Lajos levele Paula Dobrianskynak, 1983. december 31. és Mark Palmernek, 1983. december 31., Teleki, FOND 580/1325/11 és 13. Lőte Lajos levele Judith F. Bunchnernek. 1983. december 27., Teleki, FOND 580/1325/mell. 9.

vámkedvezmény státusz meghosszabbításának feltételül támasztott követelményeknek a román kormány részéről történő teljesítését.¹³²

Az 1984-ben megrendezett közgyűlés a következő évben tervezett ottawai konferenciára készülés jegyében telt. A Human Rights Experts Meetingen a *Kanadai Magyar Szövetség* (KMSZ) képviselőjét bízták meg közös képviselettel.¹³³ Itt képviselt álláspontjuk alapja az 1985-ben az *Ellenpontok* szerkesztőjének, Szöcs Géának az ottawai *Emberi Jogok Konferenciájához* intézett memoranduma volt, amelyben lefestette az erdélyi magyarságot ért emberi jogokat sértő állami intézkedéseket.¹³⁴ Az ekkor felállított torontói HHRF-iroda tüntetést szervezett Ottawában a *Kanadai Magyar Szövetség* támogatásával.¹³⁵

Az 1985-ben Torontóban tartott közgyűlés Hámos Lászlót bízta meg azzal, hogy dolgozzon ki egy határozati javaslatot Szöcs Géa memoranduma alapján, mivel véleményük szerint az általuk „az erdélyi ellenállási mozgalom vezetőjének” tartott Szöcs „ismerte a legjobban a romániai helyzetet és az erdélyi magyarságot ért emberi jogokat sértő állami intézkedéseket”.¹³⁶ Hámos László beszámolt a szintén a helsinki utókonferenciák keretében megrendezett *Budapesti Kulturális Fórumon* végzett munkájáról. Ez volt az első alkalom, hogy magyarországi küldött szólaljon fel egy helsinki utókonferencián a magyar nemzeti kisebbségek védelmében.¹³⁷

1987-ben, Románia legnagyobb vámkedvezmény státuszának felfüggesztése évében az *Észak-Amerikai Erdélyi Koordinációs Bizottság* egy, a romániai magyarság számára kollektív jogokat követelő közös nyilatkozatot fogadott el, miszerint a kisebbség számára kulturális önkormányzatot kell biztosítani, elsősorban az *Ellenpontok* követelése alapján.¹³⁸

A következő évben tartott közgyűlésen a *Magyar Demokrata Fórum* 1988. szeptember 3-i ülésén leszögezett követeléseket tették magukévá, és egy közös nyilatkozatban követelték mind a nemzetközi közösségtől, mind az amerikai és európai kormányoktól a korábban említett falurombolási tervek elleni fellépést,¹³⁹

¹³² Paula Dobriansky (National Security Council) levele Lőte Lajosnak, 1983. március 2., Mark Palmer (Deputy Assistant Secretary for European Affairs) levele Lőte Lajosnak, 1983. március 14., Elliott Abrams (Assistant Secretary Bureau of Human Rights and Humanitarian Affairs) levele Lőte Lajosnak, 1983. március 3., Jonathan B. Rickert (Country Officer for Romania) levele Lőte Lajosnak, 1983. március 11. HHRF digitalizált archívuma, II. (A) Hungarian Organizations in the West [Alpha], II. A. Észak-Amerikai Koordináló Bizottság, 111–117.

¹³³ *Transsylvania*, 1984/3. 13.

¹³⁴ Az Észak-amerikai Erdélyi Szervezetek Koordináló Bizottsága. *Transsylvania*, 1985/4.

¹³⁵ Az ottawai konferencia. *Transsylvania*, 1985/2, 1.

¹³⁶ Jegyzőkönyv. HHRF digitalizált archívuma, II. (A) Hungarian Organizations in the West [Alpha], II. A. Észak-Amerikai Erdélyi Koordináló Bizottság. 63–67.

¹³⁷ Uo.

¹³⁸ *Transsylvania*, 1987/4.

¹³⁹ *Transsylvania*, 1988/4.

amelynek szellemében a bizottság számos európai kormányának, így a francia miniszterelnöknek és az angol miniszterelnöknőnek címzett levelet.¹⁴⁰

Mindezen közös akciók jól példázzák azt, hogy a nyolcvanas évek elejétől kezdve az romániai magyarság emberi jogaiért síkra szálló észak-amerikai magyar szervezetek között volt példa a sikeres együttműködésre. Az eddigi levéltári kutatási eredmények alapján annyi megállapítható, hogy a CHRR–HHRF politikai kultúrájának a politikai emigráció egy korábbi hulláma által képviselt, általa összegyűjtött, leszűrt tapasztalatoknak és támogatásnak, valamint az aktuális fogalomrendszerhez illeszkedően az amerikai pragmatikus szemléletmódú politikai mentalitáshoz való alkalmazkodóképességnek egy sajátosan szerencsés kombinációjával tudta sikerre vinni a romániai magyarság emberi jogainak érvényesítésével kapcsolatos célkitűzéseit a hidegháború alatt.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Levéltári források

Teleki Béla hagyatéka: Országos Széchenyi Könyvtár, Kézirattár, FOND 580
HHRF digitalizált archívumai (HHRF digitalizált archívuma / HHRF Archives, New York)¹⁴¹

Irodalom

Balogh Júlia (szerk.): Hámosné Sándor Margit: Változnak az idők, és mi is változunk bennük. *Hitel*, 2007/9. <http://epa.oszk.hu/01300/01343/00068/pdf/20070925-42120.pdf> (Letöltés ideje: 2010. október 25.)

Bárdi Nándor: Az Erdélyi Párt és a regionális politika, *Magyar Kisebbség*, 2003/2–3, 134–137.

¹⁴⁰ Hámos László, Lőte Lajos és Bálintt Károly levele és memoranduma François Mitterand miniszterelnöknek, 1989. május 9, és egy másik változat szeptember 15-i keltezéssel, valamint ugyanezen személyek levele Margaret Thatchernek, d.n., HHRF digitalizált archívuma., II. (A) Hungarian Organizations in the West [Alpha], II.A. Észak-Amerikai Erdélyi Koordináló Bizottság. 33. és 27.

¹⁴¹ A HHRF levéltári anyagait két hullámban digitalizálta a szervezet. A kettő között van átfedés, de nem minden esetben, ezért a kettőre külön hivatkozási rendszert alkalmaz a szerző. A könnyebb megkülönböztethetőség kedvéért az első, 2009-ben digitalizált anyagok (*HHRF digitalizált archívuma*) római számmal és betűvel, a 2016-ban befejezett digitalizált anyagok (*HHRF Archives*) rendszerét mappa- és dokumentumszámmal vannak jelen tanulmányban jelölve. Ennek rendszerét lásd: <http://kisebbssegkutato.tk.mta.hu/adatbazis/hhrf-archivum> (Mindkét archívum kikérhető ezen a linken található címen.)

- Bárdi Nándor, Kovács Eszter és Stefano Bottoni interjúja Latkóczy Emesével. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, Társadalomtudományi Kutatóközpont, Kisebbségkutató Intézet, 2016. március 18.
- Bázsa Csaba élete. http://csababazsa.com/His_Life.html (Letöltés ideje: 2011-november 16.)
- Bodor Pál: Háttérvázlat Romániáról. New York–Melbourne: Amerikai Erdélyi Szövetség, Ausztráliai Erdélyi Szövetség, Nemzetőr, 1986.
- Borbándi Gyula: *A magyar emigráció életrajza*. Bern: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem–Stichting Mikes International, 1985.
- Borbándi Gyula: *Nyugati magyar irodalmi lexikon és bibliográfia*. Budapest: Hittel Kiadó, 1992.
- Borbándi Gyula: *Magyar politikai pályaképek, 1938–1948*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1997.
- Bottoni Stefano: *Sokfrontos küzdelem. A Romániai Emberi Jogok Bizottsága (CHRR) első évei*. Kézirat, 2016.
- Bottoni, Stefano: Between External Constraint and Internal Crackdown. Romania's Non-reaction to Soviet Perestroika. In Di Palma, Francesco: *Perestroika and the Party. National and Transnational Perspectives on European Communist Parties in the Era of Soviet Reform*. New York, NY, Berghahn, 2019. 160–183.
- Courtney, Bruce J.– Harrington, Joseph F.: *Tweaking the Nose of the Russians: Fifty Years of American-Romanian Relations 1940–1990*. Boulder–New York: East-European Monographs. Columbia, University Press, 1991.
- Egry Gábor: *Az erdélyiség színeváltozása*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008.
- Erdély.ma, 2007. november 5. <http://www.erdely.ma/tarsmagyarsag.php?id=29384&what=archivum> (Letöltés ideje: 2010. december 25.).
- Erdély védelmében*. New York: Committee for Human Rights in Rumania. Az Emberi Jogok Romániában Bizottság hivatalos tájékoztatója, 1976–1980.
- First Magyar Reformed Church of New York City hivatalos honlapja. <http://www.ny69ref.com/english.html> (Letöltés ideje: 2011 november 16.).
- Hámos László: *A nyugati magyarság felelőssége: eredmények és feladatok*. Hámos László előadása az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem Akadémiai Napokon, 1989. május 1-én.
- Hámos László személyes közlése a szerzőnek, Budapest, 2010 decembere
- Hermann Gabriella: Az Amerikai Erdélyi Szövetség története, 1952–1977. *Magyar Kisebbség*, 2011/3–4. 7–111.
- Hermann Gabriella: Az Amerikai Erdélyi Szövetség európai tevékenysége 1958–1976. *Pro Minoritate*, 2015/Tél, 119–141.
- Hermann Gabriella: A diaszpóra-politika koncepciójának különböző aspektusai és lehetséges tanulságai a kutatás számára. *Kisebbségkutatás*, 2015/2. 50–72.

- In memoriam: Veress Bulcsú (1941. július 26. – 2012. november 20.) <http://www.hacusa.org/hu/hirek/in-memoriam-dr-veress-bulcsu> (Letöltés ideje: 2016. október 22.)
- Kovács Eszter: Challenging the Conventional Wisdom on Ethnic Lobby Success in the United States: the Case of HHRF. *Minority Studies*. 2013, No. 15., 199–222.
- Kovács Eszter: The power of second-generation diaspora: Hungarian ethnic lobbying in the United States in the 1970–1980s. *Diaspora Studies*, 2017, Published online: 08 Nov 2017. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/09739572.2017.1398374> (Letöltés ideje: 2021. december 1.)
- Kovács Eszter interjúja Brogyányi Jenővel, New York, 2015. november
- Kovács Eszter interjúja Szekeres Zsolttal, Budapest, 2016. augusztus 11.
- Laguerre, Michael S.: *Diaspora, Politics and Globalization*. New York, USA – Houndmills, England, Palgrave Macmillan, 2006.
- Ludányi András: Hungarian Lobbying Efforts for the Human Rights of Minorities in Rumania: The CHRR/HHRF as a Case Study. *Hungarian Studies*, 1990/1, 77–90.
- Ludányi András: Programmed Amnesia and Rude Awakening: Hungarian Minorities in International Politics, 1945–1989. In: Romsics Ignác (ed.). *20th Century Hungary and the Great Powers*. Boulder, CO; Highland Lakes, NJ: Social Science Monographs; Atlantic Research and Publications; New York: Distributed by Columbia University Press, 1995, 307–336.
- Mauthner Gabriellával készített interjú. 30 év a nemzet szolgálatában. Vannak vidékek. Duna TV. 2008. jan. 20. Nemzeti Audiovizuális Archívum: <http://nava.hu/id/565120/> (Letöltés ideje: 2016. november 6.)
- Mégis / And Yet*. Dokumentumfilm. Rendező, forgatókönyvíró: Domokos János. Szakértők: Kovács Eszter, Stefano Bottoni. Ikonofil Bt., Dunatáj Alapítvány. 2019. <https://www.youtube.com/watch?v=N7hdtuu-cfk> (Letöltés ideje: 2021. december 1.)
- Nagy Károly szociológussal készült interjú. 30 év a nemzet szolgálatában. Vannak vidékek. Duna TV. 2008. jan. 20. *Nemzeti Audiovizuális Archívum*. <http://nava.hu/id/565120/> (Letöltés ideje: 2016. november 6.)
- Novák Csaba Zoltán: *Holtvágányon. A Ceausescu-rendszer magyarságpolitikája II. 1974-1989*. Csíkszereda: Pro Print Könyvkiadó, 2017.
- Ogilvy & Mather reklámszakértő cég hivatalos honlapja. http://www.ogilvy.com/About/Our-History/Ogilvy_Mather.aspx (Letöltés ideje: 2011. november 6.)
- Oláh Sándor: A népszolgálat eszméje Erdély felemelésében, 1940–44. In: Bárdi Nándor – Filep Tamás Gusztáv – Lőrincz D. József (szerk.): *Népszolgálat. A közösségi elkötelezettség alakváltozatai a magyar kisebbségek történetében*. Pozsony: Kalligram Kiadó, 2015. 72–90.

- Papp Z. Attila: *Beszédből Világ. Elemzések, Adatok Amerikai Magyarokról*. Budapest: MTA KKI, 2008.
- Sárándi Tamás: Az Erdélyi Párt krónikája. [Murádin János Kristóf: "Mindent Erdélyért!" Az Erdélyi Párt története 1940 és 1944 között. Kolozsvár: Scientia Kiadó, 2019, 305 oldal.] *Regio*, 2019/4. 202–211.
- Sisa István: *Örtállás Nyugaton*. Morristown, N. J.: Vista Kiadó, 2004.
- Szász Zoltán: *Erdély védelmében*. Budapest – Washington: Bíró Family Kft., 1996.
- Szóczi Árpád: *A romániai forradalom kitörésének valódi története*. Temesvár: Universe Kiadó, 2013.
- Tibori Szabó Zoltán: *Teleki Béla erdélyisége. Embernek maradni embertelen időkben*. Kolozsvár: Nis Kiadó, 1993.
- Tímár Norbert: Az Erdélyi Magyar Hírügynökség (1983–1989) története. *Regio*, 2019/2. 182–210.
- Udvardy Frigyes: *A romániai magyar kisebbség történeti kronológiája 1990–2006*. 2001. szeptember 21. <http://udvardy.adatbank.transindex.ro/index.php?action=keres> (Letöltés ideje: 2011. augusztus 21.)
- Weiner, Robert: The U.S. Policy of Differentiation Toward Romania. In: Quinlan, Paul D. (ed.): *The United States and Romania. American-Romanian Relations in the Twentieth Century*. Woodland Hills, CA: American-Romanian Academy of Arts and Sciences, 1988.
- Will the United States Endorse Cultural Genocide in Rumania? [Az Egyesült Államok jóvá fog hagyni egy kulturális tömeggyilkosságot Romániában?]. *The New York Times*, Friday, May 7, 1976. A15.
- Witnesses to Cultural Genocide*. First-Hand Reports on Rumania's Minority Policies Today. New York: American Transylvanian Federation Inc., Committee for Human Rights in Rumania., 1979. <http://www.hungarianhistory.com/lib/witness/wit00.htm> (Letöltés ideje: 2011-08-21.)
- Zake, Ieva: *Anti-Communist Minorities in the U.S. Political Activism of Ethnic Refugees*. New York: Palgrave Macmillan, 2009.

KOVÁCS ESZTER*

A diaszporizálódás mintázatai az egyesült királyságbeli új magyar kivándorlók körében**

Bevezetés

Az Egyesült Királyság az 1990 utáni magyar kivándorlás célországai között kiemelt helyet foglal el, hiszen Németország és Ausztria mellett ide áramlott a legtöbb magyar emigráns az elmúlt 20–30 évben. Az Egyesült Királyságban élő magyarok számát a különböző államok és migrációs szervezetek eltérő statisztikai módszerei miatt igen nehéz pontosan meghatározni: míg az egyesült királyságbeli hatóságok 108 000 magyar állampolgárt (és 96 000 Magyarországon született személyt¹) tartanak számon,² addig a magyar hatóságok ennél alacsonyabb, az ENSZ pedig ennél magasabb létszámot feltételez.

Pontos létszámuktól függetlenül az azonban kijelenthető, hogy az egyesült királyságbeli magyar kivándorlók csoportja nagyfokú láthatósággal bír: az elmúlt évtized folyamán megszorodtak az olyan diaszópraitézmények, mint a hétvégi magyar iskolák, kulturális és sport egyesületek, hagyományőrző csoportok, illetve a különböző szakmai hálózatok. Kvantitatív kutatásaink alapján az is egyértelmű,

* A szerző a TK Kisebbségkutató Intézet tudományos munkatársa. E-mail: kovacs.eszter@tk.hu

** A tanulmány az MTA Bolyai János ösztöndíja keretében végzett kutatás eredményeként készült el.

¹ A két szám különbsége abból adódik, hogy a már az Egyesült Királyságban született, de a magyar állampolgárságot is megkapó gyerekek, valamint a Kárpát-medencei magyar kisebbségi közösségekből kivándorolt, de magyar állampolgársággal rendelkező egyének száma az első kategóriában benne foglaltatik, míg a másodikban nem.

² *Population of the UK by country of birth and nationality: 2020*. Office for National Statistics <https://www.ons.gov.uk/peoplepopulationandcommunity/populationandmigration/internationalmigration/bulletins/ukpopulationbycountryofbirthandnationality/2020> (Utolsó letöltés: 2021. augusztus 25.)

hogy statisztikailag releváns azon magyar emigránsok száma az országban, akik a diaszporizálódás jeleit mutatják.³

2018 és 2019 folyamán a Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézetében egy kisebb kutatócsoport⁴ több alkalommal terepkutatást végzett az Egyesült Királyságban azzal a céllal, hogy kvalitatív módszerekkel megvizsgálja az ott élő új magyar diaszpóra első intézményi formálódásait. A kutatási eredeti koncepcióján túlmutatóan azonban az összegyűjtött adatok ahhoz is elegendes és gazdag anyagot szolgáltatnak, hogy megvizsgáljuk, hogyan válik egy kivándorló a helyi magyar diaszpóra szervezeteiben aktív taggá: miért fordul a helyi magyar közösség tagjai felé, és válik elkötelezetté a nemzeti identitás ápolásában külföldön. A tanulmány célja, hogy feldolgozza és rendszerezze azokat a kivándorlói történeteket, amelyek a diaszporizálódáshoz vezető egyéni útvonalakról szólnak.

Ebben a kutatásban 19 interjút elemeztem. Az interjúalanyok mindegyike aktív tagja valamilyen diaszpóraegyesületnek: a legtöbben hétvégi magyar iskolákban vállalnak különféle pozíciókat, de az interjúalanyok között voltak kulturális és művészeti szervezetek tagjai, illetve lokális magyar közösségeknek szóló online platformok vezetői is. Az interjúelemzés célja az volt, hogy feltárjam és elemezzem azokat a jellemző útvonalakat, amelyek az emigráns egyént elvezetik a helyi szinten alakuló diaszpórák közösségbe, sőt, annak aktív tagjává is teszik. Az elemzés eredményeként három jól elkülönülő diaszporizálódási mintázat rajzolódott ki: a kényszerű diaszporizálódás, az önkéntes diaszporizálódás és a transznacionális diaszporizálódás mintái. A diaszporizálódási mintázatot legnagyobb mértékben az egyén befogadó társadalombeli integrációs szintje befolyásolta.

Elméleti megfontolások

A diaszpóra fogalma eredetileg kizárólag a zsidó nép szétszórattatását volt hivatott kifejezni, azonban a hatvanas évektől kezdődően a társadalomtudományok a terminus tágabb értelmezését kezdték meghonosítani, és minden olyan vallási és nemzeti csoport jellemzésére elkezdték használni, amelyek valamilyen okból a származási országukon kívül telepedtek le.⁵ Ugyanakkor az eredeti archetípushoz társuló konnotációk – a száműzetés, a haza iránti nosztalgia, szülőföldre való visszatérés vágya, a hagyományok és kultúra életben tartása külföldön – továbbra

³ Papp Z. Attila – Kovács Eszter – Kovács András: Magyar diaszpóra és az anyaország: Diaszporizálódás és diaszpórapolitika. In: Kovács, Imre (szerk.): *Mobilitás és integráció a magyar társadalomban*. Argumentum Kiadó, Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2020.

⁴ A kutatás a Társadalomtudományi Kutatóközpont „Mobilitás Kutatási Központ” támogatásában valósult meg. A kutatócsoport tagjai: Papp Z. Attila, Kovács Eszter, Kovács András.

⁵ Faist, Thomas: Diaspora and transnationalism: What kind of dance partners? In: T. Faist & R. Bauböck (eds.): *Diaspora and Transnationalism*. Amsterdam University Press, 2010

is központi elemei maradtak a definíciónak, hiába alkalmazták azt a legkülönbözőbb extraterritoriális csoportokra.⁶

A diaszpóra szó széles körű elterjedése és tágabb értelemben vett használata arra inspirálta a témával foglalkozó kutatókat, hogy megalkossák saját diaszpóratipológiájukat. Ennek eredményeként számos csoportosítás áll rendelkezésre. Cohen például a migráció kiváltó oka alapján,⁷ Esman a diaszpóra befogadó állambeli funkciója szerint állította fel a diaszpóra tipológiáját,⁸ de vannak olyan megközelítések is, amelyek a diaszpórát szervező faktorok,⁹ vagy éppen az alapján csoportosít, hogy milyen hosszú ideje él a diaszpóráközösség diaszpóráként.¹⁰ Ezek a tipológiák hasznosak lehetnek az olyan kutatásokhoz, amelyek fókuszában a különböző diaszpóráközösségek valamilyen szempont szerinti összehasonlítása áll. Ha azonban az egyes diaszpóra közösségeken belül vizsgálódunk, akkor ezek a tipológiák nem nyújtanak hasznos analitikai fogódzókat, mivel az egyes diaszpóra csoportokon belül megjelenő diverzitással már nem foglalkoznak ezek a megközelítések.

A fentebbi, a diaszpóracsoportokat meglehetősen statikusan leíró klasszifikációs elméletekkel szemben Dahinden tipológiája a tanulmányban bemutatott kutatás szempontjából sokkal praktikusabban alkalmazható.¹¹ Dahinden eleve kerüli a diaszpóra szó használatát, helyette a “transznacionális formációk” fordulatot használja, tipológiájában pedig négy csoportba sorolja be a transznacionális egyéneket. A négy csoport az egyén befogadó állambeli integrációjának (lokalitás) és a származási országgal fenntartott kapcsolatainak (mobilitás) alakulását leíró négyosztatú mátrixból rajzolódik ki. Ennek megfelelően a transznacionális egyén rendelkezhet gyenge befogadó országbeli integrációval és erős anyaországi kapcsolatokkal, gyenge befogadó országbeli integrációval és gyenge anyaországi kapcsolatokkal, erős befogadó országbeli integrációval és erős anyaországi kapcsolatokkal, illetve erős befogadó országbeli integrációval és gyenge anyaországi kapcsolatokkal. Más szóval Dahinden tipológiája értelmezhető a migráns egyén integrációs és diaszpórizálódási skálájaként is.

⁶ Dufoix, Stéphane: From Nationals Abroad to ‘Diaspora’: The Rise and Progress of Extra-Territorial and Over-State Nations. *Diaspora Studies*, 4(1), 1–20. 2011.

⁷ Cohen, Robin: *Global diasporas: An introduction*. University of Washington Press, 1997.

⁸ Esman, Milton J.: *Diasporas in the Contemporary World*. Cambridge, MA: Polity Press, 2009.

⁹ Bruneau, Michel: Diasporas, transnational spaces and communities. In: R. Baubock & T. Faist (Eds.): *Diaspora and Transnationalism. Concepts, Theories and Methods*. Amsterdam University Press, 2010.

¹⁰ Sheffer, Gabriel: Integration impacts on Diaspora–homeland relations. *Diaspora Studies*, 6(1), 2013. 13–30.

¹¹ Dahinden, Janine: Dynamics of migrants’ transnational formations: Between mobility and locality. In: R. Baubock & T. Faist (Eds.): *Diaspora and Transnationalism. Concepts, Theories and Methods*. Amsterdam University Press, 2010.

Mivel Dahinden mikroszintű megközelítésben tárgyalja a lehetséges diaszpórákategóriákat, a tipológia a tanulmányban bemutatott kutatáshoz is fontos inspirációs forrásként szolgált. Kutatásomban a diaszpóra közösségekben aktív szerepvállaláshoz vezető mintázatokat vizsgáltam az Egyesült Királyságban élő magyar kivándorlók esetében, így esetükben a magas diaszporizálódási szint adott volt. A befogadó országbeli integráció szintje viszont eltért az interjúalanyok esetében, és, ahogyan azt látni fogjuk, ezek a különbségek kulcsfontosságúnak bizonyultak a beazonosított diaszporizálódási mintázatok feltárásához.

Brubaker szerint a diaszpóracsoportok iránti tudományos és közéleti érdeklődés az elmúlt három évtizedben olyannyira felerősödött, hogy a „diaszpóra” terminus használata ma már meglehetősen zavarosnak mondható.¹² Noha valóban nem sikerült konszenzuális definíciót találni a fogalomnak, a szerteágazó használat ellenére mégis található három olyan kulcsfontosságú elem, amely elidegeníthetetlennek látszik a diaszpóra fogalmától. Ez a három elem a (1) szétszórattatás, vagyis a származás szerinti országtól való kényszerű vagy önkéntes távollét; a (2) szülőfölddel konstans módon fenntartott kapcsolat, amely manifesztálódhat a hazatérés reális vagy vágyott ideájában, de az intenzív határokon átnyúló kapcsolatok fenntartásában is; végül a (3) más csoportokkal szembeni határképzésben- és fenntartásban, ami az identitás valamilyen szintű megőrzését szolgálja.¹³

A nemzetközi migráció intenzitásának fokozódásával a diaszpóra fogalmi kerete helyett a kutatók egyre inkább a transznacionalizmus keretrendszerét kezdték használni az olyan formációk és jelenségek leírására, amelyeket a nemzetközi migrációval járó folyamatok eredményeztek. A szakirodalomban mindkét fogalom definiálásával kapcsolatban találunk meggyőző és erős állításokat, de ahogy Faist rámutat, valójában nem sikerült lényegileg elhatárolni egymástól a „diaszpóra” és a „transznacionális formáció” fogalmakat.¹⁴ Hasznos kapaszkodót jelent a két terminus használatában az, hogy míg a diaszpóra fogalmával együttjárnak olyan konnotációk, mint a kötöttség, lehatároltság, addig a transznacionális megközelítés inkább a migrációs tapasztalat inherens részét alkotó fluiditásra, le nem határoltságra helyezi a hangsúlyt.¹⁵ Ennek megfelelően a diaszpóra kutatások a nemzeti, kulturális, vallási sajátosságait megőrizni törekvő csoportokra és közösségekre koncentrálnak, míg a transznacionalizmussal foglalkozó kutatások mindenféle társadalmi formációt vizsgálnak, akár határokon átívelő szakmai hálózatokat vagy társadalmi mozgalmakat is.

Nem vitatva, hogy jogos és szükséges a kurrens tudományos mainstreamnek számító transznacionális megközelítés a kortárs nemzetközi migrációs trendek

¹² Brubaker, Rogers: The “Diaspora” Diaspora. *Ethnic and Racial Studies*, 28(1), 2005. 1–19.

¹³ Brubaker, 2005., Faist, 2010.

¹⁴ Faist, 2010.

¹⁵ Lacroix, Thomas: Diasporic Identity, Transnational Agency, and the Neoliberal Reconfiguration of Global Migration. *Diaspora: A Journal of Transnational Studies*, 16(3), 2007. 401–415.

társadalmi következményeinek vizsgálatakor, saját kutatásomban érvényesnek és megalapozottnak találok a diaszpóra fogalmának használatát, illetve visszavezetését az egyesült királyságbeli magyar migráns közösség vizsgálata kapcsán. Elemzésemben arra kerestem a választ, hogy az Egyesült Királyságban élő magyar egyének miért és hogyan vonódnak be és válnak érdekeltté a helyi magyar szervezetek és kezdeményezések működtetésében, vagyis a kutatásban egy fontos kiindulási alap, hogy a közösség és a csoporttagság szorosan hozzátartozik az interjúalanyok migrációs tapasztalataihoz. Emellett a fentebb említett három központi diaszpóra jellemző – fizikai távolság az anyaországtól, az anyaországgal való kapcsolódás ápolása, etnikai határok megőrzése – is releváns minden interjúalany esetében. Ezen okokból kiindulva úgy vélem, hogy a kutatásomban a diaszpóra-megközelítés pontosabb keretezést tud adni, mint a transznacionalizmus.

Az, hogy a nemzetközi migráció előretörésével a transznacionális megközelítés egyértelmű teret nyert a diaszpóramegközelítéssel szemben, még hatványozottabban igaz az EU-n belüli migránsokat érintő kutatásokra. Ahogy arra Ryan rámutat, az európai migrációs kutatásokban az identitással, integrációval, letelepedéssel, valahova való tartozással kapcsolatos vizsgálatok elsősorban a menekültek, vendégmunkások, vagyis többnyire EU-n kívüli országokból érkező személyek kontextusában jelennek meg, míg az EU-n belül migráló személyek vizsgálata kapcsán a „cirkularitás, ideiglenesség és likvid migráció” jellemzések a meghatározóak.¹⁶ Ez a trend viszont azt eredményezte, hogy a nyugat-európai államokba vándorolt közép-kelet-európai migránsok vonatkozásában kevés információnk van arról, hogy ezek a személyek milyen tapasztalatokat gyűjtöttek a valahova tartozás, a kötődések és az integráció témájában. Tanulmányom tehát erre a kutatási hiányszágra is reagálni kíván az egyesült királyságbeli magyar migránsok vizsgálatával. Kutatásom konklúziói az általános meggyőződéssel ellentétben azt a feltevést erősítik, hogy az EU-n belüli migráció nem feltétlenül jár cirkularitással vagy „likvid migrációs” formákkal. Épp ellenkezőleg: gyakran hosszútávú letelepedéssel jár, ami relevánssá teszi a „régí típusú” diaszpóraértelmezési keretrendszer alkalmazását ezekben a vizsgálatokban.

A diaszpórákkal kapcsolatos szerteágazó szakirodalom ellenére meglehetősen alulkutatott témának számít tanulmányom központi kérdése, vagyis hogy miért és hogyan lesz a migráns egyénből aktív diaszpóratag. Orozco a kérdést makro perspektívából megközelítve úgy fogalmaz, hogy „önmagában a szétszórattatás élménye, a közös nemzeti örökség illetve a kapcsolódási pontok nem elegek ahhoz, hogy a diaszpóráközösség kialakuljon, ehhez az adott csoportok motiváló és rájuk hatást gyakorló folyamatokra van szükség.”¹⁷ Orozco négy tényezőt emel ki, amelyek

¹⁶ Ryan, Louise: Differentiated embedding: Polish migrants in London negotiating belonging over time. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 44(2), 2018. 233–251.

¹⁷ Orozco, Manuel: Conceptualizing Diasporas: Remarks About the Latino and Caribbean Experience. In N. N. Sørensen (ed.): *Living Across Worlds: Diaspora, Development and*

a migráns közösségek diaszpórává válását facilitálják: (1) az anyaországgal való kapcsolattartásra közösségi szinten megjelenő igény vagy szükséglet; (2) az anyaország emigránsokkal kapcsolatos percepciói; (3) az anyaország diaszpórapolitikája, és (4) a befogadó- és az anyaország közötti viszony.

A tanulmány alapjául szolgáló kutatás eredménye azt mutatta, hogy ezek a makroszintű faktorok nem adnak szükségszerűen magyarázatot a kutatási kérdésre. Az én mikroszintű megközelítem valójában arra az eredményre jutott, hogy a diaszporizálódás egyik fő hajtóereje a sikertelen vagy nem teljes integráció. Ezen a ponton a tanulmány kapcsolódni kíván Dekker és Siegel kutatásához, akik a transznacionalizmus és a befogadó állambeli integráció összefüggéseit vizsgálták, és arra jutottak, hogy a kettő inkább egymás kiegészítője, mintsem helyettesítője.¹⁸ Kutatásomban az egyik beazonosított diaszporizálódási mintázat valóban alátámasztja, hogy a befogadó és a kibocsájtó államban szimultán kapcsolatrendszerrel bíró transznacionális egyének a sikeres integrációjuk mellett válnak aktív diaszpóra szervezeti taggá. Ugyanakkor a másik két mintázat rávilágít arra, hogy az integráció és a diaszporizáció között továbbra is fennáll az antagonisztikus kapcsolat.¹⁹

Ezen túlmenően az olyan személyes megfontolások is fontos faktoraik az aktív diaszporizálódásnak, mint a nemzeti örökség továbbvitelének vágya, az otthonosság érzésének keresése, vagy egyszerűen a nosztalgia. Utóbbi megfigyelés jól rezonál Butcher érvelésével, aki szerint az otthonosság, a komfort és a dolgok „közös jelentésének” keresése a társadalmi kapcsolatokban az egyik fontos módja annak, ahogy a migránsok az új kulturális kontextusban megtapasztalt különbözőséget, másságot próbálják kezelni, megélni.²⁰

Módszertan

2018 és 2019 folyamán többszöri alkalommal végeztünk terepmunkát az Egyesült Királyságban alakulófélben lévő magyar diaszpóra közösségek körében. Két alkalommal Londonban és környékén, egy alkalommal pedig Manchesterben

Transnational Engagement, International Organization for Migration, 2007. 17–34. 22. töltés ideje: 2021. október 21. (le.) gbeli integrációrába való bekapcsolódás nem z az megkésst diaszporizáció sikeresen integ

¹⁸ Dekker, Bram & Siegel, Melissa: Transnationalism and integration: Complements or Substitutes? *MERIT Working Papers*, United Nations University - Maastricht Economic and Social Research Institute on Innovation and Technology (MERIT), 2013.

¹⁹ Erdal, Marta B. & Oeppen, Ceri: Migrant balancing acts: Understanding the interaction between integration and transnationalism. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 2013. 867–884.

²⁰ Butcher, Melissa: Ties that Bind: The Strategic Use of Transnational Relationships in Demarcating Identity and Managing Difference. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 35(8), 2009. 1353–1371.

végeztünk kvalitatív adatgyűjtést, ahol éppen az országban működő hétvégi magyar iskolák kétnapos konferenciája zajlott. A terepmunka elsődleges célja az volt, hogy az Egyesült Királyságban formálódó magyar diaszpóra első intézményi kezdeményeit – hétvégi magyar iskolák, kulturális- és művészeti egyesületek, sport klubok, stb. – megvizsgáljuk. Olyan személyekkel készítettünk interjút, akik különböző diaszpóraszervezetek életében különböző módon (önkéntesen vagy ellentételezésért, alapítóként vagy kvázi munkavállalóként stb.) részt vállalnak. A kutatómunka során természetesen a helyi magyar közeghez lazábban kapcsolódó egyénnel is kapcsolatba kerültünk, sőt, olyanokkal is sikerült interjút készíteni, akik semlegesen tekintenek rá, vagy kifejezetten kerülnek a helyi magyar szerveződések. Az interjúk mellett résztvevő megfigyelést is módunk volt folytatni néhány diaszpóra eseményen. A tanulmányban bemutatott elemzés az ezeken a terepmunkákon készített interjúk közül 19 olyanra épül, amelyet különböző diaszpóra szervezetek életében aktívan részt vállaló egyénnel készítettünk.

Az első válaszadókkal az interneten is elérhető helyi diaszpóra szervezeteken keresztül vettük fel a kapcsolatot, így jellemzően ezen szervezetek alapítói, menedzserei, vezetői voltak az első interjúalanyok. Ezt követően az első interjúalanyok hálóba módszerrel további releváns válaszadókhöz juttattak el minket. Végül azokon a diaszpóraeseményeken, amelybe bekapcsolódhattunk, random interjúkészítésre is lehetőségünk volt.

Félig strukturált interjúinkban a válaszadók emigrációs történetére, a gazdasági helyzetükben bekövetkezett változásokra, a transznacionális kötődéseikre, az új hazában történő integrációjuk mértékére, a kialakulóban lévő helyi magyar közösséggel kapcsolatos meglátásaikra, valamint jövőbeli terveikre voltunk kíváncsiak.

Ahogy korábban jeleztem, a kutatási projekt átfogó célja az volt, hogy a kialakulóban lévő magyar közösség korai intézményesülési formáit megvizsgálja az Egyesült Királyságban. Ez a tanulmány viszont arra vállalkozik, hogy a kutatás során készített interjút egy más szemszögből dolgozza fel, és így beazonosítson olyan tipikus útvonalakat, amelyek a migráns egyének aktív diaszporizálódásához vezethetnek. Az elemzés eredményei nem reprezentatívak, és nem várható az sem, hogy a teljesség igényével mutassák be a diaszporizálódási mintázatokat az Egyesült Királyságban élő magyarok körében, ugyanakkor arra alkalmasak, hogy tipikus mintázatokat tárjanak fel, és ezáltal kulcsfontosságú indikátorokat is azonosítsanak a diaszpóraéletbe történő aktív bevonódás jelensége körül.

Az interjúalanyok neveit az anonimitás megőrzése céljából megváltoztattam.

A kutatás eredményei

A diaszporizálódási folyamatot meghatározó körülményekre tekintettel három fő csoportot tudtam beazonosítani az Egyesült Királyságban működő magyar szervezetek, intézmények, kezdeményezések életébe aktívan bekapcsolódó egyénnel készített interjúk alapján. Ezek a körülmények leginkább az egyén befogadó társadalombeli integrációját (illetve annak hiányát) érintik: az iskolai végzettség, társadalmi státusz, az angol nyelvtudás szintje az emigráció időpontjában, valamint a kivándorlás motivációi bizonyultak meghatározó változóknak abban, hogy a diaszporizálódási folyamat hogyan és miért megy végbe.

A három beazonosított csoport a következő: 1) kényszerű diaszporizálódás, amely jellemzően a sikertelen integrációs útvonalat követi; 2) önkéntes diaszporizálódás, amely a részlegesen vagy félig integrálódott egyénekre jellemző, valamint 3) a transznacionális diaszporizálódás, amely olyan migráns egyénekre jellemző, akik ugyan sikeresen integrálódtak a befogadó társadalomba, később azonban valamilyen okból elkezdtek gravitálni a diaszpóra közösség felé. A kutatásban feldolgozott 19 interjúból ötöt kategorizáltam kényszerű, hetet önkéntes és hetet transznacionális diaszporizálódás esetként.

Kényszerű diaszporizálódás: Választás helyett szükségszerűség

A kényszerű diaszporizálódás útját bejáró interjúalanyok jellemzően alacsony státuszú munkákat végeznek az Egyesült Királyságban. Kivándorlásuk története a klasszikus gazdasági migráció és az azt követő de-skilling,²¹ azaz a szakmai visszalépés mintázatát követi. Az interjúalanyok történeteivel illusztrált példák azt mutatják meg, hogy hogyan diaszporizálnak szükségszerűen, kényszerűségből azok a migránsok, akik nem rendelkeznek a befogadó országbeli sikeres integrációhoz elengedhetetlen szakmai és nyelvi kompetenciákkal. Sérülékeny társadalmi helyzetük azonnal a helyi magyar közösség felé tolja őket, emiatt a helyi magyar közösségbe való bevonódásuk kevésbé választás eredménye, mintsem a helyzetükből adódó szükségszerű következmény. A kivándorlásukat követő években erőteljesen rá vannak utalva a helyben élő magyarok segítségére adminisztrációs, álláskeresési és hétköznapi ügyekben is. De az interjúk tanúsága szerint, ha később valamelyest konszolidálódik is a befogadó országbeli helyzetük, ezek az egyének akkor sem szakadnak el a helyi magyar közösségtől, mert az jelenti számukra az érzelmi biztonságot, vigaszt, és sokan itt találják meg a mentális jóllétüket is.

²¹ Nowicka, Magdalena: *Deskilling in migration in transnational perspective: The case of recent Polish migration to the UK*. COMCAD Arbeitspapiere - Working Papers, 112. 2012. https://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/51035/ssoar-2012-nowicka-Deskilling_in_migration_in_transnational.pdf?sequence=1&isAllowed=y&lnkname=ssoar-2012-nowicka-Deskilling_in_migration_in_transnational.pdf (Utolsó letöltés: október 21.)

Szandra kilenc éve költözött Angliába. Magyar párját egy helyi magyar rendezvényen ismerte meg pár évvel ezelőtt, azóta már gyermekük is született. A kíváncsiságát követő első években Szandra takarítói állásokban dolgozott, mára viszont sikerült felküzdenie magát egy kicsit magasabb presztízsű és stabilnak mondható pozícióba. Ebben az is segített neki, hogy időközben elvégzett egy szakmai képzést, és angolul is megtanult. Mindebből arra következtethetnénk, hogy sikeres integrációs útvonalat járt be, ő azonban nem így értékeli saját helyzetét. Elmondása szerint Magyarországon sokkal jobb lenne az életminősége, mint Angliában, és frusztrálja az a gondolat is, hogy jelenlegi munkája – noha a korábbi angliai állásainál jóval magasabb presztízsű – a magyarországi képzettségéhez viszonyítva még mindig sokkal alacsonyabb státusúnak számít. Szandra munkaerőpiaci tapasztalatai a gazdasági migránsok tipikus de-skilling élménye: a befogadó országban a származási országbeli kvalifikációjától alacsonyabb presztízsű, szakmailag kevésbé kiteljesítő állásokban tudnak csak elhelyezkedni.

Szandra nem csak munkaerőpiaci helyzetével, de társadalmi pozíciójával is elégedetlen. Az interjúban beszélt arról, hogy munkája során a befogadó társadalom tagjaival való interakciója negatív: a briteket barátságtalannak, gyakran kifejezetten ellenségesnek érzékeli. Ezeket a találkozásokat az egész brit társadalomra extrapolálja, ezért inkább negatív véleménnyel van az Egyesült Királyságról, és abszolút nem érzi magát otthon az országban.

Mivel kitérőzésekor nem tudott angolul, a kezdeti időszakban erőteljesen rászorult a helyi magyar emigránsok segítségére. Tipikus módon az első szállásadói magyarok voltak, és rögtön el is kezdett járni a helyi magyar informális eseményekre. A magyar közegből az évek múltával se tört ki. Jelenleg egy online közösségi csoport menedzsere, amely a lakóhelyén élő magyaroknak nyújt információkat, híreket, illetve biztosít felületet szolgáltatások, állások és szállások hirdetésének. Az online magyar közösségi életbe való aktív bevonódása mellett Szandrának kiterjedt magyar baráti köre is van, akikkel rendszeresen találkoznak, a többségi társadalommal viszont csak munkája kapcsán érintkezik.

Szandra az interjúban többször is úgy jellemezte jelenlegi lakóhelyét és élethelyzetét, mint ami nem szörnyű, de egyáltalán nem kellemes, és közel sem ideális. *“Nem éppen a szívem csücske, jobb lenne otthon, de ide hozott a sors.”* Úgy tervezi, hogy mire a gyerekük tanköteles lesz, hazaköltöznek Magyarországra. Ebben a kontextusban utalt arra is, hogy meglátása szerint mind az oktatási, mind az egészségügyi ellátó rendszer jobb minőségű Magyarországon, mint Angliában. Amikor ennek kapcsán az interjúban felmerült a kérdés, hogy ennyi negatív tapasztalat, diszkomfort és az erőteljes honvágy mellett miért élnek Angliában, Szandra nem adott egyértelmű választ. Implicite azonban rekonstruálható a történetéből, hogy a jelenlegi állása jobb életszínvonalat tesz számukra lehetővé Angliában, mint ha Magyarországon a képzettségének megfelelő és egyben magasabb presztízsű munkát végezne.

Szandra története azt illusztrálja, hogy egy friss emigráns napi szintű közzelmei hogyan kötik az egyént a helyi diaszpóra szoros hálózatába, amiből később akkor sem lép ki, amikor erre már elméletileg lehetősége és képessége lenne. Szandra viszonylag sikeresnek mondható szakmai előrelépése nem írja felül azt az elemi tapasztalását, hogy „nem tartozik ide”, a befogadó társadalom nem fogadja el. A hétköznapi negatív élményeket a helyi magyarokkal, illetve a Magyarországon élő rokonokkal és barátokkal fenntartott szoros kapcsolatokkal igyekszik kompenzálni.

A Máriával és Dórával készült interjúk sok hasonlóságot mutatnak Szandra történetével. Dóra 10 éve költözött az Egyesült Királyságba, mert képtelen volt eltartani a családját Magyarországon, Mária pedig nyolc éve hagyta el az országot, mert nem tudta fizetni korábban felvett hitelének törlesztését. Szandrához hasonlóan ők is takarítói állásokban kezdtek. Dóra jelenleg is takarítóként dolgozik, Mária előrébb tudott lépni a munkaerőpiacon. Egyikőjüknek magyar élettársa van, akivel egy helyi magyar rendezvényen ismerkedtek meg, a másik nő egyedülálló. Mindketten aktívan és szenvedélyesen vesznek részt a helyi hétvégi magyar iskola működtetésében. Mária Magyarországon a gyermekgondozásban dolgozott, és elmondása szerint nagyon hiányzik neki a szakmája. Amióta csatlakozott a helyi magyar iskola tanári karához, úgy érzi, hogy visszkapott egy szeletet a korábbi életéből. A magyar iskolában végzett önkéntes munkáján túl a hétköznapi életében is rengeteg magyarral van körülvéve.

A ház, ahol lakunk, egy, hát nagy ház, egyedül nem tudnánk bérelni. A pár, akivel élünk, egy erdélyi magyar pár. Úgyhogy... meg vannak, persze, vannak magyar barátaink is. Szorosabb kapcsolatban, mint a külföldiek, igen. (...) Angolokra nem jellemző, ők nem annyira nyitottak szerintem a barátságra. Nincs angol barátom, nincs.

Szandrához hasonlóan Mária sem tervez hosszú távon Angliában maradni. Az interjúban úgy fogalmazott, hogy „nem utálja Angliát”, de képtelen volt megszeretni. Ő azonban nem Magyarországra tervez visszaköltözni, hanem egy Angliánál „barátságosabb” országba vándorolna tovább pár év múlva. Elképzelései szerint valamelyik dél-európai állam jobban illene az ő személyiségéhez, ezért a Spanyolországba költözést fontolgatja.

Dóra számára a hétvégi magyar iskola életébe való bekapcsolódás adja meg a mentális egyensúlyt és jóllétet, amitől a hétköznapiokon végzett nehéz fizikai munka megfosztja. A pénzkeresetét biztosító állásával ellentétben a diaszpóraszervezetben végzett munkájában sikerélménye van. Az interjú során egészen szenvedélyesen beszélt önkéntes vállalásairól a hétvégi magyar iskolában.

Hát nem tudom, (...) azt tudom mondani, hogy feltölt. (...) Tehát, nekem ez kell ahhoz, hogy én legyen és létezzek és átéljem itt a hétköznapiakat, mert ugye nem olyan, mint ahogy otthonról gondolják, és otthonról valahogy kapjuk mindig az észrevételeket, hogy

itt nekünk mennyire baromian jó és milyen könnyű. Hát, ez nem így van, de nem baj. Tehát, ezért, ezért csinálom. Jó érzés, hogy, tehát, hogy milyen emberekkel tanítasz. Tehát, hogy kik vannak ott. Tehát, tényleg azért az ott feltölt. Volt, hogy én is betegen mentem le, vagy nagyon rossz időszak volt, vagy valami, de utána párom is mondta, hogy menjél már, mert akkor utána máshogy jössz haza! Tehát, ők ezt tudják. Nekem is otthon tiszteletbe tartják, hogy ez kell anyának. Anya megy. És akkor jól érzi magát. Annál csodálatosabb érzés, mikor vége van az órának, és ... én a magam részéről, tehát azt, ami bennem volt aznap, azt át tudtam rakni a gyerekekre, és azt látom a gyerekeken.

Szandra, Mária és Dóra története a kényszerű diaszporizálódás példái. Az ebbe a kategóriába tartozó egyének tipikusan nem rendelkeznek azokkal a szakmai és nyelvi kompetenciákkal, amelyek szükségesek a befogadó országbeli sikeres integrációhoz. Sérülékeny helyzetük miatt az első pillanattól kezdve kénytelenek a helyi magyar közösségre támaszkodni, így a diaszpóraszervezetekbe való bekapcsolódásuk nem annyira döntés, mint kényszer eredménye. Ha idővel sikerül is valamelyest megszilárdítaniuk a társadalmi pozíciójukat (például munkaerőpiaci előrelépéssel, a nyelv elsajátításával), jellemzően továbbra sem értékelik sikeresként a kivándorlásuk történetét. Továbbra is mélyen beágyazottak maradnak a helyi magyar közösségbe, mert ez ad számukra vigaszt és mentális jóllétet, és itt találhatnak igazi barátokat. Az interjúkból az is kiderült, hogy azokra a migránsokra, akik kényszerű diaszporizálódáson mennek keresztül, kevésbé jellemző, hogy hosszú távon a befogadó országban maradnának: közülük párán a hazatelepülést, mások a tovább vándorlást fontolgatják.

Önkéntes diaszporizálódás: A részlegesen integrálódott migránsok értékválasztása

A diaszporizálódási mintázatok második jól elkülönülő csoportja az önkéntes diaszporizálódás, amely tipikusan olyan kivándorlókra jellemző, akik részben integrálódtak a befogadó országban, de ez az integráció befejezetlen, lezáratlan. Legtöbbjük számára, – hasonlóan a kényszerű diaszporizálódáson átmenő egyénekhez, – az emigráció első éveit nehéznek bizonyultak, és többnyire a befogadó társadalomtól elszigetelten éltek ebben az időszakban. Az évek múltán viszont kifejezetten szilárd, középosztálybeli társadalmi pozíciót sikerült kiépíteniük, és az angol nyelvet is magabiztosan használják, ezáltal minden lehetőségük és képességük adott ahhoz, hogy nyissanak a többségi társadalom felé, és teljeskörűen integrálódjanak a befogadó országban. Ők azonban tudatosan döntenek az etnikai határok fenntartása, életben tartása mellett; emiatt kijelenthető, hogy a klasszikus diaszpóra értelmezéshez ők állnak a legközelebb a tanulmányban bemutatott három csoport közül. Saját értelmezésükben a diaszpóráközeg határainak fenntartása értékválasztásként konstituálódik: a magyar nyelv és kultúra felé erős érzelmi viszonyulással rendelkeznek, és kvázi erkölcsi kötelességüknek érzik, hogy nemzeti

örökségüket ápolják, életben tartásuk és átöröklésük a következő generációra, akár komoly áldozatvállalások árán is.

Márta a férjét követte Angliába, aki akkor pár hónapja dolgozott az országban. Mint sok más családnak, nekik is az volt a tervük, hogy csak rövid időre maradnak, de ez a terv idővel elvesztette realitását.²² Kikerkezésekor Márta nem beszélt angolul, de mivel az első években otthon volt a pár hónapos kisgyerekével, a nyelvi korlát eleinte nem zavarta. Később beiratkozott egy külföldieknek szóló angol nyelviskolába. Itt rengeteg más országból érkező emigránssal megismerkedett, és a nyelvet is sikeresen elsajátította. A magyarországi tanári diplomájával Angliában nem volt esélye arra, hogy a szakmájában elhelyezkedhessen, és mivel hamarosan még két gyermekük született, Márta a főállású anyaság mellett döntött. Férje egyre sikeresebb lett a szakmájában, mára már saját céget vezet. A család saját házat is tudott venni, a gyerekek Angliában kezdtek iskolába járni – fokozatosan egyre mélyebben beágyazódtak az angliai életükbe.

Márta számára nagyon fontos a magyarság megélése mind családi körben, mind közösségi szinten. A család otthon csak magyarul beszél, és Márta számára fontos volt, hogy a gyerekei ne csak beszéljék az anyanyelvüket, hanem írni és olvasni is tudjanak magyarul. A család kifejezetten gyakran látogat haza a rokonokhoz, és egy-egy ilyen látogatás alkalmával arra is volt példa, hogy a gyerekeket egy hétre beíratják az otthoni iskolába, hogy megtapasztalják, milyen magyar nyelven tanulni.

A helyi magyar közösséggel Márta rögtön a kivándorlásukat követően felvette a kapcsolatot, részben azért, mert nem beszélt angolul, részben pedig azért, mert az új környezetben bizonytalanul érezte magát, és vágyott az otthonosság érzésére. Mivel fontos volt számára, hogy a gyerekek magabiztosan beszéljék a magyar nyelvet, beíratta őket a helyi hétvégi magyar iskolába, pár évvel ezelőtt pedig ő maga is bekapcsolódott az iskola működtetésébe. Az iskola mellett már magyar kezdeményezésekre, eseményekre is eljár, és összességében a helyi magyar diaszporaközösséghez olyan sok szálon kötődik, hogy az interjúban úgy fogalmazott: olyan, mintha párhuzamos társadalomban élnének.

Én azt tudom mondani, hogy most már a magyar iskolások lettek a barátaink, ő velük az iskolán kívül is találkozunk, úgyhogy a gyerekeknek a születésnapjára meg lettek hívva, meg mi is, a szülők is. Akkor el vannak hívva egy grillezésre, vagy oda-vissza. Tehát, hogy... biztos azért is, merthogy a gyerekeink, azok hasonló korosztályúak, és ez azért mindig meghatározza, hogy... hogy a gyerekek is jól érezzék egymás közt magukat, meg hogy a szülők is, úgyhogy... ezt tudom mondani, hogy azok lettek a barátaink. És hát van ez a szó mostanában, ez a párhuzamos társadalom szó, és hogyha igazából őszinte vagyok, akkor nem sikerült nekünk se asszimilálódnunk, és mi is

²² Vö. Ryan, 2018.

egyfajta párhuzamos társadalmat viszünk. Persze természetesen tiszteletbe tartva ennek az országnak a kultúráját, a törvényeit, mindent és nem ilyen látványosan, de... ez az igazság. Tehát, nem lettek angol barátaink. (...) Valahogy úgy alakult az életünk, hogy mindig így magyarok közé csapódtunk. Új közösségeket ismertünk meg és azok mindig magyarok voltak. (...) Annak ellenére, hogy jobbról-balról angolok élnek körülöttünk. A focicsapatba is angol családok vannak. Arra a kis időre, helló, szia, meg azon felül is még van grillezés, meg minden. De az nem olyan. És... hát hogy ahhoz, hogy azt tudja mondani az ember, hogy asszimilálódott, ahhoz kellene, hogy legyenek angol barátai, igaz? Na, hát azt nem tudom elmondani. Úgyhogy, azért mondom azt, hogy igazából ez is egy párhuzamos társadalmi élet igazából. Hogy az ember csak a saját kultúrájának a szépségeit, azt használja, és azt élvezi, nem nagyon keresi az angol dolgokat. Biztos a gyerekeknél ez már máshogy lesz.

A helyi magyar közösséggel ápolott szoros kapcsolatuk mellett Mártáék családja sokkal jobban integrálódott a befogadó társadalomba, mint a kényszerű diaszporizálódás csoport adatközlői. Férjének saját vállalkozása van, amelyben mindenféle nemzetiségű munkavállaló dolgozik. Saját ingatlant tudtak vásárolni Angliában, anyagi helyzetük stabil és kiszámítható. Gyerekeik jó nevű angol középiskolákban tanulnak és nemzetközi szinten is elismert angliai egyetemekre felvételiznek. A család egyáltalán nem tervez hazaköltözni, viszont továbbra is fontosnak tartják a magyar gyökerek ápolását és az otthon élő rokonokkal és barátokkal való kapcsolattartást.

Márta tisztában van vele, hogy az a fajta intenzív diaszpóraélet, amelyet ő él, nem fenntartható modell a következő generáció számára. Az ő gyerekei már az angol oktatási rendszerben szocializálódtak, baráti közösségük elsődlegesen az angol iskolai közegben, és nem a magyar diaszpóráközösségben alakult ki, a magyar nyelvvel és kultúrával való kapcsolatuk is más, mint neki. A gyerekei asszimilációját természetesnek éli meg, és noha örül annak, hogy jól beszélnek magyarul, és erősen kötődnek a magyar családtagokhoz, egyúttal nagyon büszke arra is, amit a gyerekei a befogadó országban elértek, és támogatja őket a céljaik megvalósításában akkor is, ha az még szorosabban Angliához fűzi őket.

Anna története az önkéntes diaszporizálódás egy másik tipikus példája. Mint sokan mások, Anna sem beszélt angolul, amikor 10 évvel ezelőtt a partnerével Angliába költözött. Korábban Magyarországon közel 10 éven keresztül tanárként dolgozott, vagyis Mártához hasonlóan neki sem volt arra perspektívája, hogy eredeti szakmájában helyezkedjen el, és szintén tipikus módon először takarítói munkákat vállalt. Hamar megismerkedett helyi magyarokkal, és kiegészítő keresésként elkezdett magyar családoknál gyerekekre felügyelni, ez a keresetkiegészítés pedig fokozatosan fő foglalkozásává vált. Anna mára a saját magyar magánbölcsődéjét vezeti. Saját vállalkozása mellett a helyi magyar tanoda életében is részt vesz.

A kivándorlásukat követő első években Anna elmondása szerint boldogtalan és elégedetlen volt az új életével. Úgy érezte, hogy Magyarországon minden erőfeszítése ellenére kudarcot vallott, mert nem tudta azokat az életkörülményeket megteremteni saját maga és gyermeke számára, amiket szeretett volna, és ez a kudarcélmény meghatározó maradt számára a kivándorlás után is. Rengeteg frusztrációja származott abból is, hogy szakmáját Angliában nem gyakorolhatta, helyette alacsony presztízsű munkákat volt kénytelen végezni. A nehézségek ellenére azonban az új környezet, és maga Anglia tetszett neki, és az országban otthonosan érezte magát. Az elégedetlensége tehát inkább belülről, saját érzelmeiből fakadt, nem pedig a külső körülményekből. Ez egy nagyon fontos tényező, ami megkülönbözteti Annát azoktól az interjúalanyoktól, akik a kényszerű diaszporizálódás csoportba sorolódnak: Anna Angliában azt élte meg már az első években is, hogy a beilleszkedés lehetséges, mivel a befogadó társadalom részéről támogatást és inklúziót tapasztalt meg.

Tehát, itt befogadóak, elfogadóak, nem nézik azt, hogy ki vagy, nem nézik azt, hogy mi van rajtad. Nem fontos az, hogy ki az anyád, ki az apád, vagy a vallási hovatartozást. Elfogadóak. Tehát, toleránsak és tényleg nem érdekli őket. És ez számomra azért szimpatikus az angolokban. Tehát, azért megszerettem őket így pár év alatt.

Anna az interjúban beszélt arról, hogy nagyon fontos számára a magyar kultúra és a magyar hagyományok, és szívesen látogat haza Magyarországra. A magyar nyelvet szeretné minél teljesebben megtanítani a gyerekeinek, de egyáltalán nem tervezi, hogy hazatelepülnének Magyarországra. Ennek az az oka, hogy a magyarországiaknál jobb lehetőségeket szeretne biztosítani a gyerekei számára, és mivel már nem annyira kicsik, ebben az életkorban már nem szeretné őket “gyökerestől” kiszakítani a jelenlegi életükből. Anna tehát, – csakúgy, mint Márta –, elfogadta azt, hogy vélhetően a családjuk már nem fog hazatelepülni Magyarországra, azonban a magyarság ápolását mind egyéni, mind közösségi szinten fontosnak tartja, és ebbe hajlandó időt és energiát fektetni.

Az önkéntes diaszporizálódási mintázatba tartozó interjúalanyok jellemzően ugyanúgy indulnak, mint a kényszerű diaszporizálódás csoportba tartozók. A lényegi különbség a két csoport között az, hogy az önkéntesen diaszporizálódók számára nyitott lenne az út, hogy a befogadó társadalomba mélyebben integrálódjanak. Az évek alatt stabil egzisztenciát építettek ki, folyékonyan beszélnek angolul, elégedettek az életükkel, vannak jó ismerőseik a magyar közegen kívül is, és a családjuk is integrálódott a befogadó társadalomba. Azonban mindezek ellenére ők úgy döntenek, hogy közel maradnak a diaszpóráközösséghez, és mind szakmai, mind magánéleti szálakon a helyi magyar közegbe ágyazódnak be igazán. Ez azonban valóban döntés eredménye, és nem kényszerűségé. A magyar diaszpóra határain belül maradás számukra értékválasztásként konstituálódik: szeretnék

megőrizni és életben tartani a magyar nyelvet, kultúrát és hagyományokat, és ezért a célért tudatosan, sok energiát befektetve dolgoznak. A hazatelepülés nem jelenik meg számukra távlati elgondolásként, ehelyett a diaszpóralétforma fenntartása és valamilyen szintű továbbörökítése a cél.

Transznacionális diaszporizálódás: A nemzeti identitás ápolása az integráció után

A transznacionális diaszporizálódási mintázat alanyai olyan egyének, akik esetében a diaszporizálódás, ellentétben a másik két csoport alanyaival, nem történt meg rögtön a kivándorlást követően. A diaszpórába való bevonódás története ezen alanyok körében mutatja a legnagyobb változatosságot. A közös motívum ezekben a történetekben az, hogy ezek az egyének nem voltak olyan sérülékeny helyzetben a kivándorlásukat követően, mint az első két csoport tagjai, így nem volt szükségük a helyi magyar közeg segítségére és támogatására az új életük megszervezéséhez. Éppen ellenkezőleg: a helyi magyar diaszpóra „felfedezése” és a diaszpóra életébe való bekapcsolódásuk csak egy későbbi ponton következett be, amikor az Egyesült Királyságban már kiterjedt integrációval rendelkeztek. A transznacionális diaszporizálódás alanyai általában magasan képzett, angolul jól beszélő, gyakran transznacionális életformát élő migránsok, ezáltal a befogadó társadalomba történő integrációjuk előtt nem állnak objektív akadályok, mint az előző két csoport tagjai esetében.

Diána 25 évvel ezelőtt, főiskolai diplomája megszerzése után érkezett Angliába azzal a tervvel, hogy egy évig au-pairként fog dolgozni az országban, mert szeretne volna a már meglévő angol nyelvtudását megszilárdítani. Tervei szerint ezután visszatért volna Magyarországra, és munkát keresett volna, azonban pár hónap angliai munka után megismerkedett a jövőbeli férjével, így kinttartózkodása határozatlan idejűvé vált. Diána még jóval a 2010-es évek elejének nagy kivándorlási hulláma előtt érkezett Angliába, így akkoriban nem volt sok lehetősége magyar társasági élet kialakítására, de elmondása szerint erre nem is volt igénye, hiszen elsődleges célja az volt, hogy az angol nyelvtudását tökéletesítse. Később elkezdett a férje cégében dolgozni, és így fő társadalmi kapcsolatai a munkahelyéről, valamint a férje családjából és baráti köréből alakultak ki.

Évekkel később tudatosult benne, hogy az akkoriban népszerű online közösségi platformokon elkezdtek informális magyar találkozókat szervezni a közelében élő magyarok. Diána eleinte bizonytalan volt abban, hogy jó ötlet-e kifejezetten magyaroknak szóló rendezvényeken részt venni, hiszen évekig szinte csak angolokkal volt interakciója, és nem hiányzott neki különösebben a magyar társaság. Azonban az első ilyen eseményen villámcapásként érte a felismerés, hogy mennyire jó érzés az anyanyelvén beszélgetnie olyan személyekkel, akikkel azonos kultúrkörben nőtt fel, és onnantól kezdve ő lett az egyik facilitátora a magyar “buli”-knak”.

Nem kerestem kifejezetten [a magyarok társaságát], de mégis rájöttem, hogy jó érzés az embernek a saját nyelvén beszélni. Annak ellenére, hogy nekem nem esett nehezemre angolul beszélni, de mégis... ugye valami közös van az emberben, meg a kaja szerintem az mindig ilyen összehúzó erő. És akkor, ha valakik összejöttek ilyen főzésre, és akkor én gondoltam, hogy nem is lenne rossz ilyen bulit csinálni. És mondom, én az iwiw-en keresztül, ilyen vadidegenekkel, tehát, hogy felrakta a városrészt, hogy hol lesz magyar buli, és nagyon jó volt, és aztán én ezt rendszeresen csináltam.

Diána az interjú során sokat beszélt ezekről a korai magyar összejövetelekről, érezhetően fontosak neki ezek az élmények. Elmondása szerint ezeken a bulikon jobban fel tudott oldódni, mint angol barátai körében, és külön kiemelte, hogy nagy öröme angol férje is szívesen vett részt ezeken az eseményeken, élvezte a hangulatot és a magyar ételeket, így amikor ő is szervezni kezdett ilyen összejöveteleket, a férje is támogatta ebben. Éveken át Diána volt az egyik mozgatórugója a lakóhelyén szerveződő magyar összejövetelnek, amikből lassan egy új baráti kör is formálódott. A 2010-es évek elején merült fel bennük az a gondolat, hogy szükségük lenne egy olyan térre, ahol nem csak ők, hanem a gyerekeik is jól érezhetik magukat. Ebből született a hétvégi magyar iskola ötlete, amelynek Diána az egyik alapítója, és aminek jelenleg is igazgatója és tanára.

Dianának két gyermeke van, de érdekes módon soha nem presszionálta őket, hogy rendszeresen járjanak az általa alapított magyar iskolába. Úgy tűnik, hogy számára a diaszpóraszervezet személyes hobbiként tétéleződik, és nem azért vesz részt az iskola életében, hogy gyermekei számára biztosítson egy olyan helyet, ahol magyar gyerekekkel ismerkedhetnek, és magyar nyelvi és kulturális közeg veszi őket körül. Ez egy atipikus helyzet, hiszen azon válaszadóink többsége számára, akik aktívan részt vesznek magyar iskolák vagy óvodák működtetésében, kiemelten fontos motiváció, hogy a diaszpóraszervezeten keresztül biztosítsák gyermekeik etnikai szocializációját.²³ Az interjúban arra a kérdésre, hogy miért fontos számára, hogy ennyi erőfeszítést fordítson a magyar iskolára, nem tudott egyértelmű választ adni.

Ugye mi szidjuk azokat a szülőket, akik nem hozzák a gyereküket, de én szerintem, már ott az elején se nagyon jártak az én gyerekeim. Tehát... de hát beszélnek magyarul. Tanultak, vagy jártak egy ideig, de az ugye csak az elején, de bennem... nem tudom... én most úgy csinálom már évek óta, tehát az én gyerekeim nagyok és nem járnak. Igen, többször felöltik bennem, hogy miért is csinálom ezt még mindig, amikor az én gyerekeim nem járnak (nevet).

²³ Papp Z. Attila – Kovács Eszter – Kovács András: Az új magyar diaszpóra intézményesülése. Hétvégi magyar iskolák az Egyesült Királyságban. *Regio*, 2019/3. 209–248.

Anita egy másféle példáját képviseli a transznacionális diaszporizálódásnak. PhD hallgatóként érkezett az országba, és azóta több rangos kutatóhelyen dolgozott már kutatóként. Magyar férjével együtt emigrált, három gyerekük született Angliában. Anita úgy emlékszik vissza az első angliai évekre, hogy akkoriban egyáltalán nem érdekelte, hogy helyi magyarokkal megismerkedjen és magyar közeget keressen, éppen ellenkezőleg: kifejezetten élvezte a sokszínű környezetet. A változást az hozta el ebben a tekintetben, amikor megszülettek a gyerekei, és szembesült azzal, hogy a nagyszülők és a gyerekek közti kommunikáció nem zökkenőmentes.

Amikor kiköltöztem, akkor számomra az volt a csoda, hogy milyen diverzitás van, tehát pont hogy nem akartam volna, hogy a minden hétfőgémét magyarok közt töltssem. Tehát, én nem vágytam arra, hogy így visszakompenzáljam azt, hogy én most külföldön élek, hanem pont, hogy élveztem, hogy mindenki mindenfelől jön, és hogy egyáltalán nem számít, hogy ki honnan jött. Ami kicsit pont az ellentéte annak, hogy magyarok vagyunk, legyünk barátok. (...) És most meg, hogy már látom, hogy mennyire fontos a nyelv, merthogy ez nem megy, legalább is az enyémekeknek nem megy egyértelműen. Még úgysem, hogy mind a két szülő magyar, nem megy ez a magyar nyelv, így most már kicsit, tehát, aktívabban kicsit szervezek egy iskolát végül is. Szóval, aktívabban próbálom csinálni. Nyilván, nagyon sok nyomás volt otthonról is, hogy nem beszélget a nagyszülőkkel, mert nem tud beszélgetni a nagyszülőkkel, mert nem értenek egy szót sem.

Azt remélve, hogy a gyerekei magabiztosabb magyar nyelvtudásra tesznek szert, Anita beiratta a gyerekeit az egyik hétfégi magyar iskolába. Pár anyatársával viszont hamarosan arra az elhatározásra jutottak, hogy egy másik helyszínen, kicsit differenciáltabb profilú magyar iskolát szeretnének létrehozni, így Anita hétfégi magyar iskola alapító lett. Fontos számára, hogy az általa vezetett iskola minden szempontból inkluzív legyen, mert meggyőződése, hogy csak a magyar közegben megtapasztalt pozitív élmény az, ami érdekeltté teszi a gyerekeket a magyar származásuk, magyar nyelvi és kulturális örökségük vállalására, megélésére. Ennek megfelelően az iskola nem a tantervi követelményekre, sokkal inkább a közösségépítésre helyezi a hangsúlyt, és nem állít szigorú nyelvi feltételeket sem a beiratkozó gyerekekkel szemben. Anita így foglalta össze az iskola misszióját:

Igen, hogy a magyarságukat egy pozitív dologként éljék meg, és hogy úgy érezzék, hogy ők egy közösséghez tartoznak alanyi jogon és ehhez nem kell semmit bizonyítaniuk. Tehát, olyan közösség legyen, ami alapállásban befogadó.

Az interjú során arról is beszélt, hogy számára a magyar diaszpórába való intenzív bevonódás nem jelenti azt, hogy ezzel határt húzna a többségi társadalom és önmaguk közé. Anita öndefiníciója szerint „egyszerre magyar és londoni”, és mindkettő identitás egyformán fontos számára. A magyar iskola kapcsán már

említett és Anita számára kiemelt jelentőségű inkluzivitás is ezt a felfogást tükrözi. Azt szeretné, hogy a magyar iskola az odajáró gyerekek számára közösséget nyújtson, függetlenül azok magyar nyelvi szintjétől, vagy attól, hogy egynyelvű vagy többnyelvű családból jönnek-e. Másként fogalmazva Anitaék iskolája nem zárja ki a soraiból azokat a családokat, akik az asszimiláció jeleit mutatják, hanem mindenkit befogad, aki a magyar közösséghez szeretne tartozni.

Anitaék baráti köre meglehetősen sokszínű: vannak benne helyi magyar párok, más bevándorló családok és angolok is. A baráti kör diverzitása is azt mutatja, hogy integrációjuk a befogadó társadalomba előrehaladt, ugyanakkor a helyi magyar diaszpórával is – a barátokon és a magyar iskolán keresztül – kifejezetten sűrű kapcsolati hálójuk van. Anita diaszporizálódása tehát párhuzamos a befogadó társadalombeli integrációjával; a kettő nem zárja ki egymást, mint azt az első két csoport interjúalanyai kapcsán láttuk.

A transznacionális diaszporizálódás a magasan képzett, angolul folyékonyan beszélő migráns egyének jellemző diaszporizálódás mintázata, akik nem szorulnak rá a helyi magyar diaszpóra közeg segítségére és megtartó erejére a kivándorlásukat követő években. Az ide tartozó interjúalanyok transznacionális életformát élnek, és jellemző, hogy az emigrációt követő években egyáltalán nem érdeklődtek a helyi magyar kezdeményezések iránt. Az, hogy évek múltán miért fordulnak mégis a diaszpóra közösség felé, az interjúalanyonként változó. A bemutatott példákban Anita esetében a diaszporizálódást kiváltó faktor az volt, hogy saját gyerekeinek a magyar nyelvhez és kultúrához való pozitív viszonyulását kívánta elősegíteni, mások, így például Diána esetében pedig a helyi magyar közösséggel való véletlenszerű találkozás segítette elő az interjúalany intenzív bevonódását a diaszpóra életébe.

Következtetések

A tanulmány három olyan diaszporizálódási útvonalat mutatott be, amelyek az egyesült királyságbeli magyar diaszpóra intézményeiben aktívan szerepet vállaló interjúalanyokkal készített interjúk kutatásból kirajzolódtak. A kényszerű diaszporizálódás jellemzően olyan egyének útja, akik nem rendelkeznek a befogadó országbeli sikeres integrációhoz szükséges erőforrásokkal (nyelvtudás, versenyképes és külföldön hasznosítható szaktudás, stb.), és ily módon ez a diaszporizálódási út sokkal inkább kényszer eredménye, mint választásé. Az ebbe a csoportba tartozó migránsok kivándorlásukat követően azonnal erőteljesen a helyi diaszpóra tagjainak segítségére támaszkodnak, és ez egész migrációs időszak alatt döntően a diaszpóra határain belül kocentrálódnak társadalmi interakcióik. Kedvezőtlen szakmai és társadalmi helyzetük miatt gyakran frusztráltak, és az interjúkban többen

számoltak be elégedetlenségről, boldogtalanságról. A diaszpóráközösség nem csak gyakorlati támogatást jelent számukra, hanem otthonosságával, ismerősségével ezeket a tágabb társadalomban megélt negatív érzelmeket is képes – legalábbis részben – kompenzálni.

A második kategória, az önkéntes diaszporizálódás mintázata értelmezhető a kezdetben kényszerű diaszporizálódás egyik lehetséges folytatásaként is. Az önkéntesen diaszporizálódó interjúalanyok emigrációs története nagyon hasonlóan indult, mint a kényszerűségből diaszporizálódóké, azonban fontos különbség a két csoport között, hogy az önkéntesen diaszporizálódó migránsok el tudtak mozdulni az integrációképtelenség pontjáról. Megtanulták a befogadó ország nyelvét, és saját (vagy házastársuk) szakmai előrehaladása révén stabil egzisztenciális helyzetet, középosztálybeli társadalmi pozíciót teremtettek maguknak. Integrációjuk az Egyesült Királyságban azonban csak részleges maradt, de ennek nem strukturális okai vannak, mint a kényszerű diaszporizálódás esetében.

Az önkéntesen diaszporizálódók azok a migránsok, akik előrehaladott befogadó országbeli integrációjuk ellenére úgy döntenek, hogy meghatározó társadalmi interakcióikat továbbra is a helyi magyar diaszpóra közösség határain belül élik, és tudatosan nem nyitnak a többségi társadalom vagy más bevándorló közösségek felé. Számukra a diaszporizálódás tudatos értékválasztásként jelenik meg: büszkék magyar kultúrájukra és kötődéseikre, és meg kívánják őrizni nemzeti identitásukat a diaszpórában. A hazatelepülést azonban nem fontolgatják, helyette mikro- és mezzokörnyezetükben törekednek az identitás újratermelésére. Ugyanakkor az aktív diaszporizálódás nem jelenik meg explicit és szigorú elvárásként a következő generáció felé: a tanulmányban bemutatott példák alapján azt láttuk, hogy az interjúalanyok büszkék arra, hogy gyermekeik sikereket érnek el az angliai oktatási rendszerben, és örülnek annak, hogy angliai szocializációjuk jobb lehetőségeket teremt számukra, mint ami Magyarországon várná őket.

A transznacionális diaszporizálódás kategóriájában változatos okok és élethelyzetek vezettek az interjúalanyok aktív bevonódásához a helyi magyar diaszpóra életébe. Az interjúalanyok közös jellemzője ebben a kategóriában, hogy magasan képzettek, angolul már az emigráció időpontjában is jól beszéltek, éppen ezért a másik két csoport tagjaival ellentétben nem kellett a helyi magyar emigránsok támogató hálójára támaszkodniuk a kivándorlásukat követően. A magyar diaszpóra közösségi szerveződéseivel jellemzően csak később találkoztak, vagy véletlenszerűen, vagy megváltozott életkörülményeik (például családalapítás) miatt.

A kényszerű és a transznacionális diaszporizálódás esetei egyértelműen rámutatnak arra, hogy a diaszporizálódás nagymértékben függ a befogadó országbeli sikeres integrációhoz szükséges erőforrások meglététől vagy hiányától. Azon egyének számára, akik nem rendelkeznek a sikeres integrációhoz szükséges készségekkel és erőforrásokkal, a diaszporizálódás a befogadó országban gyakorlatilag elkerülhetetlen. Ezzel ellentétben az integrálódni képes egyének számára ez

egyfajta „luxusként” is értelmezhető, hiszen esetükben a diaszpóra életébe történő bevonódás szabad választás kérdése. A kényszerű diaszporizálódás tehát útfüggő, a transznacionális diaszporizálódás viszont preferencia. Az önkéntes diaszporizálódás ebben a tekintetben hibrid útvonalként tételeződik: kényszerű diaszporizálódásként indul, de később választott etnikai határfenntartásba fordul át.

Az utóbbi évtizedben a szakirodalom többnyire arra az álláspontra jutott,²⁴ hogy a befogadó állambeli integráció és a transznacionális gyakorlatok egymás kiegészítői, és a diaszporizálódás (illetve az intenzív transznacionális gyakorlatok) nem gátolják a migráns egyén integrációs folyamatát. Kutatásom arra mutat rá, hogy az integrációhoz erőforrásokkal bíró transznacionális egyének esetében a két folyamat valóban szimultán létezik, azonban az is világos, hogy az erőforrásokkal nem vagy csak korlátozottan rendelkezők esetében a diaszporizálódás éppen az integrációra való képtelenség miatt megy végbe. Végül fontos adalékot szolgáltat az önkéntes diaszporizálódás mintázatának felfejtése, ami pedig arra mutat rá, hogy bizonyos esetekben elsősorban nem külső változók függvénye, hanem tudatos egyéni döntés eredménye, ha a migráns személy a kiterjedt integráció helyett a saját etnikai közösségén belül való maradást választja. A tanulmány ezáltal tudja árnyalni az integráció és diaszporizálódás közötti kapcsolat elméleti szakirodalmát.

A három különböző diaszporizálódási mintázatot egy másik szemszögből is megközelíthetjük, ha a diaszpórahatárok jelentését dekonstruáljuk mindhárom esetben. A diaszpóra közösség határai valóságok azok esetében, akik számára a diaszporizálódást az emigráció körülményei szükségszerűen váltották ki, azonban semmi esetre sem mondhatjuk, hogy a határok fenntartása szándékos lenne ebben a kategóriában. A diaszpóra határai itt azért léteznek, mert ezek a migránsok nem tudnak effektíve nyitni a többségi társadalom felé, hanem strukturális okok és erőforrás hiány miatt „beszorulnak” a saját etnikai közegükbe.

Az önkéntes diaszporizálódás kategóriájában a határok szintén valóságok, fenntartásuk azonban – az előző kategóriával ellentétben – tudatos és szándékos. Az önkéntesen diaszporizálódók már a megfelelő képességek és erőforrások birtokában vannak ahhoz, hogy képesek legyenek a diaszpóra határain kívül lépni, de saját döntésükből fakadóan társadalmi kapcsolataik döntő többségét a diaszpórán belül alakítják. Mivel a diaszpórahatárok fenntartását ebben a kategóriában az identitásörzés, a nyelvi és kulturális örökség fenntartása motiválja, így az önkéntesen diaszporizálódók csoportja áll a legközelebb a klasszikus diaszpóraértelmezés ideáljához.

²⁴ Lásd: Dekker & Siegel, 2013; Erdal – Oeppen, 2013.; Tsuda, Takeyuki: Whatever Happened to Simultaneity? Transnational Migration Theory and Dual Engagement in Sending and Receiving Countries. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 2012.: 38:4, 631–649.; Erdal, Marta B., Theorizing interactions of migrant transnationalism and integration through a multiscalar approach. *Comparative Migration Studies*, 2020. 8. 31.

A transznacionális diaszporizálódás kategóriában a határteremtés szándékolt, azonban a határok minősége inkább szimbolikus, mintsem valós. Az ebbe a kategóriába tartozó migránsok már korábban sikeresen integrálódtak és effektív kapcsolataik voltak a befogadó társadalom tagjaival, és a később bekövetkező aktív diaszporizálódásuk nem befolyásolja a befogadó országbeli helyzetüket és társadalmi kapcsolataikat. A transznacionális diaszporizálódás tehát nem jár effektív határteremtéssel, és a diaszpórába való bekapcsolódás párhuzamosan létezik az integrációval.

1. táblázat. *A határteremtés módja és a határok minősége a három beazonosított diaszporizálódási minta esetében*

	A határteremtés módja	A határok minősége
Kényszerű diaszporizálódás	nem szándékolt	valós
Önkéntes diaszporizálódás	szándékos	valós
Transznacionális diaszporizálódás	szándékos	szimbolikus

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Brubaker, Rogers: The “Diaspora” Diaspora. *Ethnic and Racial Studies*, 28(1), 2005. 1–19.
- Bruneau, Michel: Diasporas, transnational spaces and communities. In: R. Baubock & T. Faist (Eds.): *Diaspora and Transnationalism. Concepts, Theories and Methods*. Amsterdam University Press, 2010.
- Butcher, Melissa: Ties that Bind: The Strategic Use of Transnational Relationships in Demarcating Identity and Managing Difference. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 35(8). 2009. 1353–1371.
- Cohen, Robin: *Global diasporas: An introduction*. University of Washington Press, 1997.
- Dahinden, Janine: Dynamics of migrants’ transnational formations: Between mobility and locality. In: R. Baubock & T. Faist (Eds.), *Diaspora and Transnationalism. Concepts, Theories and Methods*. Amsterdam University Press, 2010.
- Dekker, Bram & Siegel, Melissa: *Transnationalism and integration: Complements or Substitutes?* MERIT Working Papers, United Nations University - Maastricht Economic and Social Research Institute on Innovation and Technology (MERIT), 2013.
- Dufoix, Stéphane: From Nationals Abroad to ‘Diaspora’: The Rise and Progress of Extra-Territorial and Over-State Nations. *Diaspora Studies*, 4(1), 2011. 1–20.
- E1–20.rdal, Marta B., 2020: Theorizing interactions of migrant transnationalism and integration through a multiscalar approach. *Comparative Migration Studies*, 8, 31.

- Erdal, Marta B. - Oeppen, Ceri, 2013: Migrant balancing acts: Understanding the interaction between integration and transnationalism. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 867–884.
- Esman, Milton J.: *Diasporas in the Contemporary World*. Cambridge, MA: Polity Press, 2009.
- Faist, Thomas: Diaspora and transnationalism: What kind of dance partners? In: T. Faist & R. Bauböck (eds.): *Diaspora and Transnationalism*. Amsterdam University Press, 2010.
- Lacroix, Thomas: Diasporic Identity, Transnational Agency, and the Neoliberal Reconfiguration of Global Migration. *Diaspora: A Journal of Transnational Studies*, 16(3), 2007. 401–415.
- Nowicka, Magdalena: *Deskilling in migration in transnational perspective: The case of recent Polish migration to the UK*. COMCAD Arbeitspapiere - Working Papers, 112. 2012. https://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/51035/ssoar-2012-nowicka-Deskilling_in_migration_in_transnational.pdf?sequence=1&isAllowed=y&lnkname=ssoar-2012-nowicka-Deskilling_in_migration_in_transnational.pdf (letöltés ideje: 2021. október 21.)
- Orozco, Manuel: Conceptualizing Diasporas: Remarks About the Latino and Caribbean Experience. In: Sørensen, N. N. (ed.): *Living Across Worlds: Diaspora, Development and Transnational Engagement*. International Organization for Migration, 2007. 17–34.
- Papp Z. Attila – Kovács Eszter – Kovács András: Magyar diaszpóra és az anyaország: Diaszporizálódás és diaszpórapolitika. In: Kovács, Imre (szerk.): *Mobilitás és integráció a magyar társadalomban*. Argumentum Kiadó, Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2020.
- Papp Z. Attila – Kovács Eszter – Kovács András: Az új magyar diaszpóra intézményesülése. Hétvégi magyar iskolák az Egyesült Királyságban. *Regio*, 2019/3. 209–248.
- Population of the UK by country of birth and nationality: 2020*. Office for National Statistics
<https://www.ons.gov.uk/peoplepopulationandcommunity/populationandmigration/internationalmigration/bulletins/ukpopulationbycountryofbirthandnationality/2020> (letöltés ideje: 2021. augusztus 25.)
- Ryan, Louise: Differentiated embedding: Polish migrants in London negotiating belonging over time. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 44(2). 2018. 233–251.
- Sheffer, Gabriel: Integration impacts on Diaspora–homeland relations. *Diaspora Studies*, 6(1), 2013. 13–30.
- Tsuda, Takeyuki: Whatever Happened to Simultaneity? Transnational Migration Theory and Dual Engagement in Sending and Receiving Countries. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 2012. 38:4, 631–649.

KULTURÁLIS FOGYASZTÁS

MRVA MARIANNA – BEKE ZSOLT*

A kulturális ízlés társadalmi összefüggései a szlovákiai magyarok körében**

A szlovákiai magyarok kultúrafogyasztási szokásait – néhány kivételtől eltekintve – ez idáig nem vizsgálták átfogóan.¹ Jelen tanulmány szerzői a Fórum Kisebbségkutató Intézet égisze alatt 2019-ben egy reprezentatív kérdőíves közvéleménykutatást végeztek, 793 reszpondens bevonásával, Szlovákia magyarok lakta 17 járásában.² Az alább elemzett adatok ennek a kutatásnak az eredményei. Tanulmányunkban arra voltunk kíváncsiak, hogy vajon mi jellemzi a szlovákiai magyarok kulturális ízlését a társadalmi szerkezetük alapján.

A kultúra (a kulturális fogyasztás, ízlés, a kultúra gyakorlatának) és a társadalom szerkezetének egymásra hatását tekintve napjainkban három elképzelés kontúrja rajzolódik ki legerősebben a szociológiában. Az első, immár klasszikus, Pierre Bourdieu homológiaelmélete, a második az individualizáció posztmodern elmélete, a harmadikat pedig bizonyos szempontból az első kettő szintéziseként jellemezhetnénk, a lényege pedig a kulturális sokoldalúságban/mindenevésben ragadható meg.

* Mrva Marianna, szociológus, a Szlovák Tudományos Akadémia Szociológiai Intézetének és a Fórum Kisebbségkutató Intézet munkatársa. E-mail: mrva.marianna@gmail.com. Beke Zsolt irodalomtörténész, a Dunszt.sk. szerkesztője. E-mail: zsoltbekezsolt@gmail.com

** A tanulmány a Kisebbségi Kulturális Alapnak köszönhetően valósult meg, továbbá a „A szlovákiai magyar társadalom változásai az utóbbi 100 évben, különös tekintettel a mindennapi kultúrára” című APVV-20-0336 projekt keretén belül készült.

¹ L. pl. Lampl Zsuzsanna: *Tanulmányok az ifjúságról*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2014.; Lampl Zsuzsanna: *Magyarok és szlovákok. Szociológiai tanulmányok nemcsak az együttélésről*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2008.; Lampl Zsuzsanna: A kép és a tükrör. Avagy megfelel-e a jövő szlovákiai magyar értelmisége a saját maga által alkotott értelmiségeképnek. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban*. Budapest: MTA, 2008.; Szabó Júlia: Szabadidő és kulturális fogyasztás a Kárpát-medencei magyar fiatalok körében. *Regio*, 2020/4. 44–71.

² Dunaszerdahely, Érsekújvár, Galánta, Kassa-vidék, Komárom, Léva, Losonc, Nagykürtös, Nagymihály, Nagyrőce, Nyitra, Pozsony, Rimaszombat, Rozsnyó, Szenc, Töketerebes, Vágsellye.

Bourdieu nagy hatású dolgozata³ szerint a társadalmi osztályok és csoportok különböző mértékű és változatos kombinációban előforduló gazdasági, kulturális és társadalmi tőkével rendelkeznek, melyek következtében különböző életstílussal jellemezhetők. De ugyanez visszafelé is működik, a kulturális tevékenység a társadalmi térben való helyfoglalás eszközeként is leírható. A francia szociológus tehát a kulturális tőke fogalmát az osztályokon alapuló társadalmi rendszer, illetve ezeknek az osztályoknak a reprodukciója leírására használja. Ebben a modellben a társadalmi osztályok és a kulturális kompetenciák egymást erősítve hierarchikusak.

A kulturális tőke az osztálydominancia fenntartásának eszközeként vethető be, illetve az egyén életesélyeinek alakításában játszik fontos szerepet. Mindenekelőtt a műveltség és az ízlés teszi lehetővé, hogy behatároljuk az embereket, csoportokat, pozitívan vagy negatívan értékeliük őket vagy éppen életstílusukat. Bourdieu szerint az uralkodó osztályok körülhatárolt kulturális preferenciákkal jellemezhetők, amit kulturális tőkéjük indikátoraként használnak, illetve arra, hogy fenntartsák előnyüket a társadalmi, gazdasági és kulturális küzdőtereken.

A habitusuk kialakulása során az egyének elsajátítják az osztályukra/státuszcsoportjukra jellemző jegyeket, amelyek majd kulturális választásaik során válnak láthatóvá, s így magát az osztálystruktúrát reprodukálják. Ez a társadalmi folyamat azonban nem egyéni elhatározás kérdése, társadalmi osztályunk, helyzetünk, vagyis a társadalmi rétegződés sokkal inkább befolyásolja az irányát, és biztosítja folyamatos reprodukcióját is.

A társadalom atomizációjára épül a posztmodern elmélet, mely szerint a társadalmi osztályok közti különbség a kulturális fogyasztás tekintetében mára marginálisra vált. Szerinte a posztmodern korban olyan sokféle, a hagyományostól eltérő életstílus alakul ki, hogy az szétfeszíti a homológia kereteit. Ez egybecseng a posztmodern azon általánosabb tételével, mely tagadja a hierarchia, az autoritativ vélemények és az abszolút értékek létezését, és az eklektika fontosságát hangsúlyozza. Mindez a populáris kultúrát is előtérbe juttatja. Ennek a folyamatnak a következménye, hogy a magaskultúra művelői már nem határozhatják meg azt a szimbolikus hierarchiát, amely Bourdieu modelljénél meghatározó volt.

A kulturális fogyasztás és az életstílus megváltozása miatt a társadalmi osztályok eltűnnek, s helyettük az osztálymeghatározottságtól mentes „egyenlőtlen fogyasztói stílusok” (lakásberendezés, öltözködés, saját magunk prezentálása...) válnak meghatározóvá. Miként Ulrich Beck véli, „...mozgásba lendül az élethelyzetek és életstílusok *individualizációja* és *diverzifikációja*, mely megtöri a társadalmi osztályok és rétegek hagyományos modelljét, valamint megkérdőjelezi azok valós tartalmát.”⁴ Elveszik a kollektív identitás, az osztálytudat, ezzel együtt a kollektív

³ Bourdieu, Pierre: *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge: Harvard University Press, 1984

⁴ Beck, Ulrich: *Riziková společnost. Na ceste k jiné moderně*. Přeložil: Otakar Vochoč. Praha: Slon, 2011. 122. (Kiemelés az eredetiben.)

tárgyalás lehetősége is. Becken kívül ezt a nézetet vallják a (poszt)modernizációelmélet további képviselői is, mint például Anthony Giddens⁵ vagy Zygmund Bauman.⁶

A harmadik megközelítés, az ún. kulturális mindenevés vagy sokoldalúság elmélete számításba veszi a globalizáció és a kulturális formák szétदारabolódásának tényét, a posztmodern társadalom kulturális változásait, ugyanakkor nem veti el teljes mértékben a homológiát sem. Észreveszi, hogy a társadalmi és kulturális folyamatok ugyan nagymértékben megváltoztatták, de a társadalmi osztályok és csoportok elkülönülésének elmélete mégis érvénnyel bír: a társadalmi pozíció napjainkban is hatással van az életstílusra, az ízlésre és a kulturális viselkedésre, miközben a tömegkultúra és a más népek kultúrája iránti érdeklődés megnőtt a társadalom felsőbb rétegeiben, ami hozzájárul a korábbi művészeti kánonok széteséséhez, illetve azok társadalmi szerepének gyengítéséhez. Másrészt pedig ezeknek a korábbi kánonoknak az erős hangsúlyozását is eredményezik az elitista közegben, hiszen ezeken keresztül válnak láthatóvá azok képviselői.

Richard Peterson és Roger Kern gondolatai szerint⁷ a magaskultúra társadalmi csoportokat meghatározó ereje fokozatosan gyengül, helyét a kozmopolita mindenevés rendszere veszi át. Ez alapján a társadalom inkább a mindenevők/sokoldalúak (omnivores) – egyoldalúak (univores) tengely mentén osztható két részre, mint az elit-, illetve a tömegkultúrát kedvelők tengelye mentén. Kulturális mindenevőknek azokat az embereket nevezzük, akik sokféle kulturális terméket fogyasztanak, miközben esztétikai preferenciáik nem a hagyományos mintákat követik. Általában a felsőbb társadalmi rétegekhez tartoznak, s a mindenevessel egyfajta önmegvalósító programot működtetnek. A mindenevés elméletének kidolgozói tehát nem tagadják a társadalmi osztályok és státuszcsoporthatóságát, illetve azok hatását a kultúra gyakorlatára, azonban szerintük itt nem tiszta homológiáról van szó. Az alsó rétegekre továbbra is jellemző az alacsony vagy tömegkultúra szerete, tehát kulturális körülrhatók maradnak, míg a felső rétegek megtartják ugyan maguknak a magaskultúrát, azonban ugyanúgy befogadják a populáris és olykor az alacsony kultúrát is. A státusz megszerzését és megőrzését nem a kevesekhez eljutó elitkultúra ismerete, hanem a minél több kulturális formában való jártasság biztosítja.⁸

A három legmeghatározóbb elmélet rövid bemutatása után érdemes még egy megkülönböztetésről is beszélni. Ez pedig az ízlés (a preferenciák) és a kulturális

⁵ Giddens, Anthony: *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press, 1991.

⁶ Bauman, Zygmund: *Society Under Siege*. Cambridge: Polity Press, 2002.

⁷ Peterson, Richard A. – Kern, Roger M.: Changing Highbrow Taste: From Snob to Omnivore. *American Sociological Review*, Volume 61 (1996) Issue 5. 900–907.

⁸ Peterson – Kern, 1996.; Peterson, Richard A.: Problems in Comparative Research: The Example of Omnivorousness. *Poetics*, Volume 33, (2005) Issue 5–6. 257–282.

participáció közti differencia. Meir Yaish és Tally Katz-Gerro⁹ hívja fel a figyelmet arra, hogy ezt a különbségtételt a szociológiai tanulmányok nagyjából nem szokták megtenni, azokat néha szinonimaként, néha pedig egymást kiegészítő fogalmakként tárgyalják, de az egymás közti viszonyuknak nem szentelnek figyelmet. A szerzőpáros szerint azonban, habár az ízlés a kulturális részvétel előzményének tekinthető, különböző faktorok alakítják őket.

A szakirodalomban alapvetően két változóról írnak, melyek részt vesznek a kultúrához való viszony alakításában: a gazdasági források (például a bevétel) és a kulturális források (például az iskolázottság, a szülők kulturális tőkéje). Yaish és Katz-Gerro tanulmányának bizonyított feltételezése az volt, hogy „(i) a preferenciák (a kulturális ízlés) a viselkedés (a kulturális participáció) előzményei; (ii) a viselkedést, nagyobb mértékben, mint a preferenciákat, a gazdasági források (a bevétel) korlátozzák; végül (iii) a preferenciákat, nagyobb mértékben, mint a viselkedést, a kulturális források alakítják a habitus (a szülők iskolázottsága, a szülők kulturális tőkéje, illetve a kutatás válaszadóinak iskolázottsága) által.”¹⁰ S az eredmény nem más, mint hogy a kulturális participációnak az ízlés és a gazdasági források szabnak korlátokat, míg az ízlésnek csupán a kulturális források. Az egyének olyan stratégiákat használnak a kulturális gyakorlataik során, melyek a habitus diszpozíciói és az adott társadalmi csoport számára elérhető lehetőségek adta határok közti interakció eredményeként születnek.

Mindebből azt a következtetést vonják le a szerzők, hogy annak eldöntésére, hogy vajon a vizsgált társadalomra, csoportra a homológia, az individualizáció vagy épp a mindenevés jellemző-e, az ízlés vizsgálata – függetlensége okán – alkalmasabb eszköz, mint a participációé, hiszen utóbbi nagyban függ az anyagi forrásoktól.

Az ízlés előtérbe helyezését a participációval szemben tovább erősíti az az érv is, hogy empirikus kutatásaiban maga Bourdieu is az ízlés dimenzióját hangsúlyozta,¹¹ és Peterson¹² is kimondottan erre biztat. Ahogy fogalmaz, az ízlésen keresztül közvetlenül ismerhetjük meg az egyén kultúrához való viszonyát, a kulturális életben való részvételt azonban számos egyéb faktor befolyásolja.

Ezt bizonyítják a szlovákiai mintán készült empirikus kutatások is, például a Nemzeti Közművelődési Intézet 2017-es kutatása, amelynek eredményei alapján az elérhetőség a leggyakrabban említett oka annak, hogy a megkérdezettek kulturális részvétele nem éri el az általuk kívánt szintet. A további gyakori okok között

⁹ Yaish, Meir – Katz-Gerro, Tally: Disentangling „Cultural Capital”: The Consequences of Cultural and Economic Resources for Taste and Participation. *European Sociological Review*, Volume 28, (2012) Issue 2. 169–185.

¹⁰ Yaish – Katz-Gerro, 2012. 172.

¹¹ Bourdieu, 1984. Appendix 1.

¹² Peterson, Richard A: Comment on Chan and Goldthorpe: Omnivore, what’s in a name, what’s in a measure? *Poetics*, Volume 35 (2007), Issues 4–5. 301–305.

szerepel még az egészségügyi állapot, valamint az anyagi helyzet.¹³ A szlovákiai magyarok szempontjából az elérhetőség kérdése még hangsúlyosabb lehet, hiszen egy túlnyomórészt falusi, kisvárosi környezetben élő populációról van szó, ahol az ízlésnek megfelelő kulturális termékek elérése gyakran akadályokba ütközik. Az anyagi helyzet jelentőségét a szlovákiai magyarok kultúrfogyasztása tekintetében pedig empirikusan is bizonyítottuk összefoglaló tanulmányunkban, amelyben arra a megállapításra jutottunk, hogy a kultúrafogyasztást illetően a gazdasági tőke (a háztartás bevétele) hangsúlyosabb befolyásoló tényező, mint a kulturális tőke (iskolai végzettség).¹⁴

A kultúra területét a nyugati gondolkodás hagyományának szellemében magas-, közép- és alacsony kultúrára szokás osztani. Közvéleménykutatásunk egyik kérdése a válaszadók ízlését ebből a szempontból vizsgálta: azt kutattuk, hogy a felsorolt zsánerek közül melyiket szeretik, inkább szeretik, inkább nem szeretik, egyáltalán nem szeretik, vagy épp nem ismerik a reszpondensek. A felsorolt 24 zsáner (kulturális program) közül 12 a magaskultúrához, 12 pedig a közép-/alacsony kultúrához sorolható.¹⁵ Az 1. grafikonon látható, hogy a dokumentumfilmeket leszámítva az első helyeket a közép-/alacsony kultúra foglalja el (bár azt is meg kell jegyezni, hogy a dokumentumfilmek színvonala sem egyenletes napjainkban). Az egyes zsánerek népszerűségét tekintve kiderül, hogy a felsorolt 24 közül a vígjátékokat (88,1%) és a dokumentumfilmeket (78,4%) szereti a legtöbb megkérdezett. Ezeket a zenei fesztiválok (77,4%) és a mai népszerű pop-rock zene követi (77,2%). A lista alján a balettelőadások (21,1%) és a tévés valóságshow-k (31,1%) szerepelnek, amelyeket a megkérdezettek kevesebb, mint harmada kedvel (1. grafikon)

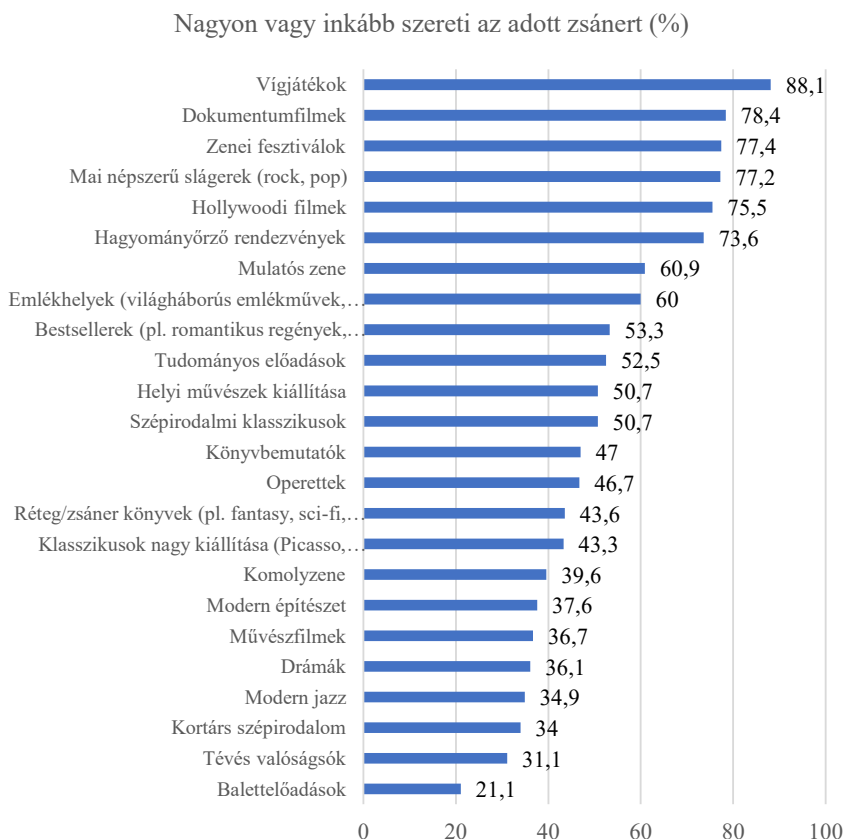
Összességében tehát az alacsony és középkultúrába tartozó zsánerek kedvelése a hangsúlyosabb a társadalomban – ez érvényes minden korcsoportra és iskolai végzettségre. Ezek néhány kivételtől eltekintve a grafikon első felében csoportosulnak, míg a második felében főleg a magaskultúra reprezentálja magát. Mindemellett – Bourdieu (homológia-) és Peterson (mindenevés elmélete) megfigyeléseivel összhangban – az iskolai végzettség összefüggést mutat a magaskultúra zsánereinek kedvelésével. Ezek viszonyát az 2. grafikon szemlélteti, amelyből

¹³ Mrva, Marianna – Pietsch, Dana – Vojteková, Anežka: *Kontinuálny sociologický výskum spotreby kultúry v Slovenskej republike. Záverečná správa z výskumu*. Bratislava: Národné osvetové centrum, 2016.

¹⁴ Mrva Marianna: *Rossz közérzet kultúrája? A szlovákiai magyarok (társadalmi) közérzete és kultúrához való viszonya*. 2021 május. https://www.researchgate.net/publication/351451513_Rossz_kozerzet_kulturaja_A_szlovakiai_magyarok_tarsadalmi_kozerzete_es_kulturahoz_valo_viszonya (Utolsó letöltés: 2021. május 10.)

¹⁵ *Alacsony/középkultúra*: mai népszerű slágerek, mulatós zene, bestseller-irodalom, réteg/zsáner könyvek, hollywoodi filmek, tévés valóságok, operettek, vígjátékok, helyi művészek kiállítása, emlékhelyek, hagyományörző rendezvények, zenei fesztiválok.

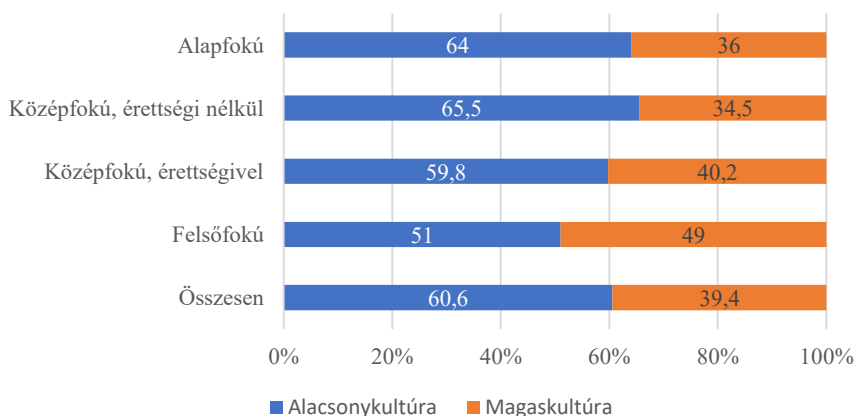
Magaskultúra: komolyzene, modern jazz, szépirodalmi klasszikusok, kortárs szépirodalom, művészfilmek, dokumentumfilmek, balettelőadások, drámák, klasszikusok nagy kiállítása, modern építészet, könyvbemutatók, tudományos előadások.

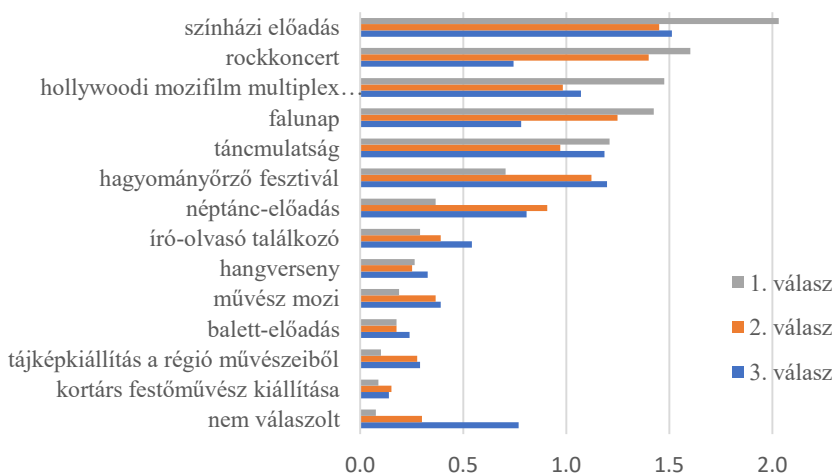
1. grafikon: Az egyes kulturális zsánereket/programokat kedvelők aránya

kiderül, hogy habár a magaskultúra kedvelése a felsőfokú végzettséggel rendelkező válaszadókra jellemző a leginkább, náluk sincs túlsúlyban, hanem az alacsony kultúrával hasonló mértékben van jelen.

Ezt az attitűdöt tükrözi egy másik kérdésre adott válasz is, mégpedig, hogy ha a válaszadó kulturális programra vágyrna, s szabadon választhatna, tehát függetlenül a valódi lehetőségeitől, milyen rendezvényt vagy élményt választana. Ahogyan az a 3. grafikonon látható, habár a leggyakoribb válasz a színházi előadás volt, az ezt követő leggyakrabban megnevezett kulturális műfajok, időtöltési lehetőségek javarészt az alacsony kultúrához tartoznak.

2. grafikon: A magas- és alacsony kultúrához tartozó zsánerek kedvelésének aránya az iskolai végzettség szerint

3. grafikon: Ha Ön kulturális programra vágyrna, s szabadon választhatna, tehát függetlenül a valódi lehetőségeitől, milyen rendezvényt vagy élményt választana? Kérem, az alábbi listából válasszon ki legfeljebb hármat, s rendezze őket sorba úgy, hogy az első az legyen, amelyiket a legnagyobb valószínűséggel választaná.

Individualizáció és mindenevés – a szlovákiai magyarok

Mielőtt rátérnénk arra, hogy a szlovákiai magyarokra melyik fentebb ismertetett modell a jellemző, nézzünk meg néhány kutatási eredményt, melyeket az általunk vizsgált régióban végeztek.

Ján Bunčák, Anna Hrabovská és Ján Sopóci tanulmánya¹⁶ 2019-ben jelent meg, s a Median SK által 2016-ban végzett Szlovákia lakosságára nézve reprezentatív, 3500 megkérdezett bevonásával készült, és a *Szociális rétegződés és társadalmi mobilitás* című kutatáson alapul. Tanulmányukban a társadalmi osztály, illetve a kulturális fogyasztás és az életstílus közti viszony kutatására helyezik a hangsúlyt, s vizsgálódásukat azzal a megállapítással zárják, hogy „a társadalmi rétegződés és az életmód (ideértve a kulturális fogyasztást is) kapcsolatát nálunk [*Szlovákiában – a szerzők megj.*] leginkább a homológia modellje jellemzi. Megállapíthatjuk, hogy a vizsgált társadalmi alaposztályok tagjai, miként a különböző társadalmi-gazdasági státusszal rendelkező emberek sajátos, egymástól eltérő életmód szerint élnek, amibe a kulturális fogyasztás eltérő módjait is beleérthetjük.”¹⁷

Miroslav Paulíček és Jiří Šafr 2019-es tanulmánya a cseh és a szlovák társadalom kulturális fogyasztását hasonlítja össze, alapjául pedig saját 2011-es csehországi és 2016-os szlovákiai kutatásaik szolgálnak. Arra a megállapításra jutnak, hogy az egyes területek nagy hasonlóságot mutatnak a két országban, illetve, hogy különböző szempontok alapján a homológia–individualizáció–mindenevés modelljei közül a homológia és a mindenevés érvényes a két társadalomra. Mindkét ország a homológia modelljével mutat rokonságot abban a tekintetben, hogy a magas- és az alacsony művészethez tartozó aktivitások a megfelelő társadalmi csoportokhoz tartoznak. Ugyanakkor, ami az élő zenét, az olvasást és az otthoni filmezést illeti, a mindenevés modellje érvényesül. „Csehországban és Szlovákiában két fő társadalmi-demográfiai tényező emelhető ki, melyek a mindenevő ízlést jellemzik, mind a koncertre járás, mind az otthoni médiumfogyasztás szférájában. Ez a kettő pedig az életkor és az iskolázottság.”¹⁸

A fentiekhez hasonlóan a kulturális participációt veszi alapul Miriam Šebová és Zuzana Révészová kutatása is az Eurobarometer 2007-s és 2013-as kérdőíveiből indulva ki.¹⁹ Az eredményeik alapján a szlovákiai kulturális fogyasztók négy csoportba sorolhatók: 1. történelmi nevezetességek és könyvtárak alkalmi látogatói, 2. inaktívak, 3. a kulturális mindenevők, 4. a populáris kultúra kedvelői. Ezt

¹⁶ Bunčák, Ján – Hrabovská, Anna – Sopóci, Ján: Spôsob života a kultúrna spotreba sociálnych tried v slovenskej spoločnosti. *Sociológia*, 51. ročník (2019) 1 číslo. 25–43.

¹⁷ Bunčák és tsai. 2019. 37.

¹⁸ Chorvát, Ivan – Šafr, Jiří (szerk.): *Volný čas, spoločnosť, kultúra: Česko – Slovensko*. Praha: Slon, 2019. 197.

¹⁹ Šebová, Miriam – Révészová, Zuzana: Unveiling Trends in Cultural Participation: The Case of Slovakia. *Social Sciences*, (2020) Issue 9.

a négy csoportot mindenekelőtt az életkor és az iskolázottság határozza meg, amely kapcsolatba hozható a gazdasági státusszal. Tehát a három modell közül ebben is a homológia és a mindenevés kombinációjával találkozunk.

Sági Matild²⁰ tanulmányában a magyar társadalmat vizsgálta az MTA irányításával és a Szonda Ipsos közreműködésével végzett 2008–2009-es közvélemény-kutatás alapján. Az eredmények szerint a magyar kulturális fogyasztók is négy klaszterbe sorolhatók: 1. nélkülözők (48%), 2. válogatósak (21%), 3. egysíkúak (18%), 4. mindenevők (13%). Az egyes klaszterek közti különbséget meghatározó tényezők között háromnál is nagyjából egyforma arányban szerepel a társadalmi rétegződés és a demográfiai jellemzők. Egyedül az egysíkúak esetében meghatározóbbak a demográfiai tényezők. Sági megállapítja, hogy a mai magyar társadalomban erőteljes mértékben van jelen a kulturális mindent fogyasztás jelensége, a „mindenevők” csoportja. Továbbá arról ír, hogy a bourdieau-i modell korlátozottan van jelen, illetve arról, hogy a demográfiai meghatározottság is viszonylag erős, ami az individualizáció elméletének érvényességét támasztja alá (bár utóbbi szerinte lehet a társadalmi átalakulási folyamat, a rendszerváltás lecsengése idődimenziójának megjelenése is).

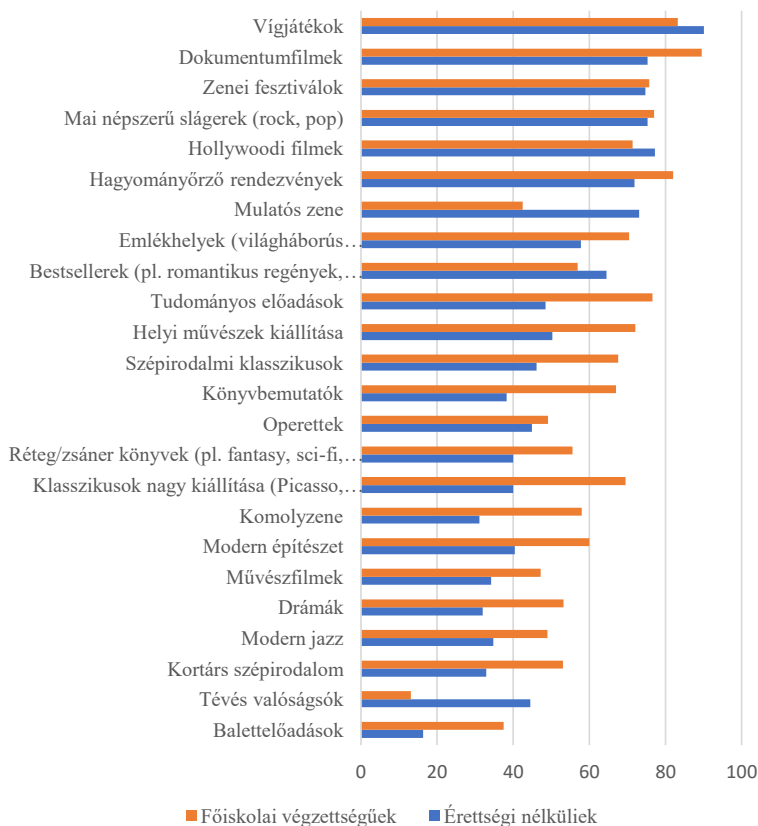
Sági arra a következtetésre jut, hogy a magyar társadalomban a választóvonal nem az omnivore–univore tengely mentén húzódik, sokkal inkább az mindenevők–nélkülöző mentén. Végül pedig megállapítja, hogy kutatási eredményei „erőteljesen megkérdőjelezi a homológiai megközelítésmód érvényességét, de sem cáfolni, sem meggyőző módon alátámasztani nem tudják az »omnivore–univore« modell, illetve az individualizáció-elmélet érvényességét.”²¹

Ahogy láthattuk, a régióban készült kutatások elsősorban a cselekvés, vagyis a kulturális részvétel dimenziójával dolgoznak, s a kulturális ízlést külön nem vizsgálják. Mi azonban a korábban említett okok miatt a szlovákiai magyarok ízléspreferenciáit vesszük alapul. Kutatásunkból – mint ahogy már korábban is láthattuk – leszűrhető, hogy az alacsony és közepes kulturális termékek iránt magasabb az érdeklődés általában is, de még a magasán képzett rétegek közt is.

A konkrét zsánerek esetében azonban több helyen kirajzolódnak az alacsonyabban és a magasabban képzett válaszadók közti különbségek. A 4. grafikon a legalacsonyabban és a legmagasabban képzett csoportokat, vagyis az érettségi nélküliek és a főiskolai végzettséggel rendelkező megkérdezettek válaszait hasonlítja össze.

²⁰ Sági Matild: Kulturális szegmentáció: „mindenevők”, „válogatósak”, „egysíkúak” és „nélkülözők”? Az „omnivore–univore” modell alkalmazhatósága Magyarországon. In: Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi riport 2010*. Budapest: TÁRKI, 2010.

²¹ Sági, 2010. 307.

4. grafikon. Az egyes zsánerek kedvelésének aránya az alacsonyabban képzett, érettségivel nem rendelkező és a magasabban képzett (főiskolai végzettségű) válaszadók körében

Ahogy a grafikonon is látható, vannak zsánerek, amelyeket hozzávetőleg egyformán kedvelnek az alacsonyabb és a magasabb végzettséggel rendelkező válaszadók is. Ide sorolhatók például a zenei fesztiválok, vagy a mai népszerű (pop) slágerek, amelyek esetében elhanyagolható az érettségi nélküliek és a főiskolai végzettségűek közti különbség. Több műfaj esetében azonban már lényegesebb különbségek is megfigyelhetők. Ez a legkiemelkedőbbben a tévés valóságshow-knál jelenik meg, amelyet a főiskolai végzettségűek 13,1%-a, az érettségi nélkülieknek pedig a 44,5%-a kedvel. Hasonlóan nagy a különbség a mulatós zene, a komolyzene és a klasszikus képzőművészet kedvelésében is. Míg az előbbi főleg az alacsonyabban képzett csoport kedveli, az utóbbiaknál a felsőfokú végzettséggel rendelkezők vannak főként, a különbség a két csoport között megközelíti

a 30%-ot. Az egész mintában összesen ketten nem kedvelték a 24 felsorolt zsáner egyikét sem, a többiek között azonban nem volt egy olyan reszpondens sem, aki csak az alacsony, vagy csak a magaskultúrába tartozó zsánereket kedvelte volna; különböző arányban, de mindegyikük kedvelt valamit mindkét kategóriából. Peterson és Kern²² szavaival élve, a mintánkban szinte mindenkre jellemző a kulturális mindenevés valamilyen mértékben.

Általánosságban mégis elmondható, hogy a magaskultúrába tartozó zsánereket a magasabban képzett válaszadók kedvelik jobban, az alacsony és középkultúrába tartozókat pedig az alacsonyabban képzettek, azonban vannak zsánerek, ahol ez a megkülönböztetés nem érvényes. Ilyenek például a hagyományörző rendezvények, az emlékhelyek meglátogatása, a helyi művészek kiállítása, az operettek, vagy az irodalmi rétegműfajok, amelyek a főiskolai végzettségük között népszerűbbek. Hozzá kell tenni azonban, hogy ezek a zsánerek valahol az alacsony és a magaskultúra között helyezkednek el.

Ezek az eredmények már utalnak arra, hogy nem húzódik éles határ az egyes társadalmi csoportok között a kulturális ízlés tekintetében, a következőkben viszont részletesebben is megvizsgáljuk, hogy vajon mi jellemzi leginkább a szlovákiai magyar társadalmat: a kulturális homológia, az individualizáció vagy a mindenevés?

Az elemzés során Semi Purhonen, Jukka Gronow és Keijo Rahkonen finn szerzők tanulmányából²³ kiindulva megkülönböztetjük a kulturális ízlés mennyiségi és minőségi dimenzióját: míg az első azt fejezi ki, hogy az emberek hány különböző zsánert kedvelnek, a második azt, hogy az alacsony vagy a magaskultúrába tartozó műfajokat kedvelik-e jobban. Ezekhez a szerzőkhöz hasonlóan mi is mindkét dimenzióra vonatkozóan megvizsgáljuk, hogy az ízlést mennyire befolyásolja a megkérdezettek társadalmi státusza (iskolai végzettsége és anyagi helyzete), valamint neme, életkora, lakhelye. Ezeknek a változóknak a használata a kulturális homológia, az individualizáció és a mindenevés elméleteiből következik, amelyek különböző módon, de összefüggést feltételeznek ezen változók és az ízlés között.

A kutatási kérdések megválaszolására lineáris regresszióanalízist alkalmazunk, amely segítségével kifejezhető, hogy az egyes független változók (státusz, nem, kor, lakhely) milyen mértékben befolyásolják a függő változókat (a kulturális ízlés mennyiségi és minőségi dimenzióját).

Elsőként a mennyiségi dimenziót vizsgáljuk meg, vagyis azt, hogy a válaszadók hány különböző zsánert kedvelnek. Ahogy már korábban szó volt róla, a válaszadók 24 különböző műfajjal kapcsolatban fejezhették ki, hogy kedvelik, vagy nem kedvelik őket. A 793 válaszadó közül 440-en fejezték ki véleményüket mind

²² Peterson – Kern, 1996.

²³ Purhonen, Semi – Gronow, Jukka – Rahkonen, Keijo: Nordic democracy of taste? Cultural omnivorousness in musical and literary taste preferences in Finland. *Poetics*, Volume 38, (2010) Issue 3. 266–298.

a 24-ről. Róluk elmondható, hogy ketten nem kedvelték egyiket sem, négyen pedig az összeset kedvelték. A minta átlaga 13,6, azaz átlagban a zsánerek több mint felét kedvelték a válaszadók.

Arra a kérdésre, hogy milyen összefüggések mutatkoznak a kedvelt zsánerek száma és a társadalmi csoport között, az 1. táblázattal szemléltetett lineáris regresszióanalízis segít választ adni.

1. táblázat. *A kedvelt zsánerek mennyiségét befolyásoló tényezők – lineáris regresszióanalízis*

		Kedvelt zsánerek száma (standardizált béta koefficiens)
Nem	Férfi (ref. kat.)	
	Nő	0,142**
Kor	18–24 (ref. kat.)	
	25–34	0,075
	35–44	0,132
	45–54	0,081
	55–64	0,226*
	65 és idősebb	0,012
Legmagasabb iskolai végzettség	Alapfokú (ref. kat.)	
	Középfokú, érettségi nélkül	0,047
	Középfokú, érettségivel	0,215**
	Felsőfokú	0,147*
Háztartás havi nettó bevétele (8 kategória)		0,018
Háztartás tagjainak a száma		0,007
Lakhely nagysága (8 kategória)		0,009
N	362	
R ²	0,096	

* $p \leq 0,05$ ** $p \leq 0,01$ *** $p \leq 0,001$

A vizsgált jellemzők a nem, korcsoport, legmagasabb iskolai végzettség, a lakhely nagysága, a háztartás havi nettó bevétele, valamint a háztartás tagjainak a száma. Az utóbbi változót azért foglaltuk bele az elemzésbe, mert befolyásolhatja a háztartás bevételeit.

A táblázatból kiolvasható, hogy a vizsgált változók közül a nem, az életkor és az iskolai végzettség mutat szignifikáns összefüggést azzal, hogy a válaszadók hány műfajt kedvelnek. A nők, az 55–64 éves korosztály tagjai és a legalább érettségivel rendelkezők emelkednek ki a legjobban a többi kategória közül. Statisztikai

fogalmakkal élve, ha valaki ezekbe a kategóriába esik, nagyobb eséllyel kedvel több műfajt, mintha a referenciakategóriába esett volna.

Sem a háztartás bevétele, sem annak nagysága, sem pedig a lakhely nagysága nem mutat statisztikailag jelentős mértékű összefüggést azzal, hogy hány zsánert kedvelnek a megkérdezettek.

A második kutatási kérdés elemzésénél a független változók változatlanok maradnak, függő változóként azonban ezúttal az alacsony és magaskultúrába tartozó zsánerek mennyiségét használjuk majd. Hasonlóan az előző elemzéshez, itt is lineáris regresszióanalízist alkalmaztunk.

2. táblázat. *A magas- és alacsony kultúrába tartozó zsánerek kedvelésének mennyiségét befolyásoló tényezők – lineáris regresszióanalízis*

		Magaskultúra zsánerei- nek kedvelése (standardizált béta koefficiens)	Alacsony kultúra zsánereinek kedvelés (standardizált béta koefficiens)
Nem	Férfi (ref.kat.)		
	Nő	0,072	0,229*
Kor	18–24 (ref. kat.)		
	25–34	0,086	0,017
	35–44	0,126	0,052
	45–54	0,131	0,022
	55–64	0,218*	0,139*
	65 és idősebb	0,067	-0,047
Legmagasabb isko- lai végzettség	Alapiskolai (ref. kat)		
	Középiskolai érettségi nélkül	0,023	0,089
	Középiskolai érettségivel	0,268*	0,107
	Felsőfokú	0,271*	-0,056
Háztartás havi nettó bevétele (8 kategória)		0,043	0,007
Háztartás tagjainak a száma		0,032	-0,041
Lakhely nagysága (8 kategória)		0,031	-0,069
N		386	470
R ²		0,122	0,099

* $p \leq 0,05$

A táblázatból látható, hogy a kor és az iskolai végzettség és a kedvelt magaskultúrába tartozó zsánerek között szignifikáns összefüggés mutatkozik. A korcsoportok közül kiemelkednek az 55–64 évesek, az iskolai végzettség alapján pedig a legalább középfelsővel rendelkezők. Vagyis, ha valaki 55–64 éves, és legalább teljes középfelsővel végzettséggel rendelkezik, nagyobb eséllyel kedvel több magaskultúrába tartozó zsánert, mintha a referenciaként szolgáló korcsoportba, illetve iskolázottsági csoportba tartozna. A táblázatban megtalálható standardizált béta koefficiensek értéke azt is elárulja, hogy a legerősebb befolyásoló tényező a felsőfokú végzettség.

A második oszlopban azt láthatjuk, hogy mely változók azok, amelyek statisztikailag szignifikáns mértékű összefüggést mutatnak a kedvelt alacsony kultúrába tartozó zsánerek számával. Ahogy láthatjuk, a legmagasabb iskolai végzettség kategóriái itt már nem tartoznak a szignifikáns változók közé, csak a nem és a kor. Ahogy a táblázatból kiolvasható, a nők és az 55–64 éves korosztály emelkedik ki a kedvelt alacsony kultúrába tartozó műfajok tekintetében.

Összefoglalva, a magaskultúrába tartozó zsánerek kedvelésének az esélyét a legjobban az iskolázottság mértéke növeli, valamint a kor (elsősorban az 55–64 éves korosztályba tartozás), az alacsony kultúrába tartozó zsánerek kedvelésének az esélyét pedig a nem (női), valamint szintén a kor (55–64 éves korosztály). Itt már az iskolázottság nem játszik szerepet, az anyagi helyzet, a háztartás és a lakhely nagysága pedig egyik esetben sem szignifikáns. Ez azt jelenti, hogy a megkérdezettek közötti különbségek nem az iskolázottság vagy a jövedelem mentén húzódnak meg az alacsony kultúrába tartozó zsánerek kedvelésének tekintetében. Ez a megfigyelés részben egyezik Yaish és Katz-Gerro izraeli mintán végzett kutatásának megfigyelésével, amely szerint az iskolázottság a magaskultúra kedvelését pozitív irányban, míg az alacsony kultúra kedvelését negatív irányban befolyásolja. A mi kutatásunkban szignifikáns összefüggés csak a magaskultúra esetében mutatkozott. A szerzőpáros hasonlóan hozzánk, szintén nem talált összefüggést az izlés és az anyagi helyzet között.

Az életkor és az izlés összefüggésével kapcsolatban a szociológiai irodalomban elterjedt vonatkozási alap a DiMaggio és Mukhtar²⁴ által „összeomlás forgatókönyvének” (meltdown scenario) nevezett jelenség, amely a magaskultúra-fogyasztók előregedését írja le. A szerzőpáros megfigyelése alapján ugyanis a magaskultúra népszerűsége, csakúgy, mint megkülönböztető képessége (vagyis, hogy a szociális státusz mutatója) csökkent a fiatalok, különösképpen a magasan képzett fiatalok között a magasan képzett idősekhez képest. Mivel korábbi adatok nem állnak rendelkezésünkre, időbeli összehasonlításra szlovákiai magyar mintán nincs lehetőségünk. Kutatásunk eredményei azonban egyértelműen azt mutatják, hogy az 55–64

²⁴ DiMaggio, Paul – Mukhtar, Toqir: Arts participation as cultural capital in the United States, 1982–2002: Signs of Decline? *Poetics*, Volume 32 (2004) Issue 2. 169–194.

éves korosztály kiemelkedik a kultúrához való viszonyában, azonban nem teljesen úgy, mint ahogy azt DiMaggio és Mukhtar leírja – az alacsony és a magaskultúra zsánereit tekintve is sokszínűbb az ízlésük.

Abban, hogy a kornak, különösen az 55–64 éves korosztálynak nagy szerepe van az ízlés mennyiségi és minőségi mutatóiban, valószínűleg köze van annak, ami a posztszocialista országok társadalmában általánosan jelen van: ezekben az országokban a szocialista idők során a kulturális egyenlőtlenségi viszonyrendszerben elfoglalt pozíció sokkal nagyobb mértékben határozta meg a társadalmi státust, mint másutt.²⁵ További ok lehet, hogy ez a korosztály jellemzően még gazdaságilag aktív, gyerekeik viszont már felnőttek, így több lehetőségük van a kultúra különböző zsánereinek megismerésére.

A kor és az iskolai végzettség kulturális ízléssel vagy részvétellel való összefüggésén kívül más kutatásokban gyakran megfigyelt jelenség a nők dominanciája a magaskultúra-fogyasztók között²⁶. Ezzel kapcsolatban Purhonen és társai²⁷ egyenesen a magaskultúra feminizációjáról beszélnek, aminek okairól – ahogy megjegyzik – nincs konszenzus a társadalomtudósok között. A szlovákiai magyar minta alapján tett megfigyeléseink azonban csak részben támasszák alá a nők dominanciáját a magaskultúra kedvelői között: habár átlagban némivel több magaskultúrába tartozó zsánert kedvelnek (6,3-at a 12-ből), mint a férfiak (5,5-öt a 12-ből), a magaskultúra kedvelésének összefüggéseit vizsgáló regresszióanalízisben a nem nem mutatkozott szignifikáns mutatónak. Ezzel ellentétben az alacsony kultúra műfajai kedvelésének tekintetében a női nem szignifikánsnak mutatkozott. Összességében tehát elmondható, hogy a nők a különböző zsánerek szélesebb skáláját kedvelik, mint a férfiak, a magaskultúra feminizációjáról azonban térségünkben nem beszélhetünk.

A kulturális homológia, individualizmus és mindenevőség kérdésében összességében azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a kulturális tőke (amit az iskolázottság segítségével mértünk) befolyással bír az ízlésre, ám nem úgy, mint azt Bourdieu gondolta, vagyis nem az a jellemző, hogy a magasán képzettek bezárkóznának a magaskultúra keretei közé, az alacsonyan képzettek pedig az alacsony kultúra keretei közé. A szlovákiai magyarok kulturális ízlése inkább a petersoni nézőponthoz van közelebb, vagyis ahhoz az elgondoláshoz, hogy a magasabban képzettek jobban jellemző a mindenevőség, mint az alacsonyan képzettek. Az elemzésünkéből ugyanis kiderült, hogy míg a magaskultúra kedvelése inkább

²⁵ L. Kolosi Tamás – Jules Peschar – Róbert Péter: A reprodukció redukciója? Magyar–holland összehasonlító vizsgálat a társadalmi származásnak és az iskolai végzettségnek a foglalkozási pozícióra gyakorolt hatásáról. *Szociológia*, 1986/3–4. 307–324.

²⁶ L. Katz-Gerro, Tally: Highbrow cultural consumption and class distinction in Italy, Israel, West Germany, Sweden, and the United States. *Social Forces*, Volume 81 (2002) Issue 1. 207–229.

²⁷ Purhonen, Semi – Gronow, Jukka – Rahkonen, Keijo: Highbrow culture in Finland: Knowledge, Taste and Participation. *Acta Sociologica*, Volume 54 (2011) Issue 4. 385–402.

jellemző a magasán képzetekre, mint az alacsonyan képzetekre, az alacsony kultúrát egyformán kedvelik a különböző iskolázottsági csoportba tartozó emberek.

Emellett azonban az is megfigyelhető, hogy a kulturális tőke nem egyedül alakítja az ízlést, hanem például a nem vagy az életkor is fontos tényezőnek bizonyult, ahogy azt az individualizációs elméletek hangsúlyozzák. Összességében tehát elmondható, hogy a szlovákiai magyarok kulturális ízlése nem a homológia, hanem sokkal inkább a mindenvés elmélete és az individualizációs elmélet keveréke alapján írható le a leginkább.

A tárgyalat kérdést azonban szükséges tovább kutatni, például a vizsgált kulturális zsánerek nagyobb skáláján, vagy további független változók, mint például a kulturális tőke és a társadalmi státusz többi dimenziójának hozzáadásával. Ennek ellenére azt gondoljuk, hogy ez a tanulmány értékes bevezetőként szolgálhat a szlovákiai magyarok kultúrához való viszonyának megismeréséhez, és további kutatásokat inspirálhat egy olyan témával kapcsolatban, amiről az adott közösség viszonylatában egyelőre limitált ismereteink vannak.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bauman, Zygmund: *Society Under Siege*. Cambridge: Polity Press, 2002.
- Beck, Ulrich: *Riziková spoločnosť. Na ceste k jinej moderně*. Přeložil: Otakar Vochoč. Praha: Slon, 2011. 122. (Kiemelés az eredetiben.)
- Bourdieu, Pierre: *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge: Harvard University Press, 1984
- Bunčák, Ján – Hrabovská, Anna – Sopóci, Ján: Spôsob života a kultúrna spotreba sociálnych tried v slovenskej spoločnosti. *Sociológia*, 51. ročník (2019) 1 číslo. 25–43.
- Chorvát, Ivan – Šafr, Jiří (szerk.): *Volný čas, spoločnosť, kultúra: Česko – Slovensko*. Praha: Slon, 2019. 197.
- DiMaggio, Paul – Mukhtar, Toqir: Arts participation as cultural capital in the United States, 1982–2002: Signs of Decline? *Poetics*, Volume 32 (2004) Issue 2. 169–194.
- Giddens, Anthony: *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press, 1991.
- Katz-Gerro, Tally: Highbrow cultural consumption and class distinction in Italy, Israel, West Germany, Sweden, and the United States. *Social Forces*, Volume 81 (2002) Issue 1. 207–229.
- Kolosi Tamás – Jules Peschar – Róbert Péter: A reprodukció redukciója? Magyar–holland összehasonlító vizsgálat a társadalmi származásnak és az iskolai végzettségnek a foglalkozási pozícióra gyakorolt hatásáról. *Szociológia*, 1986/3–4. 307–324.

- Lampl Zsuzsanna: A kép és a tükör. Avagy megfelel-e a jövő szlovákiai magyar értelmisége a saját maga által alkotott értelmiségképnek. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban*. Budapest: MTA, 2008.
- Lampl Zsuzsanna: *Magyarok és szlovákok. Szociológiai tanulmányok nemcsak az együttélésről*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2008.
- Lampl Zsuzsanna: *Tanulmányok az ifjúságról*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2014.
- Mrva Marianna: *Rossz közérzet kultúrája? A szlovákiai magyarok (társadalmi) közérzete és kultúrához való viszonya*. 2021 május. https://www.researchgate.net/publication/351451513_Rossz_kozerzet_kulturaja_A_szlovakiai_magyarok_tarsadalmi_kozerzete_es_kulturahoz_valo_viszonya (Utolsó letöltés: 2021. május 10.)
- Mrva, Marianna – Pietsch, Dana – Vojteková, Anežka: *Kontinuálny sociologický výskum spotreby kultúry v Slovenskej republike. Záverečná správa z výskumu*. Bratislava: Národné osvetové centrum, 2016.
- Peterson – Kern, 1996.; Peterson, Richard A.: Problems in Comparative Research: The Example of Omnivorousness. *Poetics*, Volume 33, (2005) Issue 5–6. 257–282.
- Peterson, Richard A. – Kern, Roger M.: Changing Highbrow Taste: From Snob to Omnivore. *American Sociological Review*, Volume 61 (1996) Issue 5. 900–907.
- Peterson, Richard A: Comment on Chan and Goldthorpe: Omnivore, what's in a name, what's in a measure? *Poetics*, Volume 35 (2007), Issues 4–5. 301–305.
- Purhonen, Semi – Gronow, Jukka – Rahkonen, Keijo: Highbrow culture in Finland: Knowledge, Taste and Participation. *Acta Sociologica*, Volume 54 (2011) Issue 4. 385–402.
- Purhonen, Semi – Gronow, Jukka – Rahkonen, Keijo: Nordic democracy of taste? Cultural omnivorousness in musical and literary taste preferences in Finland. *Poetics*, Volume 38, (2010) Issue 3. 266–298.
- Sági Matild: Kulturális szegmentáció: „mindenevők”, „válogatósak”, „egysíkúak” és „nélkülözők”? Az „omnivore–univore” modell alkalmazhatósága Magyarországon. In: Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi riport 2010*. Budapest: TÁRKI, 2010.
- Šebová, Miriam – Révészová, Zuzana: Unveiling Trends in Cultural Participation: The Case of Slovakia. *Social Sciences*, (2020) Issue 9.
- Szabó Júlia: Szabadidő és kulturális fogyasztás a Kárpát-medencei magyar fiatalok körében. *Regio*, 2020/4. 44–71.
- Yaish, Meir – Katz-Gerro, Tally: Disentangling „Cultural Capital”: The Consequences of Cultural and Economic Resources for Taste and Participation. *European Sociological Review*, Volume 28, (2012) Issue 2. 169–185.

SÓLYOM ANDREA – BÁLINT GYÖNGYVÉR – TELEGDY BALÁZS *

Szabadidőeltöltés – kultúrafogyasztás – médiahasználat Sepsiszentgyörgyön a koronavírus idején

Bevezető

A városokban elérhető kulturális szolgáltatások és rekreációs tevékenységek jótékony hatását több területen is igazolták: ilyen a településfejlesztés, a gazdasági növekedés, a népességmegtartás, valamint a helyi lakosok jóléte.¹

A kultúra fogyasztása élmény. Bár a kulturális piacon előadásokra szóló jegyeket, könyveket, médiatermékeket, zeneszámokat stb. értékesítenek, maga a termék, amit a lakosság fogyaszt, az az alkotó- vagy előadóművész által generált kulturális élmény.² A kulturális élmény megítélése, befogadása és általában maga a kulturális fogyasztás előzetesen megszerzett tudást igényel: minél többet tud valaki, annál nagyobb az élvezete.³ A kulturális fogyasztás tehát függ az egyén kulturális tőkéjétől, de a környezet, a család, a barátok értékrendjétől, viselkedésétől is, tehát a rendelkezésére álló társadalmi tőkéttől is.⁴ Ilyen módon a kulturális termékek fogyasztása értelemszerűen növeli az egyéni és közösségi kulturális tőkét, és a jó

* A szerzők: Solyom Andrea szociológus, adjunktus, Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Csíkszeredai Kar, Társadalomtudományi Tanszék. E-mail: solyomandrea@uni.sapientia.ro; Bálint Gyöngyvér szociológus, adjunktus, Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Csíkszeredai Kar, Társadalomtudományi Tanszék. E-mail: balintgyongyver@uni.sapientia.ro; Telegdy Balázs szociológus, adjunktus, Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Csíkszeredai Kar, Társadalomtudományi Tanszék. E-mail: telegdybalazs@uni.sapientia.ro

¹ Kántor Szilvia: *Kulturális alapú városfejlesztés: a kulturális fogyasztás, a lakóhelyválasztás és az életminőség összefüggései Győr, Debrecen és Veszprém esetében*. Doktori (PhD) értekezés, Veszprém: Pannon Egyetem, Gazdálkodás- és Szervezéstudományok Doktori Iskola, 2021. https://gsdi.gtk.uni-pannon.hu/wp-content/uploads/2021/10/Kantor_ertekezés_v4.pdf (Letöltés ideje: 2022. február 22.)

² Petró Katalin: A kultúra fogyasztása: Élmény és szenvedély avagy adalékok a kultúra menedzseléséhez. *Vezetéstudomány – Management and Business Journal*, 2000. 12. 16–22.

³ Adler, Moshe: Stardom and Talent. *American Economic Review*, 1985/75. (1). March. 208–212.

⁴ Becker, Gary: *Accounting for tastes*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1996.

élményt nyújtó kultúrafogyasztás növeli a jövőbeli kulturális fogyasztást is. Ezzel párhuzamosan a kulturális termékekről szóló információ tökéletlensége csökkenti a kulturális fogyasztás iránti keresletet, ugyanakkor a kultúrafogyasztás nagyon kevésbé függ az utazási, információs, megértési és kommunikációs (másokkal való megosztás) költségektől.⁵ Összességében a kultúrafogyasztás egyéni költségei közül a feláldozott szabadidő a legjelentősebb⁶: milyen más szabadidős tevékenységek kerülnek mellőzésre a kulturális tevékenységek rovására. Az általánosan leginkább jellemző érdeklődés és időhiány mellett a kulturális rendezvényektől való távolmaradás sajátos romániai oka a belépők magas ára, illetve a korlátozott és gyenge kínálat.⁷

Ugyanakkor az új infokommunikációs technológiák jelentősen megváltoztatták a kulturális intézmények működését, a kulturális tartalmak létrehozását és a közönséghez való eljuttatását.⁸ A pandémiával járó megszorítások felerősítették ezt a megváltozott kulturális fogyasztást. A kultúrafogyasztás társadalmi determináltsága Bourdieu⁹ óta nem újdonság a szociológiában. A kutatási kérdés sokkal inkább az volt, hogy a SARS-CoV-2 vírus által kiváltott járványhelyzet, amely számos esetben gyökeresen megváltoztatta a hétköznapi rutinokat, úgy világszerte, mint Erdélyben,¹⁰ képes volt-e átalakítani azokat a kultúrafogyasztási gyakorlatokat, amelyek addig jellemezték a társadalmat.

A tanulmány alapjául szolgáló kvantitatív kutatás¹¹ célja a kultúrához való viszonyulás ezen megváltozott módjának és az újfajta kulturális viselkedéseknek a megragadása egy székelyföldi városban, Sepsiszentgyörgyön. Bár a kutatás több területet érintett, jelen tanulmányban három kiemelt kérdéskörrel foglalkozunk: a szabadidős tevékenységekkel, a kultúrafogyasztással, valamint a klasszikus- és új médiahasználattal.

⁵ Throsby, David: The Production and Consumption of the Arts. A View of Cultural Economics. *Journal of Economic Literature*, 1994 Volume 32 No. 1. March. 1–29.

⁶ Frey, Bruno S.: Cultural Economics and Museum Behaviour. *Scottish Journal of Political Economy*, Scottish Economic Society, 1994 Vol. 11. No. 3. August. 325–335.

⁷ European Commission: *Cultural Access And Participation*. Special Eurobarometer 399. Wave EB79.2 – TNS Opinion & Social, 2013. <https://dokumen.tips/documents/cultural-access-and-participation-special-eurobarometer-399.html> (Letöltés ideje: 2022. február 22.)

⁸ Csepeli György – Prazsák Gergő: Új szegénység. A digitális egyenlőtlenség kulturális hatásai. In: Füstös László – Antalóczy Timea – Hankiss Elemér (szerk.): *(Vész)jelzések a kultúráról. Jelentés a magyar kultúra állapotáról*. Budapest: MTA PTI, 2009. 87–114.

⁹ Bourdieu, Pierre: *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*, Cambridge: Harvard University Press, 1984.

¹⁰ Nistor Laura – Gergely Orsolya – Sántha Ágnes – Telegdy Balázs: *Erdélyi mindennapok egy világjárvány idején. Online kérdőíves közvélemény-kutatás erdélyi magyarok körében a COVID-19 járvány kontextusában (2020. április 16 – 26.)*, Kolozsvár: Presa Universitară Clujeană, 2020.

¹¹ A reprezentatív, 821 fős mintán végzett vizsgálat Sepsiszentgyörgy Önkormányzatának felkérésére készült 2021. június 28 – szeptember 18 között.

Vizsgálatunk 2021 közepén zajlott, tehát a járványhelyzet második évében. Ez abból a szempontból jelentős, hogy a lakosságnak „volt valamennyi ideje” átállni, alkalmazkodni a megváltozott társadalmi, gazdasági, oktatási, szabadidőeltöltési, kultúrafogyasztási körülményekhez.

Tanulmányunkban tehát három téma elemzésére vállalkozunk, és úgy az elméleti, mint az empirikus valamint összegző részekben először a szabadidős tevékenységek, ezt követően a kultúrafogyasztás, végül pedig a médiahasználat jellemzőit tárgyaljuk.

Elméleti keret

Szabadidő

A szabadidőnek igen nagy jelentősége van minden ember életében, az életminőség javításában betöltött pozitív szerepét már sokan igazolták.¹² Az életszínvonal általános javulása a szabadidő növekedését, valamint a lehetőségek, a kínálat jelentős bővülését eredményezte.¹³

A szabadidő mennyisége nemzetközi szinten nagy különbségeket jelez. 2010-es adatok szerint a legtöbb szabadidejük a finneknek volt, akik a nap 24 órájának közel egynegyedét (24,2%) fordították szabadidős tevékenységekre, legkevesebb pedig a románoknak volt, akik a napjuk 17,6 százalékát (azaz 4,22 órát) használták szabadidős tevékenységekre (a romániai nők esetében még alacsonyabb, 15% a mért érték, vagyis 3,6 óra).¹⁴ Egy 2015–2016-os romániai reprezentatív vizsgálat szerint ennél valamivel több, egy hétköznap átlagosan 4,64, egy hétvégén pedig átlag 9,23 óra szabadideje van a románoknak.¹⁵ A szabadidő konkrét mennyisége mellett a szabadidő-mennyiséggel való elégedettség is nagyon változatos képet mutat Európa-szerte. Míg a romániai lakosság az európai uniós átlagnál kevesebb kulturális és sporteseményen vesz részt (ez összefügg a jövedelmi helyzettel), a kevés szabadidő-mennyiséggel átlagos szinten elégedett (a 0–10 fokú skálán a 6,8-as

¹² Egy viszonylag friss nemzetközi elemzést olvashatunk pl. Wang, Miao – Wong, Sunny M. C.: Happiness and leisure across countries: Evidence from international survey data. *Journal of Happiness Studies*, Springer, 2014. Vol. 15(1). 85–118. tanulmányában.

¹³ Schulze, Gerhard: Az élménytársadalom. A jelenkor kultúrszociológiája. A hétköznapi élet esztétizálódása (Részlet az I. fejezetből). *Szociológiai Figyelő*, 2000. Ősz. 135–157.

¹⁴ Eurostat: Statistics Explained. *Quality of life indicators – leisure*. 2018. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Quality_of_life_indicators_-_leisure&oldid=529719#Leisure_time (Letöltés ideje: 2022. február 22.)

¹⁵ Cosma, Smaranda – Zerva, Konstantina – Bota, Marius – Fleşeriu, Cristina: A Study On the Romanians' Profile Among Leisure Activities. *Amfiteatru Economic*, 2018. 20 (Special no. 12), 920–934.

átlagérték körül helyezkedett el 2018-ban, ahogyan 2013-ban is).¹⁶ Romániában, a legtöbb uniós országgal ellentétben, a felsőfokú végzettségűek a legelégedettebbek a szabadidő-mennyiségükkel.

Minden ember a szabadideje nagy részében arra törekszik, hogy azt élményekkel gazdagíthassa, és az élménykeresés társadalomszervező erővé válik.¹⁷ A jelenlegi fogyasztói társadalom így szinte korlátlan lehetőséget kínál az egyéniségünknek megfelelő szabadidős tevékenységek kihasználására.

A szabadidő nem csak mennyiségében nőtt, hanem összetételében is nagyon változatossá vált. Tartalmi alakulása kapcsán az egyik legfontosabb tény, hogy az ezredforduló környékén a „modern szabadidő”, azaz a technikai közvetítettségű szabadidőfogyasztás (trend) kezdett teret hódítani.¹⁸ A szabadidőt alkotó tevékenységeket, ezek sajátosságait számos tényező befolyásolja, melyek közül a legfontosabbak közé tartozik az életkor és a szocio-kulturális háttér (iskolai végzettségi szint, gazdasági státusz, kulturális közeg és habitus, életmód, trendek stb.).¹⁹

Kultúrafogyasztás

A kultúrafogyasztás definíciója sok esetben kihívást jelent, hiszen, ahogy arra Stevenson²⁰ is felhívja a figyelmet, meg kell különböztetnünk a passzív (*attendance*) és az aktív részvételt (*participation*). A kutatásunk során a kultúrafogyasztás alatt jellemzően a különböző kulturális intézmények által kínált programokon való részvételt értettük.

A kultúrafogyasztás másik sarkalatos dimenziója a magas és populáris kultúra közötti párhuzam, hiszen számos kutatás esetében, ahogy erre Griswold²¹ is felhívja a figyelmet, a populáris kultúrát (mint például egy DJ által tartott koncertet) nem sorolják a „kultúra” fogalomkörébe. Mivel számunkra releváns volt a kutatás terepét jelentő város összes kulturális intézményének a kínálata, ezért minden olyan tevékenységet, amely a szabadidő eltöltésének valamilyen intézmény által szervezett formájában történt meg, bevontunk az elemzésbe.

¹⁶ Eurostat, 2018.

¹⁷ Schulze, 2000.

¹⁸ Hunyadi Zsuzsa: A kulturális fogyasztás és a szabadidő eltöltésének néhány jellemzője. In: Enyedi György – Keresztély Krisztina (szerk.): *A magyar városok kulturális gazdasága*. Budapest: MTA Társadalomkutató Központ, 2005. 91–109.

¹⁹ Bócsi Veronika: Szabadidő-mintázatok a campusokon. *Felsőoktatási Műhely*. Az Educatio Társadalmi Szolgáltató Kht. Országos Felsőoktatás Információs Központ Kiadványa 7., 2013. 41–54.; Fekete Mariann: Generációs szabadidő-felhasználás képernyőn innen és képernyőn túl az 1999/2000-es és a 2009/2010-es időmérés-vizsgálat tükrében. In: Örkény Antal (szerk.): *Kötő-jelek* 2014. Budapest: Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskola Évkönyve, 2015. 133–159.; Schulze, 2000. stb.

²⁰ Stevenson, David: What's the problem again? The problematisation of cultural participation in Scottish cultural policy. *Cultural Trends*, 2013. 22(2). 77–85.

²¹ Griswold, Wendy: *Cultures and societies in a changing world* (3rd ed.). London: Pine Forge Press, 2008.

Nyilvánvaló, hogy a különböző kulturális intézmények és rendezvények látogatottsági aránya és a látogatók társadalmi összetétele is jelentős különbségeket mutat, de e cikkben csak arra vállalkozunk, hogy azt a populációt jellemezzük, amely részt vett valamilyen (értsd: bármilyen) kulturális eseményen a koronavírus-járvány kezdetétől az adatfelvétel pillanatáig. Ezt a korlátozást az teszi indokolttá, hogy a jelen tanulmányban csak az offline és online kultúrafogyasztás különbségeit vizsgáljuk, és nem térünk ki arra, hogy mi a különbség a kulturális intézményeket látogató és nem látogató polgárok között.

Egy másik, általánosnak látszó trend, amely indokolta, hogy a különböző típusú kulturális tevékenységeket kínáló intézményeket együtt vizsgáljuk, az az, hogy több nyugat-európai és egyesült államokbeli kutatás rávilágított arra, hogy főleg a fiatalok körében, jelentősen megnő a „mindenevők” („*omnivores*”)²² aránya, tehát a klasszikus „magaskultúra” és a „populáris kultúra” dichotómia a posztmodern korszakban, legalábbis részben, felülíródik.

Számos olyan kutatás született, amelynek célja, hogy feltárja a különböző kulturális intézmények és rendezvények látogatóinak a társadalmi összetételét. DiMaggio és Mukhtar²³ azt találták, hogy az Egyesült Államokban változik a kulturális intézmények közönségének társadalmi összetétele, és a differenciáló tényezők inkább a különböző műfajok között keresendők: nő a vizuális művészetek és a jazz iránti érdeklődés, és csökken a klasszikus zene, a balett és a színház iránti kereslet. A különböző kulturális tevékenységek partikularitásain túl az iskolai végzettség jellemzően befolyásolta a kultúrafogyasztás mértékét,²⁴ ugyanis a magasabb iskolai végzettség a különböző kulturális tevékenységekben való magasabb részvétellel járt együtt.

A nem szintén meghatározó magyarázó tényezőnek bizonyul, DiMaggio és Mukhtar egy húszéves periódust felölelő kutatás során (amely idő alatt három hullámban történt az adatfelvétel) bebizonyította, hogy a nők jellemzően aktívabb részvevői a kulturális életnek, mint a férfiak.

A nemnél is fontosabb tényező az életkor. DiMaggio és Mukhtar arra a következtetésre jutott, hogy az Egyesült Államokban, a legfiatalabb korosztályból – ők ez alatt a 18–26, 27–36, valamint a 37–46 éves kohorszokat értették – kerülnek ki a legtöbben, akik már nem vesznek részt a „hagyományos” kulturális életben, vagyis ezekben a generációkban volt kimutatható a legnagyobb szintű hanyatlás a kulturális intézmények látogatása terén (kivéve a jazzkoncerteket és az

²² Patterson, Nile DeGray: Who Goes to Shows? Race-Ethnicity and the Visual and Performing Arts. *Cultural Sociology*. 2020. 14(1). 22–41.

²³ DiMaggio, Paul – Mukhtar, Toriq: Arts participation as cultural capital in the United States, 1982–2002: Signs of decline? *Poetics*, 2004. 32 (2). 169–194.

²⁴ DiMaggio – Mukhtar, 2004.

operaelőadásokat). Ugyanakkor Katz-Gerro és Sullivan²⁵ szerint a kultúrafogyasztásban tapasztalható nemek közti eltéréseknél markánsabb a különböző tőkékkel – gazdasági, társadalmi és kulturális – való rendelkezés, és ugyanez a kijelentés igaz a rasszok és etnikumok szerinti megoszlásra is.²⁶

Médiahasználat

Az alfejezet címében szereplő kifejezést az indokolja, hogy azokat a megközelítéseket követjük, amelyek szerint az egyén aktív cselekvője a médiából való tájékozódásnak, és nem csak passzív elszenvedője, fogyasztója az őt ért ingereknek.²⁷

A járványhelyzet kialakulásával járó változásokat egy egész sor vizsgálat próbálja tetten érni mind a nemzetközi, mind a hazai szakirodalomban. Ezek egy része a társadalmi egyenlőtlenségekre koncentrál, a veszélyeztetett csoportokra, a mélyülő társadalmi törésvonalakra. A gazdasági, kulturális, társadalmi tőketípusokkal való ellátottság mentén megkülönböztethető csoportokat eltérő mértékben érintette az új helyzet. A „klasszikus” tőketípusokon túl a különböző volumenű digitális tőkével²⁸ – eszközökkel, a használatukhoz és az átkonvertálásukhoz szükséges kompetenciákkal – rendelkező csoportok között is jelentősek lehetnek az eltérések. Egyes megközelítések szerint a digitális megosztottság²⁹ mélyíti a korábbi egyenlőtlenségeket,³⁰ mások szerint azok ellensúlyozásában is szerepet játszanak.³¹

Tömegesen jelennek meg a szakirodalomban a lineáris tévézés visszaszorulására vonatkozó kutatási eredmények, amelyek alapján főként a fiatalabb

²⁵ Katz-Gerro, Tally – Sullivan, Oriel: Voracious cultural consumption: The intertwining of gender and social status. *Time & Society*, 2010. 19(2). 193–219.

²⁶ Patterson, Nile DeGray: Who Goes to Shows? Race-Ethnicity and the Visual and Performing Arts. *Cultural Sociology*, 2020. 14(1). 22–41.

²⁷ Bajomi-Lázár Péter: Manipulál-e a média? *Médiakutató*, 2017. 18. 4. 61–79.

²⁸ Matei, Ștefania: Capital digital și decalaje sociale. Evoluția practicilor de consum cultural non-public în perioada pandemiei. In: Croitoru, Carmen – Becuț Marinescu, Anda (coord.): *Tendințe ale consumului cultural în pandemie ediția II*. București: Institutul Național pentru Cercetare și Formare Culturală, 2020. 59–116. 63.

²⁹ A digitális szakadék kifejezés digitális megosztottságra való cserélését az indokolja, hogy a penetráció kezdeti szakaszához képest, amikor az elsődleges megosztottságot – az infrastrukturális hozzáférés létét – mérték, újabb, másodlagos dimenziók, képességek – az internethasználat minősége –, és harmadlagos – az internethasználat hasznossága – megosztottságok beemelése vált szükségessé. Tőkés Gyöngyvér Erika: Digitális egyenlőtlenségek és digitális tőke megoszlás Romániában, *Információs Társadalom*, 2021. 21. 3. 109–125. 112.

³⁰ DiMaggio, Paul – Hargittai Eszter: From the „Digital Divide” to „Digital Inequality”: Studying Internet Use as Penetration Increases, Center for Arts and Cultural Policy Studies, Princeton University, *Working Paper* 15, 2001. https://culturalpolicy.princeton.edu/sites/cultural-policy/files/wp15_dimaggio_hargittai.pdf (Letöltés ideje: 2022. február 22.)

³¹ Fekete Marianna: *eIDŐ, avagy a szabadidő behálózása. Generációs kultúrafogyasztás a digitális korban*. Szeged: Belvedere Meridionale, 2018.

generációkra jellemző, hogy az online fogyasztás váltja fel a tévé előtt töltött időt.³² A Magyar Ifjúságkutatás 2020 eredményei alapján a magyarországi fiatalok 23%-a szerint változott az online töltött idő mennyisége a járványhelyzet hatására.³³ A generációk közötti különbségeknek szintén könyvtárnyi szakirodalma van, ezek egy jelentős része a digitális egyenlőtlenségekre koncentrál a digitális bevándorlók és -bennszülöttek különböző kohorszai között. Magyarországon és még néhány posztoszocialista országban, amely részt vett egy 25 társadalomban zajló nemzetközi összehasonlító vizsgálatban,³⁴ nőtt a járványhelyzetet követően a karantén időszakában a tévé nézéssel töltött idő, illetve változtak a műsorpreferenciák. A magyarországi sajtóban megjelent a karanténvázis kifejezés is.

Hipotézisek

A vizsgált témakörök kapcsán egy-egy hipotézist fogalmaztunk meg a szabadidős csoportok (H1) és az online-offline kultúrafogyasztás mentén (H2), illetve négy hipotézist a médiahasználattal kapcsolatosan (H3.1, H3.2, H4 és H5).

A szabadidős tevékenységek gyakorlásában jelentős különbségek vannak a főbb szocio-demográfiai jellemzők mentén. Továbbá a szabadidős tevékenységek egy része több, jelentősebb fizikai mozgással jár (aktív tevékenység), a másik része lényegesen kevesebbel (passzív).³⁵ Korábbi kutatások arra utalnak, hogy a fiatalok, férfiak, gazdaságilag aktívak, magasabb jövedelműek és felsőfokú végzettségűek általában változatosabban töltik szabadidejüket, és értelemszerűen, a gazdaságilag aktívak kivételével, több szabadidővel rendelkeznek, mint az idősebbek, nők, kisebb jövedelműek és alacsonyabb iskolai végzettségűek.³⁶

³² L. pl. Hack-Handa József – Pintér Róbert: Generációs különbségek a magyar médiafogyasztásban. *Információs társadalom*, 2015/2. 7–17.; Székely Levente: A multitasking generáció nyomában. *Kultúra és közösség*, 2017/2. 29–41.; Fekete, 2018.

³³ Domokos Tamás – Kántor Zoltán – Pillók Péter – Székely Levente: *Magyar Fiatalok 2020*, Kérdések és válaszok – fiatalokról, fiataloktól, Erzsébet Ifjúsági Alap, 2021. https://tarsadalomkutato.hu/wp-content/uploads/2021/07/magyar_ifjusag_2020_web-v%C3%9Ag.pdf (Letöltés ideje: 2022. február 22.)

³⁴ O’Grady, Matt: COVID-19: Key questions all marketers should be asking. *Perspectives*, 31.03.2020. <https://www.nielsen.com/uk/en/insights/article/2020/covid-19-key-questions-all-marketers-should-be-asking/> (Letöltés ideje: 2022. február 22.)

³⁵ Pl. Roya, Soumyadip – Orazem, Peter F.: Active leisure, passive leisure and health. *Economics & Human Biology*, Volume 43, December 2021.; Cho, Dongwook –Post, Jay – Kim, Sung Kyeom: Comparison of passive and active leisure activities and life satisfaction with aging. *Geriatrics & Gerontology International*, 2017. 18(3). 380-386 stb.

³⁶ Chapin, Stuart F.: Free Time Activities and Quality of Urban Life. *Journal of the American Institute of Planners*, 1971. Volume 37, Issue 6, 411–417.; Rada, Cornelia: Spending leisure time in Romania: the impact of sociodemographic factors. *Revista de psihologie*, 2015. Vol. 61 aprilie-iunie Nr. 2. 85–96.; Oană, Iulian: Forme de consum cultural public în contextul pandemiei de COVID-19. In: Croitoru, Carmen – Becuț Marinescu, Anda (coord.): *Tendințe ale consumului cultural în pandemie – ediția I*. București: Institutul Național pentru Cercetare și

H1. A fentiek alapján kutatási eredményeinkben mi is azt várjuk, hogy inkább a férfiak, fiatalabbak, magasabb iskolai végzettségűek és jövedelműek képezzék Sepsiszentgyörgyön a nagyobb fizikai aktivitással járó, rekreatív, hobbicentrikus szabadidőfelhasználók csoportját, míg a nők, az alacsonyabb végzettségűek és -jövedelműek főként a kevesebb fizikai aktivitással járó (passzívabb), benti tevékenységeket, művészeteket, olvasást preferálók csoportját bővítsék.

A kezdeti periódusban a digitális kultúrával foglalkozó teoretikusok³⁷ azt az optimista nézetet fogalmazták meg, hogy a kibertér képes lesz majd áthidalni azokat a szociokulturális és anyagi valamint hozzáférési hátrányokat, amelyek a hagyományos (jelen esetben az offline) kultúrafogyasztás során bizonyítottan fennállnak. Az optimista felfogás képviselői úgy látják, hogy az újabb, web 2.0 technológiák következtében a felhasználók a tartalomgyártási kapacitásuk révén hatást tudnak gyakorolni a központi „kulturagyártó” intézményekre.³⁸ Ezt a kezdeti optimista felfogást cáfolta meg több kutatás is, amelyek nem a fennálló gazdasági és kulturális különbségek eltörlését vagy ezen kategóriáknak a túllépését tapasztalták, hanem éppen az ellenkezőjét: ezért ezek a szakadékok fennmaradnak, vagy akár tovább is mélyülnek.³⁹

H2. Összegezve, az eddig ismertetett eredmények alapján azt feltételezzük, hogy az offline és online kultúrafogyasztóknak azonos lesz a társadalmi és gazdasági profilja.

A kutatási előzmények⁴⁰ alapján azt feltételeztük, hogy a 2020 márciusától kezdődő járványhelyzet fokozott mértékű médiahasználattal járt együtt, ami a hagyományos és digitális médiákat egyaránt érintette, generációnként eltérő mértékben. Feltételezésünk mögött egyrészt az a megfontolás áll, hogy az otthonról történő munkavégzés, a kényszerpihenő, az online oktatás, a kijárási korlátozások periódusa alatt módosultak az időgazdálkodási szokások, a munkaidő, a társadalmilag kötött idő és a szabadidő jobban egybeemosódott, fizikailag kevésbé vált külön, másrészt nőtt a tájékozódás iránti igény, valamint a hétköznapiakból a filmek, a szórakozás irányába történő kivonulás iránti szükséglet.

Formare Culturală, 2020. 13–38.; L. még Eurostat, 2018; Hunyadi, 2005; Bocsi, 2013; Fekete, 2015 stb.

³⁷ Pl. Barlow, John Perry: A cyberspace independence declaration. *Cyber-Rights List*, 1996. <https://www.eff.org/cyberspace-independence> (Letöltés ideje: 2022. február 22.)

³⁸ McGillivray, David: Digital cultures, acceleration and mega sporting event narratives. *Leisure Studies*, 2014. 33(1). 96–109.

³⁹ Pl. Weingartner, Sebastian: Digital omnivores? How digital media reinforce social inequalities in cultural consumption. *New Media & Society*, 2021. 23(11). 3370–3390.

⁴⁰ L. pl. Ceobanu, Ioana: Consumul de produse media de tip televiziune și radio în timpul pandemiei. In: Croitoru, Carmen – Becuț Marinescu, Anda (coord.): *Tendențe ale consumului cultural în pandemie ediția I*. București: Institutul Național pentru Cercetare și Formare Culturală, 2020. 79–91.

H3.1. A generációnként eltérő mérték alatt azt értjük, hogy a fiatalok médiahasználatában az internet dominál, illetve a hagyományos médiák közül a televízió szerepe maradt számottevő, a rádiózás az idősebb generációkra jellemző, a nyomtatott újságolvasás pedig egyre inkább kiszorul a hétköznapokból.

H3.2. A generációk között a közösségi oldalakkal kapcsolatban is különbségeket feltételezünk: a fiatalok körében kisebb mértékű a Facebook dominanciája, és kiterjedtebb hálózatok tagjai az online térben más korosztályokhoz viszonyítva.

A nemek közötti szabadidőeltöltési különbségek abból kifolyólag is erősödhetnek Matei szerint, hogy a szociális ellátórendszer intézményeinek egy része – például a gyermekfelügyelet, a személyes oktatás, az idősgondozás – kevésbé töltötte be a járványhelyzet kialakulása előtti feladatát, így a nők társadalmilag kötött ideje meghosszabbodott, valamint „ők felülreprezentáltak a járványhelyzet által fokozottan érintett foglalkozási csoportokban.”⁴¹

H4. A médiahasználat különbözik a nemi hovatartozás alapján.

Az iskolai végzettségi, jövedelmi csoportok között feltételezésünk szerint a járványt megelőzően is számottevőek voltak a médiahasználati különbségek. Az etnikai hovatartozás szintén differenciáló erővel bír hipotéziseink alapján a vizsgált területek többségében. A digitális tőkével kapcsolatban azt feltételezzük, hogy összefügg más – gazdasági, kulturális – tőketípusok birtoklásával, valamint a generációs hovatartozással, így nem közvetlenül, hanem közvetve érvényesül differenciáló hatása.⁴²

H5. Az etnikum, az iskolai végzettség és a jövedelem szintén összefügg a médiahasználattal.

Módszertan és a minta összetétele

A város 15 évesnél idősebb lakóinak kulturálisfogyasztási és médiahasználati szokásairól készült reprezentatív kutatás adatfelvétele 2021 nyarán zajlott egy 800 fős mintán. A kérdezőbiztos által felvett, on-line kérdőív⁴³ módszerrel készült vizsgálat során alkalmazott mintavételi eljárás a nem valószínűségi módszerek közé tartozó kötetlen kvótás mintavétel volt⁴⁴. A torzítások kiküszöbölésére területi

⁴¹ Matei, 2020. 67.

⁴² A tőkék vonzzák egymást, a digitális tőke a hagyományos tőkékhez hasonló eloszlást mutat, a digitális megosztottságot is befolyásolják a szocio-demográfiai tényezők, Tőkés, 2021. 111–112, 122.

⁴³ Az on-line kérdőívet a kérdezőbiztosok saját táblagépeiken/telefonjukon rögzítették, és az alábbi főbb témaköröket foglalta magába: a kérdezettek szocio-demográfiai jellemzői, offline és online szabadidős tevékenységek, kulturális információforrások, helyi kulturális rendezvények látogatása és értékelése, online kultúrafogyasztás, a kultúrafogyasztás preferált nyelvi közegei, valamint klasszikus és új médiahasználat.

⁴⁴ A kvóták összeállításánál a nem és korcsoportok esetén az Országos Statisztikai Hivatal (INSSE) 2021. január 1.-i adatsorát (<http://statistici.insse.ro:8077/tempo-online>), az etnikai összetételnél pedig a magyar és román lakosság esetében a 2011-es népszámlálási adatokat

mintavétel történt a városban lévő 50 szavazóköri mentén. Az egyének kiválasztásakor használt rögzített kezdőpontú, lépésközi alkalmazású technika révén⁴⁵ a 821 fős adatbázis és a nemre, életkorra és etnikumra reprezentatív minta közötti eltérés jóval a 95%-os megbízhatósági szintnek megfelelő +/- 3,47%-os hibahatáron belül maradt (lásd a Melléklet 1. táblázatát).⁴⁶

A kérdezettek átlagéletkora tehát 47,3 év, a férfiak aránya (47%) egy kicsivel kevesebb, mint a nőké. Az alapfokú (14%) és felsőfokú (22%) iskolai végzettségük a 2011-es népszámlálási adatokhoz képest kicsit többen, a romák (5%) viszont valamivel kevesebben kerültek be a kutatásba. Gazdasági-társadalmi helyzet alapján a kérdezettek egyharmada gazdaságilag inaktív (főként öregségi nyugdíjas), közel egynegyede fizikai munkás, egyötöde szellemi foglalkoztatott, több, mint egytizede munkanélküli, és közel egytizede önálló vállalkozó – összességében magas a munkanélküliek és alacsony a tanulók aránya. A háztartások átlagos havi összbevétele 3 322,37 lej, és egynegyedük rendelkezik 4 500 lej feletti havi bevételekkel.

Eredmények

Szabadidős tevékenységtípusok és csoportok

A különböző szabadidős tevékenységek mentén kialakuló csoportok feltérképezésére a leggyakrabban végzett szabadidős tevékenységeket elemeztük (a pandémia előtti időszakot is figyelembe véve). Erre a célra 29 szabadidős tevékenységet soroltunk fel (a GeneZYs 2015-ös Kárpát-medencei ifjúságszociológiai felméréshez hasonlóan⁴⁷), amelyekbe a kulturális intézmények látogatása és a médiahasználat nem tartozott bele (ezeket külön elemeztük). Ezek közül a zenehallgatás, a barátokkal való együttlét, facebookozás, chattelés, otthoni filmnézés, olvasás, kirándulás, sportolás, barkácsolás és a hobbitevékenységek a leggyakrabban végzettek (1.

(<https://www.recensamanromania.ro/rpl-2011/rezultate-2011/>), a roma/cigány népesség esetében a 2016-os SocioRoMap kutatás (<http://statistikak.erdelystat.ro/adatlapok/sepsiszentgyorgy/1010>) adatait vettük alapul. A kvótákat a körzetekre lebontott nemi, korcsoportos és etnikumok szerinti peremeloszlások mentén kellett teljesíteniük a kérdezőbiztosoknak.

⁴⁵ A kérdezőbiztosoknak minden utcában elsőként egy, az utasításban megjelölt házszám alatt kellett válaszadót keresniük, majd ettől számítva minden 3. házba, tömbházak esetén pedig minden 5. lakrészbe kellett betérniük. Egy háztartásból csak egy személyt lehetett lekérdezni, visszautasítás esetén a lépésközi szerint kellett haladni. Amennyiben a körzet ilyen módon történő végigjárásával nem sikerült a kvótát teljesíteni, a háztartások kiválasztásában a 2. lépésközi (tömbházaknál minden harmadik) került alkalmazásra (a leírt módon).

⁴⁶ Az életkor esetében a releváns válaszadók átlagéletkora (N=810) 47,31 év, ami 0,69 évvel alacsonyabb a sepsiszentgyörgyi 15 éven felüli lakosság hivatalos statisztikai adatokból számolt átlagéletkorától (48 év). Az életkorra számolva a 95%-os hibahatár +/-1,22 év, tehát az életkor mentén is reprezentatívnak tekinthetjük az adatainkat (a konfidencia intervallum 46,09-48,53 év).

⁴⁷ Szabó Júlia: Kulturális szegmentáció az erdélyi magyar fiatalok körében. *Regio*, 2020/4. 44–71.

táblázat). A szoláriumba vagy táncházba járás, továbbá a kreatív írás, a klubokba és kézműves foglalkozásokra járás a 15 évesnél idősebb sepsiszentgyörgyiek körében ritkábban gyakorolt szabadidős tevékenységek.

A már említett, 15–29 éveseket célzó GeneZYs kutatás ugyanezeket az eredményeket hozta: a zenehallgatás, a barátokkal együtt töltött idő és a facebookozás a leggyakrabban végzett tevékenységek, a táncházba járás és blogírás pedig a fiatalok körében sem népszerűek.⁴⁸ Egy 2011–2012-es romániai, 3 városi térség (Bukarest, Craiova és Szatmárnémeti) felnőtt lakosságára vonatkozó kutatás⁴⁹ szintén a zenehallgatás-filmnézés, majd a barátokkal való találkozás és a kirándulások elsőbbségét hangsúlyozza. Egy 2015–2016-os, szintén romániai reprezentatív vizsgálat szerint a leggyakrabban végzett szabadidős tevékenység az internetezés, ezt a zenehallgatás, majd a számítógépes tevékenységek (filmnézés, játszás stb.) követik.⁵⁰

Összevetve eredményeinket a legfrissebb, 2020-as romániai reprezentatív vizsgálat⁵¹ hasonló adataival, azt találjuk, hogy a non-kulturális szabadidős tevékenységek⁵² gyakorlásának hajlandósága⁵³ hasonló Sepsiszentgyörgyön és Romániában olyan értelemben, hogy a leggyakoribb szabadidős tevékenységek a zenehallgatás,⁵⁴ a barátokkal, családtagokkal való együttlét, a digitális eszközhasználat, valamint a kirándulás és séta. Az éttermek, bárók, plázák látogatása országos szinten népszerűbb, mint Sepsiszentgyörgyön, a sportolás pedig a székelyföldi városra jellemzőbb. Ugyanakkor azt is hozzá kell tennünk, hogy a 2019-es, pandémia előtti és a 2020-as, járványban zajlott, hasonló módszerrel készült országos vizsgálatok adatainak összevetése azt a következtetést eredményezte, hogy a járvány hatására a lakosság egy része sokkal elővigyázatosabb számos olyan nyilvános szabadidős tevékenységben való részvételt illetően is, amely nem köthető szigorúan a pandémiához (szinte minden nyilvános térben zajló szabadidős tevékenység esetében szignifikánsan nagyobb a „távolmaradók” aránya).⁵⁵

⁴⁸ Szabó, 2020.

⁴⁹ Rada, 2015.

⁵⁰ Cosma et al., 2018.

⁵¹ Oană, 2020.

⁵² A kulturális intézmények látogatásán (színház, mozi, könyvtár, múzeum stb.) kívüli szabadidős tevékenységek (a kulturális intézmények látogatásával a következő alfejezetben foglalkozunk).

⁵³ A szerzők 3 kategóriába sorolták az adatokat a szabadidőeltöltési tevékenységek végzésével kapcsolatosan (11 db.): 1. igen, a pandémiától függetlenül, 2. igen, ha nem romlik a nyári pandémia helyzete és 3. a pandémiától függetlenül nem. Az összehasonlításakor az első 2 kategória gyakoriságát vettük figyelembe azon tevékenységek esetében, amelyek közősek voltak a két kutatásban (az országos kutatásban összevont tevékenységkategóriák szerepelnek és a nyilvános térben zajló szabadidős tevékenységekre vonatkoznak).

⁵⁴ Matei, Stefania: Consumul cultural non-public în perioada de izolare. In: Croitoru, Carmen – Becuț Marinescu, Anda (coord.): *Tendințe ale consumului cultural în pandemie – ediția I*. București: Institutul Național pentru Cercetare și Formare Culturală, 2020. 39–78.

⁵⁵ Oană, 2020.

1. táblázat. Szabadidős tevékenységek végzésének gyakorisága
(átlagértékek, 1-(majdnem) naponta, 7- szinte soha, N=800)*

	Tel- jes min- ta	Nem		Kor			Iskolai végzettség			
		férfi	nő	fiatal	közép- korú	idős	alapfo- kú	közép- fokú	felső- fokú	
Zenét hallgatni	2,5	2,3	2,6	1,6	2,4	3,3	2,8	2,5	2,1	
Barátokkal együtt lenni, beszélgetni	2,9	2,8	3,1	2	2,9	3,9		2,9		
Facebookozni/twitterezni, posztolni	3,2	3,2		2	3	4,8	4,3	3,1	2,7	
Chatelni	3,8	3,8		2,1	3,6	5,6	4,9	3,8	2,8	
Filmeket nézni otthon (PC/Laptop/Tablet)	4	4		3,2	4,1	4,8	4,5	4,1	3,5	
Könyvet olvasni	4,3	4,7	3,9	4,7	4,4	3,7	5,7	4,3	3,3	
Kirándulni a természetbe	4,3	4,1	4,5	3,9	4,1	5,2	5,3	4,3	3,8	
Sportolni, kocogni	4,9	4,5	5,3	3,7	4,9	6,1	6,2	4,9	4,1	
Barkácsolni, kertészkedni	5	5		5,8	4,7	5	5,8	5	4,2	
Hobbitevékenységet űzni (pl. kézműveskedni)	5,1	5,1		4,7	5,1	5,5	6	5,2	4,3	
Plázába járni	5,2	5,2		4,7	5,1	5,8	6,2	5,1	4,9	
A központban tartott havi kézműves vásárra járni	5,4	5,6	5,3	5,8	5,3	5,4	6,2	5,4	5	
Kávézóba járni	5,4	5,4		4,2	5,4	6,6	6	5,4	5	
Előadásokat hallgatni	5,5	5,7	5,3		5,5		6,3	5,6	4,7	
Étterembe járni	5,5	5,5		4,7	5,4	6,5	6,2	5,5	5	
Zenélni/festeni/rajzolni	5,5	5,5		4,4	5,6	6,3	5,1	5,7	5,4	
Telefonon játszani	5,6	5,6		4,4	5,6	6,5		5,6		
Kozmetikushoz, fodrászhoz járni	5,6	6	5,3	5,4	5,6	6,2	6,2	5,7	5,2	
Kocsmába/sörözőbe/borozóba járni	5,7	5,1	6,2	4,4	5,7	6,6	6	5,7	5,2	
Számítógépen játszani	6,1	5,6	6,5	5,2	6,2	6,6	6,5	5,9	6,3	
E-könyvet olvasni	6,2	6,2		5,8	6,2	6,8	6,9	6,2	5,7	
Uszodába vagy szaunába járni	6,3	6,1	6,4	5,9	6,3	6,7	6,8	6,3	5,8	
Fitness-szalomba, edzőterembe járni	6,3	6,1	6,5	5,4	6,3	7	6,9	6,3	5,9	
Kalandparkba, élményparkba járni	6,3	6,3		6,1	6,3	6,8	6,8	6,3	6,2	
Klubokba, partykra járni	6,4	6,2	6,5	5,5	6,5	6,9	6,7	6,4	6,3	
Kézműves foglalkozásokra járni	6,4	6,4		6,3	6,3	6,8	6,7	6,5	6	
Írni (saját blogot vagy verset, prózát)	6,7	6,6	6,7	6,4	6,6	6,9	6,8	6,7	6,4	
Táncházba járni	6,7	6,6	6,8	6,6	6,7	7	6,9	6,7	6,6	
Szoláriumba járni	6,7	6,7		6,6	6,7	7	6,9	6,7	6,7	

* Az összevont cellákban lévő értékek esetén az illető változó mentén nincs, a többi esetben pedig szignifikáns különbség van a kategóriák átlagértékei között ($p < 0,05$).

A szabadidős tevékenységtípusok feltárására, hasonlóan a szakirodalomban egyik leggyakrabban alkalmazott módszerhez,⁵⁶ a 29 szabadidős tevékenység közül 24-et⁵⁷ faktorelemzéssel vizsgáltunk⁵⁸ (2. táblázat).

A szabadidős tevékenységeknek a két, aktív és passzív kategóriába való besorolása az egyes tevékenységek fizikai mozgással járó érintettsége alapján történt, a kognitív és mentális tevékenységtől függetlenül.⁵⁹

A három nagy korcsoport szerinti bontás szignifikáns különbségeket jelez mind a 7 faktorváltozó mentén ($p < 0,014$), és a korábban jelzett eredményeket erősíti meg: a fiatalok gyakrabban vesznek részt aktív sportoló-szórakozó, passzív digitális termékfogyasztó, kreatív, alkotó, művészetorientált tevékenységtípusokban és az otthoni társas tevékenységekben, mint az idősebb korosztályok. Az aktív rekreatív kikapcsolódástípus és az aktív hobbitevékenységek a középkorúakat, a passzív, önművelő tevékenységtípus gyakorlása (olvasás) inkább az időseket jellemzi.

A román és magyar nemzetiségűek között 3 faktor mentén mutatható ki lényeges különbség: a románok gyakrabban végeznek aktív sportoló-szórakozó és aktív rekreatív kikapcsolódási, ritkábban pedig aktív hobbitevékenység-típusokat, mint a magyarok. A férfiak gyakrabban vesznek részt aktív sportoló-szórakozó tevékenységekben, a nők pedig a passzív, önművelő tevékenységtípusokban. Az iskolai végzettség szignifikánsan meghatározó a szabadidős tevékenységek tekintetében: a felsőfokú végzettségűek a passzív otthoni társas tevékenységek kivételével minden más szabadidős tevékenységtípusban gyakrabban vesznek részt, mint az alacsonyabb iskolázottságúak. Ezek a tendenciák összecsengenek a legfrissebb romániai országos vizsgálat eredményével, amely szerint a magasabb iskolai végzettségűek, a fiatalok és magasabb jövedelműek sokkal aktívabb, nyilvános térben zajló szabadidőfelhasználók, mint az alacsonyabb iskolai végzettségűek, idősebbek és alacsonyabb jövedelműek.⁶⁰

A sepsiszentgyörgyi lakosság szabadidőfelhasználó típusainak beazonosítására (a szabadidős tevékenységek részvételi gyakoriságának előzőekben bemutatott faktorai mentén) K-közép klaszterelemzést használtunk. Először a könnyebb

⁵⁶ L. Mills – Bledsoe, 1981.; Murányi, 2010.; Kovács, 2011. stb.

⁵⁷ A havi kézműves vásárokat a tevékenység ritkább elérhetősége miatt, a kozmetikushoz-fodrászhoz, szoláriumba és étterembe járást a nem kifejezetten szabadidős tevékenység jellege miatt, illetve a számítógépen való játszást az ismétlődése végett nem vontuk be az elemzésbe.

⁵⁸ A változók közötti multikollinearitás kizárható (maximális $r=0,674$), a mintavétel megfelelősége is jó (az anti-image korrelációs mátrix szerint mindenik változó jól illeszkedik a faktormodellbe), a KMO mutató értéke 0,858, a Bartlett teszt szignifikáns (megköz. $X^2=4490,860$, $p=0,000$), tehát összességében az adataink alkalmasak a faktorelemzésre. A végső, főkomponens módszerrel, Kaiser-kritérium alapján és Varimax rotálással nyert faktormodellünkben az eredeti változók kommunalitásai mind 0,38 felettiék, és a tömörítés során nyert 7 faktorunk által magyarázott összvariancia 56%.

⁵⁹ Lásd pl. Roya – Orazem, 2021.; Cho et al., 2017.

⁶⁰ Oană, 2020.

2. táblázat. *A sepsiszentgyörgyi lakosok szabadidő-eltöltési tevékenységeinek típusai a különböző helyszínek látogatásának gyakorisága alapján*

Faktor	Változó	Fak- tor-súly	Kommu- nalitás	Variancia (%)
Aktív sporto- ló-szórakozó tevékenységtípus	Kocsmába/sörözőbe/ borozóba járni	0,715	0,637	23
	Fitness-szalomba, edzőterembe járni	0,677	0,571	
	Klubokba, partykra járni	0,669	0,587	
	Kávézóba járni	0,649	0,584	
	Sportolni, kocogni	0,541	0,508	
	<i>Uszodába vagy szaunába járni*</i>	0,527	0,522	
Passzív, digitális termékfogyasztó tevékenységtípus	Facebookozni/twitterezni, posztolni	0,808	0,734	8
	Chatelni	0,754	0,725	
	Telefonon játszani	0,653	0,533	
Kreatív, művészeti- entált tevékenységtí- pus (aktív és passzív típus)	Kézműves foglalkozásokra járni	0,664	0,592	7
	Táncházba járni	0,647	0,520	
	Írni (saját blogot vagy verset, prózárt)	0,620	0,470	
Passzív, otthoni társas tevékenységek típusa	Zenét hallgatni	0,701	0,599	5
	Barátokkal együtt lenni, beszélgetni	0,593	0,539	
	<i>Zenélni/festeni/rajzolni</i>	0,526	0,523	
	Filmeket nézni otthon (PC/Laptop/Tablet)	0,518	0,381	
Passzív, önművelő tevékenységtípus	Könyvet olvasni	0,750	0,598	5
	E-könyvet olvasni	0,594	0,569	
	<i>Előadásokat hallgatni</i>	0,537	0,526	
Aktív rekreatív kikapcsolódástípus	Kalandparkba, élményparkba járni	0,730	0,614	5
	Plázába járni	0,591	0,614	
	Kirándulni a természetbe	0,561	0,472	
Aktív hobbitevékeny- ségek típusa	Barkácsolni, kertészkedni	0,787	0,653	4
	Hobbitevékenységet űzni (pl. kézműveskedni)	0,702	0,600	

* A dőltként jelölt változók egyszerre 2 faktorhoz is tartoznak: az uszodába vagy szaunába járás értelemszerűen az aktív rekreatív kikapcsolódástípushoz, a zenélés/festés/rajzolás a kreatív, alkotó, művészi tevékenységtípushoz, illetve az előadások hallgatása a hobbitevékenységek típusához is tartozik, kisebb faktorsúllyal.

értelmezhetőség kedvéért 0–100 fokú skálává alakítottuk a standardizált értékű faktorszórákat (0 jelöli, ha szinte soha nem végzi az illető tevékenységeket, 100 pedig, ha majdnem naponta).⁶¹ Az egyes csoportokban megfigyelhető tevékenység-típusok átlagos értékeit a 3. táblázat mutatja, a 3 klaszteres modell legfőbb klaszterképző változója a passzív, kreatív, alkotó, művészetorientált tevékenységtípus és a passzív, otthoni társas tevékenységek típusa faktorváltozó.

3. táblázat. A szabadidős tevékenységtípusok klaszterközpontjai a fogyasztói csoportokban (pontértékek, 0-szinte soha és 100-majdnem naponta)

	Inkább passzív, digitális, társas és alkotó tevékenységek kedvelői (N=258, 32%)	Inkább passzív, elzárkózó, egyéni szabadidőfogyasztók (N=245, 31%)	Inkább aktív, nyitott szabadidőfogyasztók (N=295, 37%)
Aktív sportoló-szórakozó tevékenységtípus	41	52	57
Passzív digitális termékfogyasztó tevékenységtípus	51	45	52
Kreatív, művészetorientált tevékenységtípus (aktív és passzív típus)	72	63	20
Passzív, otthoni társas tevékenységek típusa	76	20	52
Passzív, önművelő tevékenységtípus	52	39	57
Aktív rekreatív kikapcsolódástípus	54	39	56
Aktív hobbitevékenységek típusa	43	47	58

Ahogy tehát a 3. táblázat mutatja, a sepsiszentgyörgyi 15 éven felüliek több, mint egyharmada inkább aktív, a rekreatív, szórakoztató, társas, digitális, önfejlesztő, fizikai aktivitásra és hobbitevékenységekre egyaránt nyitott szabadidőfogyasztó. A lakosok kevesebb, mint egyharmada inkább passzív, magányos elzárkózó szabadidőfelhasználó, további közel egyharmaduk pedig inkább a társas, digitális és kreatív szabadidős tevékenységek kedvelője. A korcsoportok közötti szignifikáns különbségek a klasztercsoportokban is megjelennek.⁶² A fiatalok nagyobb arányban az otthoni digitális, társas, zenehallgatás-filmnézés, alkotó tevékenységeket és fizikai aktivitást kedvelik, a középkorúak az aktív rekreatív, hobbi- és szórakoztató

⁶¹ Mint pl. Kovács Klára: Szabadidő és sport a Debreceni Egyetemen. *Iskolakultúra*, 2011/10–11. 147–162.

⁶² $\chi^2=54,917$, $p=0,000$

tevékenységeket, az idősök pedig inkább passzív, magányos, elzárkózó szabadidőfogyasztók (4. táblázat). Az objektív anyagi helyzet szintén összefügg a szabadidőfogyasztó csoportokkal:⁶³ az átlagos és főleg az átlag feletti jövedelmekkel bíró háztartások tagjai nagyobb arányban aktív szabadidőfogyasztók, az átlagosnál alacsonyabb jövedelműek pedig mindkét passzív szabadidőfelhasználó csoportban nagyobb arányban mutatkoznak meg, mint a másik két jövedelemkategória. Továbbá a férfiak⁶⁴ és a felsőfokú végzettségűek⁶⁵ a korábbiakkal összehangban jóval nagyobb arányban aktív, nyitott szabadidőfogyasztók, mint a nők és az alacsonyabb iskolai végzettségűek.

4. táblázat. A szabadidős tevékenységtípusok szocio-demográfiai jellemzői

		Inkább passzív, digitális, társas és alkotó tevékenységek kedvelői	Inkább passzív, elzárkózó, egyéni szabadidőfogyasztók	Inkább aktív, nyitott szabadidő-fogyasztók
Nem	férfi	29	29	42
	nő	35	32	33
Korcsoport	30 év alatti	53	14	33
	30-64 éves	31	30	39
	65 év fölötti	19	47	34
Iskolai végzettség	alapfokú	42	37	21
	középfokú	29	32	39
	felsőfokú	34	24	42
Jövedelmi helyzet	kedvezőtlen	35	36	29
	átlagos	24	34	42
	kedvező	34	18	48

Offline és online kultúrafogyasztás

Annak érdekében, hogy reális képet kapjunk a kulturális intézmények látogatási gyakoriságáról, első lépésben azt térképeztük fel, hogy a kérdezettek mekkora arányban vettek részt (offline módon, vagyis a helyszínen) valamilyen kulturális rendezvényen. Éppen ezért csak azokat a válaszokat fogjuk bevonni az elemzésbe, amelyek ehhez a csoporthoz tartoznak, tehát akik legalább egy, fizikai jelenlétet igénylő rendezvényen vagy intézményben előfordultak az elmúlt másfél esztendőben. Ezt azért fontos pontosítanunk, hogy az ebben a fejezetben ismertetett arányok helyesen legyenek értelmezve, mivel ezek nem a város összlakosságára vonatkoznak. Az online eseményekkel kapcsolatos eredmények szintén nem az

⁶³ $\chi^2=35,168$, $p=0,000$

⁶⁴ $\chi^2=6,953$, $p=0,031$

⁶⁵ $\chi^2=17,838$, $p=0,001$

összalakosságra lesznek vonatkoztatva, hanem csak azokra, akik az elemzett periódusban legalább egy online kulturális eseményen részt vettek. Ennek értelmében az elemzésben függő változóként szerepelt a kérdezettek offline és online kulturális intézmények látogatásának a ténye az adatfelvételt megelőző másfél esztendőben, ami nagyvonalakban a 2019/20 tele és 2021 nyara közti periódust öleli fel. Mindkét változó (offline és online kulturális események látogatása) dichotóm jellegű volt, a válaszadók igennel vagy nemmel válaszoltak a látogatás tényére.

Az eredmények azt mutatták, hogy az elemzett periódusban a városlakók közel egyharmada (32%) látogatott meg fizikailag legalább egy kulturális intézményt, és egyötödük (21%) vett részt legalább egy online kulturális eseményen.

A magyarázó változókat azok a szocio-demográfiai és gazdasági helyzetet jellemző változók képezték, amelyek az ismertetett szakirodalom szerint szignifikánsan befolyásolják a kultúrafogyasztást.

Az egyes kulturális intézmények offline és online látogatása esetében, ahogy az várható volt a szakirodalmi előzmények alapján, számos szignifikáns eltérést találtunk a szocio-demográfiai és gazdasági kategóriák között, de a kulturális intézmények látogatását egységesen fogjuk elemezni, keresve az átfedéseket és a különbségeket a két típusú kulturális fogyasztás között.

Első lépésben azt vizsgáltuk meg, hogy mekkora az átfedés az offline és online kulturális fogyasztás között Sepsiszentgyörgyön. Az eredmények azt mutatják, hogy a két típusú fogyasztás szignifikánsan⁶⁶ összefügg, ami azt jelenti, hogy a kutatás alanyai hasonlóképpen viszonyulnak a kulturális eseményekhez, attól függetlenül, hogy azok jelenléttel vagy pedig online kerülnek megszervezésre. Ennek megfelelően a válaszolók 14%-a vett részt úgy offline, mint online kulturális rendezvényen, 60%-uk pedig egyik típusú rendezvényen sem volt az adatfelvételt megelőző másfél esztendőben. Ez összességében azt jelenti, hogy a válaszadók háromnegyede (74%) azonos módon viszonyul a kultúrafogyasztáshoz offline és online egyaránt, és a fennmaradó egynegyednél (26%) volt tapasztalható valamilyen eltérés a két típusú – offline és online – kultúrafogyasztás között. Ez az eltérés azonban inkább az online kínálat esetén mutatkozott, és az ilyen formában közvetített kulturális rendezvényekről való teljes távolmaradást jelentette. Számszerűsítve ezt az eredményt, a válaszolók közel egyötöde (19%) nyilatkozta azt, hogy az elemzett periódusban offline eseményre látogatott, de online eseményekre nem. A fennmaradó kevesebb, mint egytized (8%) az elmúlt másfél esztendőben csak online vett részt kulturális eseményeken, offline viszont nem.

Ahogy az a korábbi eredmények alapján várható volt,⁶⁷ az offline és online kultúrafogyasztók társadalmi és gazdasági összetétele sem különbözik lényegesen

⁶⁶ $\chi^2=106,812$, $df=1$, $p<0,000$

⁶⁷ Pl. Feder, Tal – McAndrew, Siobhan – O'Brien, Dave – Taylor, Mark: Cultural Consumption and Covid-19: Evidence from the Taking Part and COVID-19 Cultural Participation Monitor Surveys. *Soc.ArXiv*, 2021. 31. Aug. Web.

egymástól, hiszen azok a társadalmi vagy gazdasági dimenziók, amelyek szignifikáns különbségeket mutatnak az offline kultúrafogyasztásnál, gyakorlatilag megismétlődnek az online kultúrafogyasztás esetén is. Ennek értelmében, amint az a két modellből kiderül, a nemek és a jövedelmi szintek között nem találunk szignifikáns eltéréseket, ezért ezt a két változót ki is hagytuk az elemzésből (5. táblázat).

5. táblázat. A kultúrafogyasztás logisztikus regressziós modellje⁶⁸

	1. modell: Offline kultúra-fogyasztás		2. modell: Online kultúra-fogyasztás	
	B	Exp(B)	B	Exp(B)
15–30 éves	-0,794**	0,452	-0,398	0,671
31–64 éves	-0,262	0,769	-0,338	0,713
65 éves vagy idősebb	0	0	0	0
Alapfokú végzettség	1,701***	5,496	0,820*	2,270
Középfokú végzettség	0,923***	2,517	0,891***	2,436
Felsőfokú végzettség	0	0	0	0
Magyar nemzetiség	-0,460**	0,631	-0,677**	0,508
Román nemzetiség	0	0	0	0
Önfoglalkoztató, vállalkozó	-0,924**	0,397	-0,645	0,525
Szellemi, irodai alkalmazott	-0,096	0,908	-0,372	0,689
Fizikai munkás, alkalmazott	-0,216	0,806	-0,218	0,804
Munkanélküli	0,395	1,484	0,117	1,124
Inaktív	0	0	0	0
<i>Konstans</i>	<i>0,761*</i>	<i>2,039*</i>	<i>1,641***</i>	<i>5,159***</i>
	Nagelkerle R ² =0,116 N=735		Nagelkerle R ² =0,093 N=736	

(a szignifikáns összefüggések a következőképpen vannak jelölve: *=p<0,05, **=p<0,01 és ***=p<0,001)

Az első (offline kultúra-fogyasztás) modell esetén látható, hogy a legjelentősebb és szignifikáns magyarázó erővel az iskolai végzettség rendelkezik, ugyanis úgy az alapfokú-, mint a középfokú végzettséggel való rendelkezés jelentősen növeli

⁶⁸ Az offline kultúra-fogyasztás modellje szignifikáns (az omnibus tesztek esetén a $\chi^2=64,156$, $df=9$, $p=0,000$) és modell illesztésében a Hosmer és Lemeshow teszt segítségével nem találtunk szignifikáns eltérést az előre jelzett értékektől ($\chi^2=4,649$, $df=8$, $p=0,794$). Az online kultúra-fogyasztás modellje szignifikáns (az omnibus tesztek esetén a $\chi^2=46,193$, $df=9$, $p=0,000$) és modell illesztésében a Hosmer és Lemeshow teszt segítségével nem találtunk szignifikáns eltérést az előre jelzett értékektől ($\chi^2=3,418$, $df=7$, $p=0,844$). Következésképpen, a modellek illeszkedése elfogadható. Mindkét modell esetében a 0-ás értékű attribútumok jelzik a referenciacsoportokat.

annak az esélyét, hogy valaki ne látogasson el kulturális rendezvényre az elemzett periódusban.

A nemzetiség szintén differenciáló tényezőnek bizonyult, ugyanis a magyar nemzetiség növelte annak a valószínűségét, hogy a válaszoló részt vesz egy offline kulturális rendezvényen⁶⁹.

Az életkor tekintetében a 30 évnél fiatalabbak azok akik nagyobb valószínűséggel látogattak meg fizikai térben megrendezett kulturális rendezvényt mint az idős, 65 év felett válaszolók.

A munkajelleg tekintetében az inaktív csoporthoz viszonyítva csak az önfoglalkoztatók és vállalkozók kultúrafogyasztása volt szignifikánsan eltérő, mégpedig úgy, hogy ez a kategória jellemzően többször vett részt offline kulturális rendezvényen, mint a gazdaságilag inaktív csoport.

A második (online kultúra-fogyasztás) modell esetén is az iskolai végzettség a legmeghatározóbb magyarázó változó, mivel az alapfokú- és középfokú végzettséggel való rendelkezés ez esetben is szignifikánsan megnöveli az ilyen típusú rendezvényektől való távolmaradást.

A nemzetiség az online térben rendezett kulturális rendezvények esetében is fennmarad, és a magukat magyarnak vallók szignifikánsabb mértékben tűnnek kultúrafogyasztóknak, mint a magukat románnak valló válaszolók.

Az életkori csoportok között viszont az online kultúrafogyasztásnál eltűnik a szignifikáns eltérés a referenciacsoport és másik két fiatalabb korcsoport között, és ugyanez a helyzet áll elő a munkajelleg szerint elkülönített csoportok között is.

Összehasonlítva a két modellt kijelenthetjük, hogy az iskolai végzettség meghatározó szempont úgy az offline, mint az online kultúrafogyasztás esetében mert a felsőfokú iskolai végzettséggel rendelkezők jellemzően gyakrabban látogatják mindkét típusú eseményt az alap- és a középfokú végzettséggel rendelkező válaszolókhöz viszonyítva. A nemzetiség szintén szignifikáns eltérést mutatott mindkét típusú kultúrafogyasztás esetén. Ez a helyzet azért is különleges, mert míg az offline kulturális események esetén a távolmaradás indokolható a román nyelvű kínálat szerénységével, de az online térben ezek a hátrányok nem kellene szerepet játszani, ennek a kérdésnek a megválaszolása viszont nem képezi ezen elemzés tárgyát.

Az életkor alapján az online kultúrafogyasztás homogénebb, mint az offline kultúrafogyasztás, ami arra enged következtetni, hogy a három vizsgált korcsoport online kultúrafogyasztása közelebb áll egymáshoz, mint az offline kultúrafogyasztásuk.

Az ismertetett regressziós modellek esetén úgy az offline, mint az online kultúrafogyasztás során a munkajelleg bizonyult a legjelentősebb magyarázó változónak. A munkajelleg tekintetében azt találtuk, hogy az önálló gazdálkodók és

⁶⁹ A kérdőíves kutatást kiegészítő fókuszcsoporthoz tartozó kutatásból tudtuk meg, hogy ennek a különbségnek az oka elsősorban a magyar és román nyelvű kínálat közötti különbségből és közvetve a -magyar- nyelvi kompetenciák hiányából fakad.

vállalkozók járnak a leggyakrabban úgy az offline, mint az online eseményekre, bár a látogatási arány mértéke az online eseményeken nagyon hasonlít a szellemi, alkalmazotti munkakörben dolgozó személyekéhez. Általánosítva azonban mindkét típusú rendezvényen a következő sorrend tapasztalható: leggyakrabban az önálló vállalkozók és gazdálkodók látogatják a kulturális eseményeket, őket követik a szellemi munkát végző, alkalmazott státuszban levők, a fizikai munkát végző alkalmazottak következnek, majd az inaktívak, és a legritkábban a munkanélküliek látogatnak el ezekre az eseményekre. Az itt ismertetett részvételi gyakoriságok úgy az offline,⁷⁰ mint az online⁷¹ szervezett események esetén fennállnak.

Ugyanakkor fel kell hívjuk az olvasók figyelmét az alacsony R^2 értékekre, amelyek azt mutatják, hogy a kultúrafogyasztás egy nagyon komplex jelenség, amelyet a fent tárgyalt változók csak igen csekély mértékben képesek megmagyarázni.

Médiahasználat

A médiahasználat vonatkozásában a televíziózás, rádióhallgatás, újságolvasás, online portálkövetés, a közösségi oldal látogatás tevékenységeit mértük elsősorban, illetve ezek gyakoriságát, időtartamát, tartalmát, valamint egyes tévéműsorok követését. A közösségi oldalak kapcsán az ismerősi kör méretére és etnikai szerkezetére is rákérdeztünk. Az eredményeket a szocio-demográfiai összefüggések mentén tárgyaljuk és próbáljuk kontextualizálni, értelmezni, illetve ahol lehetőség adódik rá, modelleket építeni a feltárt jelenségek magyarázatára, valamint felhasználói típusokat, profilokat körvonalazni.

Tévézés

A sepsiszentgyörgyi 15 évnél idősebb lakosság 79%-a szokott televíziót nézni, ez az arány illeszkedik az országos trendekhez. Nemzetiség és iskolai végzettség alapján nem találtunk szignifikáns különbségeket a tévénezők és az azt mellőzők között, viszont generációs, gazdasági aktivitásbeli és jövedelmi eltérések körvonalazódnak. A fiatal korosztálynak csak a fele vallja magáról, hogy szokott tévézni,⁷² míg a 65 év felettek közül szinte mindenki, ugyanakkor a felsőfokú végzettségűek héttizede tölt időt a televízió képernyője előtt, a kevesebb társadalmilag kötött idővel jellemezhető gazdaságilag inaktívaknak pedig kilenctizede.

⁷⁰ $\chi^2=40,609$, $df=4$, $p<0,000$

⁷¹ $\chi^2=31,904$, $df=4$, $p<0,000$

⁷² A Magyar Ifjúságkutatás 2020 eredményei szerint a magyarországi fiatalok háromötöde (59%), az erdélyi fiatalok kevesebb mint kétötöde (36%) néz naponta tévét, ugyanakkor csak 6 illetve 8% az egyáltalán nem tévézők aránya. Domokos Tamás – Kántor Zoltán – Pillók Péter – Székely Levente: *Külhoni Magyar Fiatalok 2020*, Kérdések és válaszok – fiatalokról, fiataloktól. Erzsébet Ifjúsági Alap, 2021. http://unp.hu/hir_docs/226_kulhoni_magyar_fiatalok_2020_web.pdf (Letöltés ideje: 2022. február 22.)

A televízió előtt töltött idő mennyisége nem függ össze szignifikánsan sem a nemi hovatartozással, sem az iskolai végzettséggel, sem az anyagi helyzettel, de változik etnikum, kor és gazdasági aktivitás alapján. Egy 15 év fölötti sepsiszentgyörgyi lakos tévé előtt töltött ideje egy átlagos hétköznapon 3 óra, míg egy átlagos hétvégén 11 perc híján szintén három óra, a leggyakoribb érték 2 óra.⁷³ A román lakosság valamivel többet, három és fél órát tévézik hétköznap, míg a romák kevesebb, mint másfél órát. Ahogyan az várható volt, a fiatalok televízió társaságában töltött időmennyisége átlag alatti, míg az időseké átlag fölötti (Melléklet 1. ábra).

A három leggyakrabban nézett televíziós csatornára vonatkozóan 1783 választ kaptunk. A leggyakrabban nézett csatorna összefügg a nemzetiséggel, nemmel, korral, iskolai végzettséggel, gazdasági aktivitással és a jövedelemmel is. Legnépszerűbbnek a magyarországi kereskedelmi csatornák bizonyultak, illetve a Duna tévé. A román lakosság körében a Pro tv és az Antena tévécsalád a fő csatornák, a roma lakosság körében pedig a filmcsatornák és a sorozatok. Úgy tűnik, hogy a magyar kereskedelmi csatornákat és a Duna tévét a nők, a román csatornákat a férfiak preferálják inkább.

Látványosak a generációs és a végzettségi különbségek a tévécsatornák preferenciáit illetően, a fiatalok a filmeket (Film+, HBO, Netflix) és a magyarországi kereskedelmi csatornákat választják kiemelkedő mértékben, az idősek a magyarországi közszolgálati televíziók műsorait követik, illetve a román csatornákat. A felsőfokú iskolai végzettséggel rendelkezők kisebb mértékben követik a Duna tévét, de nagyobb mértékben az MTV csatornáit, illetve a Pro tv műsorait, valamint az ismeretterjesztő csatornákat (Discovery, National Geographic, Animal Planet). A sport- és gyermekcsatornákat besoroltuk az egyéb magyar és román tévéadók közé.

A leggyakrabban nézett műsортípusnak a híradó számít, majd a tudományos műsorok. A sorozatok a harmadik leggyakoribb műsортípusként jelennek meg a válaszadók preferenciáiban. Legritkábban a valóságshow-k, a beszélgető műsorok szerepelnek a szentgyörgyiek által követett televíziós műfajok között. Egyes műsортípusokat a magyarok (például a helytörténeti, hagyományőrző jellegűeket), másokat a románok (például a könnyűzenei műfajúakat) követnek gyakrabban, de hangsúlyosabb eltéréseket a romák körében találunk a másik két etnikumhoz képest. Egyetlen olyan műsортípus sincs, amelyet inkább a fiatalok preferálnak. Ahogyan az várható volt, a sorozatok, kulturális, művészeti műsorok a nők körében, a sport- és politikai műsorok a férfiak körében népszerűbbek (6. táblázat). A középkorú és az idős generációban igazolódni látszik az a feltételezésünk, hogy az információhoz jutási igény és a hétköznapi valóságtól való eltávolodási szükséglet motiválja a tévénezőket, a fiatalok kevésbé gyakran használják tájékozódásra a televíziózást.

⁷³ A lekérdezés nyári időszakban történt, és a legutóbbi hétköznapra, illetve hétvégére vonatkozóan a feltett kérdés.

6. táblázat. *Műsортípusok nézési gyakorisága nemzetiségi és korcsoportonként (1 – soha, 5 – nagyon gyakran, átlagérték, N=620-642)*

Átlag	Teljes minta	Nemzetiség				Korcsoport		
		Magyar	Román	Roma	Más	Fiatal	Közép-korú	Idős
Híradó	3,6	3,7	3,6	2	4,1	2,5	3,5	4,3
Sorozat	2,9	2,9	2,8	3,3	1,8	3,4	2,7	3,1
Film					3,6			
Tudományos műsor	3,1	3,2	2,9	1,1	3	2,4	3,1	3,2
Helytörténeti, hagyományörző műsor	2,6	2,8	2,3	1,2	2,4	1,9	2,6	3
Valóságshow	1,9	1,8	2,1	1,6	1,9		1,9	
Beszélgető/kibeszélő műsor	1,9	1,9	2,1	1,6	1,3		1,9	
Kulturális műsor	2,6	2,7	2,4	1,2	2,9	1,7	2,5	3,2
Művészeti műsor	2,3	2,4	2,2	1,1	2,4	1,7	2,2	2,7
Sportközvetítés/sportműsor	3	3,1	3,2	1,6	3,5		3	
Könnyűzenei műsor	2,7	2,6	2,9	2	2,5		2,7	
Komolyzenei műsor	2,2	2,2	2,4	1,3	2,7	1,9	2,1	2,4
Politikai műsor	2,2	2,2	2,4	1,4	2,9	2	2,1	2,6

Adatredukciós⁷⁴ eljárással három főkomponenst hoztunk létre a műsортípusokból (7. táblázat). Az elsőt, amely a variancia harmadát magyarázza, kulturális-oktatásinak neveztük el, a kulturális, ismeretterjesztő és zenei rovatokat tartalmazza. A második a tömegkultúrához tartozó szórakoztató műfajokat, a reality show-kat, kibeszélő műsorokat és a sorozatokat gyűjti csokorba, míg a harmadik az úgynevezett férfias műsorokat: a gyakran nézett sport- és a ritkán követett politikai adásokat, az utóbbi főkomponensek egyenként a variancia valamivel több, mint tizedét magyarázzák.

Bár viszonylag gyenge korrelációs együtthatókkal, de szignifikánsan összefügg a kulturális és szórakoztató műsorok preferenciája az életkorral, az iskolai végzettséggel és a jövedelemmel: a kulturális és anyagi tőke szempontjából kedvezőbb helyzetben lévők és az idősebbek a kulturális-oktatási műsorokat, a kedvezőtlenebb helyzetűek, illetve a fiatalok a tömegkultúra termékeit nézik gyakrabban a televízióban. A kulturális és szórakoztató komponensek a tévé nézésessel töltött idő hosszával is összefüggenek, a férfias műsorok követése független a képernyőidőtől. A kultúra televíziós fogyasztása az online ismerősök számával is összefügg,

⁷⁴ a KMO mutató értéke 0,821, a Bartlett teszt szignifikáns (megköz. $\chi^2=2095,769$, $p=0,000$).

a kiterjedtebb hálózatokban élők úgy tűnik, kevésbé gyakran nézik a kulturális, ismeretterjesztő, zenei műsorokat.

7. táblázat. *A televíziós műsortípusok főkomponensei*
(magyarázott variancia 57%)

Faktor	Változó	Faktor-súly	Kommunalitás	Variancia (%)
Kulturális- oktatási	Művészeti műsor	0,763	0,713	33
	Kulturális műsor	0,758	0,681	
	Helytörténeti hagyomány- őrző műsor	0,723	0,633	
	Komolyzenei műsor	0,690	0,492	
	Tudományos műsor	0,645	0,595	
	Könnyűzenei műsor	0,616	0,413	
Szórakoztató	Valóságshow	0,613	0,609	13
	Kibeszélő műsor	0,542	0,605	
	Sorozat	0,533	0,436	
„Férfias”	Sportműsor	0,607	0,572	11
	Politikai műsor	0,578	0,682	

Rádióhallgatás és újságolvasás

A 15 évnél idősebb lakosság 47%-a szokott valamilyen rendszerességgel rádiót hallgatni:⁷⁵ a magyarok fele, a romák ötöde, a fiatalok és az alapfokú iskolai végzettségűek harmada. A kedvezőbb jövedelmi helyzetűek nagyobb arányban hallgatnak rádiót.

A rádióhallgatás tehát kevésbé elterjedt tevékenység, mint a televíziózás, ez a ráfordított idő mennyiségéből is kiolvasható. Egy szentgyörgyi lakos hétköznap negyedóra híján három órát, míg egy átlagos hétvégén másfél órát tölt rádiózással. Az iskolai végzettséggel csak a hétvégi rádiózás időtartama függ össze, az iskolai végzettség növekedésével csökken az erre a tevékenységre fordított idő, a felsőfokú végzettséggel rendelkezők átlagosan egy órát, míg az alapfokú végzettségűek két és fél órát töltenek hétvégén rádióközelben. A gazdasági aktivitás is a hétvégi rádiózás idejét differenciálja, az inaktívok több időt töltenek rádiókészülék mellett.

716 választ dolgoztunk fel a három leghallgatottabb rádióadóra vonatkozóan. A rádióhallgatási preferenciák a nemzetiséggel és a korral összefüggenek, a nemi hovatartozással, a végzettséggel és a jövedelemmel kevésbé. A magyar lakosság körében három helyi rádió bizonyul népszerűnek, a román lakosság a táblázatban szereplő Europa és Kiss FM-en kívül a Magic FM illetve a We és a Zu rádióadókat jelölte meg. A Friss FM a fiatalok körében, a Sepsí rádió az idősebbek számára, míg

⁷⁵ fő- vagy háttértevékenységként

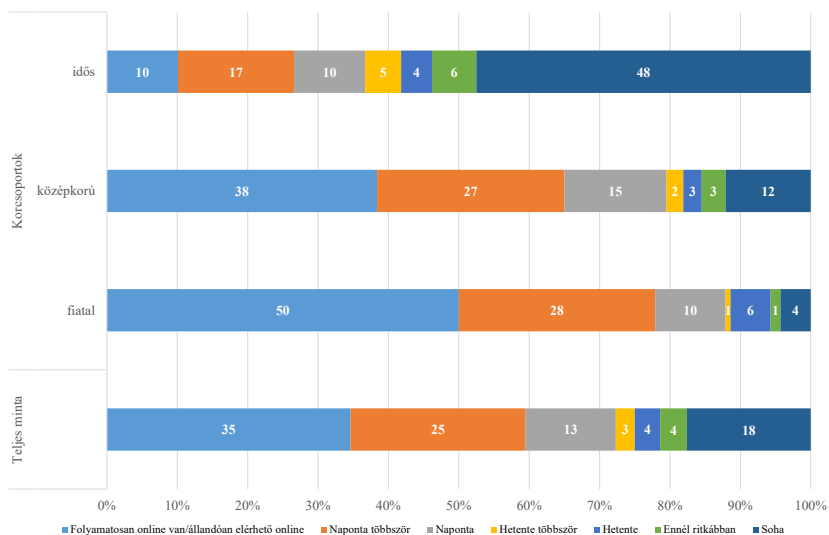
a Sláger rádió főleg a középkorúak leghallgatottabb rádióadója. A fiatalok a zenei adókat keresik, mint pl. a Kiss FM, az idősebbek a beszélgetéseket is tartalmazó adókat, mint a Marosvásárhelyi rádió.

A 15 évnél idősebb lakosság harmada szokott rendszeresen nyomtatott újságot olvasni, a románok negyede, a fiatalok tizede, az idősek háromötöde, a gazdasági-lag aktívak negyede, és leginkább a középfokú végzettséggel rendelkezők.

448 választ elemeztünk a legolvasottabb újságok felderítésére. Ezek többségében a helyi lapok dominálnak, fele a *Háromszék*, közel negyede a *Székely Hírmondó*, közel ötöde román napilapokat, főleg az *Observatorul de Covasna*t jelölte meg, a többi magyar lap a válaszok egytizedében jelenik meg. A lapok preferenciája a nemzetiséggel és az iskolai végzettséggel függ össze. A *Háromszék* olvasói között felülreprezentáltak az alapfokú-, és alulreprezentáltak a felsőfokú iskolai végzettséggel rendelkezők, utóbbiakat a román napilapok olvasói között találjuk nagyobb arányban.

Internethasználat és online portálok követése

A 15 évesnél idősebb lakosság háromnegyede nagyon gyakran használja az internetet, míg közel ötöde egyáltalán nem. Úgy tűnik, hogy a 15 év fölötti szentgyörgyi lakosság gyakrabban használja az internetet (72% legalább naponta), mint az országos felnőtt városi népesség, az utóbbiak 68%-a internetezett naponta 2020-ban, Kovászna, Hargita, Maros és Fehér megyék lakosainak 67%-a.⁷⁶

1. ábra. Az internethasználat gyakorisága korcsoportonként (% , N=801)

⁷⁶ Matei, 2020. 57–58.

Az idősök közel fele nem él az internet nyújtotta eszközökkel és lehetőségekkel, a 30 év alattiak fele állandó jelleggel elérhető online, további negyede naponta többször, a 30–64 év közöttiek közel kétötöde folyamatosan online van, további negyede szintén naponta többször⁷⁷ (1. ábra).

Gyakoribb az internethasználat a románok, a fiatalok, a felsőfokú iskolai végzettséggel rendelkezők, a gazdaságilag aktívak, a magasabb jövedelemmel rendelkezők és azok körében, akik az átlagosnál gazdagabbnak ítélik meg saját anyagi helyzetüket (Melléklet 2. ábra).

Az internethasználat gyakoriságát szocio-demográfiai változókkal – az életkorral, az iskolai végzettséggel, a jövedelmi helyzettel, valamint a gazdasági aktivitással próbáltuk magyarázni, mivel a mellékletben található (2. ábra) alapján ezek még mindig számottevően differenciálják a vizsgált populáció szokásait (8. táblázat). Az utóbbi két tényező kisebb mértékben járul hozzá az internethasználat magyarázatához; minél fiatalabb és minél magasabb az iskolai végzettsége a megkérdezettnek, annál valószínűbb, hogy folyamatosan elérhető online.

8. táblázat. *Az internethasználat gyakoriságának lineáris regressziós modellje* (megmagyarázott hányad 33%)*

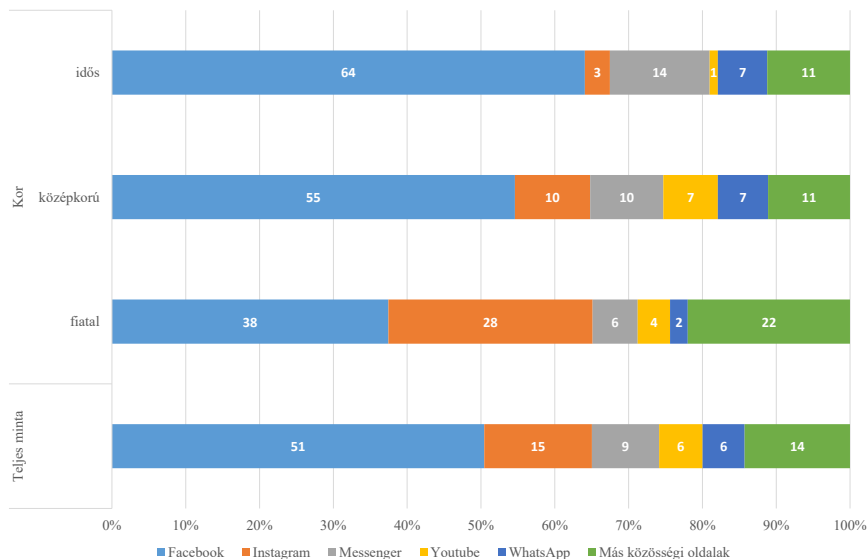
Változók	Betaérték	Szignifikancia szint
Életkor	0,418	0,000
Legmagasabb iskolai végzettség	-0,235	0,000
1 főre jutó jövedelem	-0,111	0,001
Gazdasági aktivitás (1 – aktív; 0 – inaktív)	0,102	0,005

* 1- folyamatosan online van, 7 - soha

A válaszadók közel fele szokott rendszeresen online portálokat követni. A nők, a kedvezőbb anyagi helyzetűek és a felsőfokú iskolai végzettséggel rendelkezők felülreprezentáltak az online portálokat követők körében. A nemzetiséggel és a korral függ össze számottevően a portálok választása. A generációs különbségek közül azt emelnénk ki, hogy az idős korosztályt a Háromszék és a Székelyhon portálok segítségével könnyebb megszólítani, amelyek a nyomtatott változataikhoz hasonló információszolgáltatási funkciót töltenek be, míg a fiatalokat a Facebook és a Weradio révén, amelyek kevésbé hasonlítanak a nyomtatott lapokra, és fokozottabb a szórakoztató, infotainment szerepük. A Facebookon megjelenő híreket illetően a kínálat algoritmusai próbál igazodni az olvasók preferenciáihoz az előzetes kattintások és kedvelések alapján, ezáltal személyre szabottabb, ugyanakkor

⁷⁷ A Magyar Ifjúságkutatás 2020 eredményei alapján az erdélyi 30 év alattiak 45%-a folyamatosan online van, további 41%-a naponta többször, 11%-a naponta. A soha nem internetezők aránya 2%. Domokos – Kántor – Pillók – Székely, 2021. 36.

erősíti a szelektív percepciót és a véleménygettők kialakulását.⁷⁸ A középkorúak felét a legnépszerűbb Maszol és Háromszék portálok követői között találjuk.

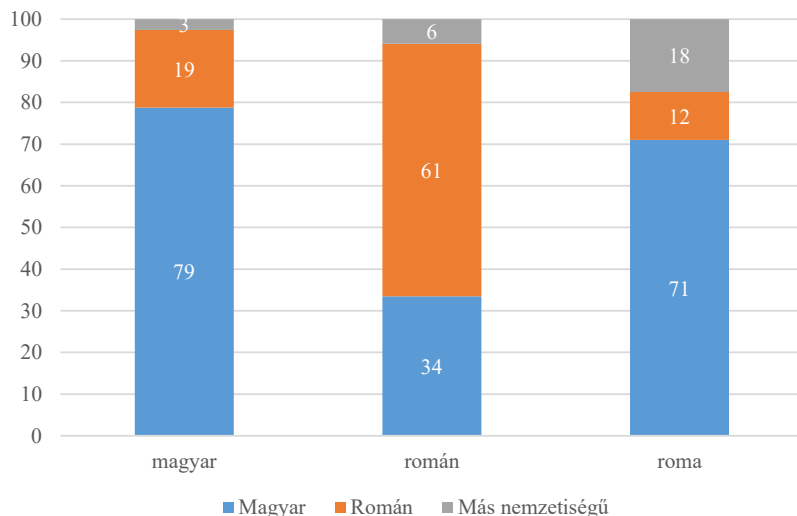

2. ábra. A leggyakrabban használt közösségi oldalak kor alapján (% , N=1033-1044)

A válaszadók több mint négyötöde tagja valamilyen közösségi oldalnak, további 3%-uk rendelkezett korábban „tagsággal”, 15%-uk viszont soha nem volt részese közösségi portálnak. A közösségi oldalak tagjainak közel kilenctizede naponta látogatja az általa leggyakrabban használt felületet. Amint a válaszok tartalomelemzéséből kiderül, ez leginkább a napjainkban legelterjedtebb közösségi médiaplatformot jelenti, valószínűleg az idősebb generációk mintakövető, a fiatalabbak mintaadó szerepet játszanak ebben, a motivációkat illetően pedig főként az ismerősökkel való közvetett online „kapcsolattartást” szolgálja.⁷⁹ Mivel ilyen magas a gyakori látogatók aránya, a szocio-demográfiai helyzet nem differenciálja a populációt, csak enyhe generációs különbségek mutathatók ki, a 65 év fölöttiek ritkábban látogatják a közösségi oldalakat, mint a fiatalabbak.

⁷⁸ Melican, Debra Burns – Nixon, Travis L.: News on the Net. Credibility, Selective Exposure, and Racial Prejudice. *Communication Research*, 2008. 35(2). 151–168.

⁷⁹ A romániai középiskolás korúak számára a Facebook használatának elsődleges célja a barátokkal való kommunikáció, az Instagramra való belépés fő motivációja viszont a barátok „hogylétének”, képeinek követése, Centrul pentru Jurnalism Independent: *Conectat la media. Interacțiunea tinerilor din România cu media*, 2020. <https://cji.ro/studiu-conectat-la-media-interactiunea-tinerilor-din-romania-cu-media-2/> (Letöltés ideje: 2022. február 22.)

3. ábra. Magyar, román és más nemzetiségű ismerősök aránya etnikum alapján (%), N=516)

1044 választ elemeztünk a három leggyakrabban használt közösségi oldalra vonatkozóan. Ezek fele a Facebook dominanciáját mutatja, ezen kívül az Instagram és a Messenger oldal bizonyult leginkább gyakorinak, az egyéb oldalak között a Snapchat, TikTok, Twitter, Viber, Pinterest, Twitch, Yahoo és Google fordult leggyakrabban elő. A közösségi oldalak preferenciája a korral függ össze a szocio-demográfiai változók közül. Látványos generációs különbségek mutathatók ki a közösségi oldalak látogatásában. A fiatalokat kevésbé vonzza a Facebook, és inkább az Instagram, az időseket és a középkorúakat a Facebook, a Messenger és a WhatsApp felhasználók között találjuk meg leginkább (2. ábra). A motivációkra nem kérdeztünk rá, kutatás közbeni tapasztalataink alapján a fiatalok unalmasabbnak értékeli a Facebookot, és előnyben részesítik a vizualitást előtérbe helyező Instagramot, valamint a rövid videókat kínáló TikTokot. Egy 2021. elején készült amerikai felmérés eredményei hasonló tendenciákat mutattak ki a 30 év alatti tengeren túli fiatalok körében.⁸⁰ Egy 2018-as romániai vizsgálat szerint, amely a 14-19 évesek szokásaira fókuszált, a leggyakrabban használt oldalak: a Facebook (28%, vidékiek körében preferáltabb), Youtube (18%, a fiúk és a városiak körében népszerűbb), Instagram (17% a lányok és a városiak körében elterjedtebb a használata) és a Snapchat (12%).⁸¹ Az idős és fiatal generációk közötti szakadék a Facebook és az Instagram használatát illetően a leglátványosabb, mindkettő esetén 25-26% a különbség a két szélső korcsoport között.

⁸⁰ Pew Research Center: "Social Media Use in 2021", April 2021. <https://www.pewresearch.org/internet/2021/04/07/social-media-use-in-2021/> (Letöltés ideje: 2022. február 22.)

⁸¹ Centrul pentru Jurnalism Independent, 2020.

Az online ismerősök száma átlagosan 742 a teljes populációra nézve, a fiataloknak jóval átlag fölötti, míg az időseknek jóval átlag alatti az online hálózatuk kiterjedtsége. A felsőfokú végzettséggel rendelkezők illetve a gazdaságilag aktívak szintén átlagon felüli méretű online hálózatok tagjai (Melléklet 3. ábra).

A kor, az anyagi helyzet, a gazdasági aktivitás nem függ össze szignifikánsan az online ismerősi kör etnikai szerkezetével. A kapcsolati endogámia az online közösségi oldalak tekintetében is jellemzőbb a magyarokra, mint a románokra, az előbbieket ismerősi körének közel négyötöde, az utóbbiakénak háromötöde tartozik a saját nemzetiségéhez (3. ábra), ez a város etnikai szerkezetére is visszavezethető.⁸² A nők ismerősi körének 71%-a magyar, a férfiakénak 66%-a.

Amint a 9. táblázatból is kiderül, a nemzetiség magyarázza leginkább az ismerősi kör etnikai összetételét, a gazdasági aktivitás, az internethasználat, valamint a nem kis mértékben járul hozzá.

9. táblázat. *A magyar ismerősök arányának lineáris regressziós modellje (megmagyarázott hányad 51%)*

Változók	Betaérték	Szignifikancia szint
Nemzetiség	-0,701	0,000
Gazdasági aktivitás	0,074	0,021
Internethasználat gyakorisága	0,073	0,022
Nem	0,070	0,027

Médiahasználók típusai

A hagyományos médiacsatornák (tv, rádió újság) és az új médiaeszközök (internethasználat, online portálok) használata alapján klaszterelemzéssel három típusba soroltuk a válaszadókat. Az első típust médiazabálóknak⁸³ neveztük el, a másodikat masszív tévénezőknek,⁸⁴ a harmadikat pedig netpolgároknak.⁸⁵ Amint a 10. táblázatból kiolvasható, a médiazabálók csoportja felülreprezentált a hagyományos médiatermékeket használók, különösen a nyomtatott újságot olvasók körében, és átlagos fogyasztás jellemzi őket az új média csatornáit illetően. A masszív tévénezők egyáltalán nem olvasnak nyomtatott újságot, nem követnek online portá-

⁸² Az erdélyi magyar fiatalok online ismerőseinek negyede (24%-a) többségi. Domokos – Kántor – Pillók – Székely, 2021. 39.

⁸³ Pintér Róbert – Székely Levente: Bezzeg a mai fiatalok – a tizenéves korosztály médiafogyasztása a többségi társadalom tükrében. In: Dessewffy Tibor – Fábián Zoltán – Z. Karvalics László (szerk.): *Internet.hu – A magyar társadalom digitális gyorsfényképe* 3. Budapest: TÁRKI, 2006, 137–160. megközelítéséből kiindulva.

⁸⁴ Szintén Pintér és Székely 2006-os tipológiája alapján.

⁸⁵ Székely Levente: *Média multitasking. Az új generációk megváltozó médiafogyasztási és kommunikációs szokásairól*. PhD értekezés, Corvinus Egyetem, 2013. 1–215. kifejezését kölcsönözve.

lokat, visszafogott internethasználat és átlag alatti rádióhallgatás tartozik a szokásaik közé. A netpolgárok kevésbé néznek tévét, szinte egyáltalán nem olvasnak nyomtatott újságot, de fokozottan követik az online portálokat és átlag fölötti az internethasználatuk.

10. táblázat. *Médiahasználat tipológia (%)*

	Médiazabálók (N=180)	Masszív tévé- nézők (N=187)	Netpolgárok (N=292)	Tejes minta (N=659)
Tévénézés	96	100	49	77
Rádióhallgatás	60	42	45	48
Újságolvasás	100	0	4	29
Folyamatos internethasználat	40	26	53	42
Online portálok követése	47	0	80	48

A szentgyörgyiek közel fele tartozik az online fogyasztók közé, míg valamivel több, mint negyedük a médiazabálók és a masszív tévénezők típusába (11. táblázat). A férfiak, a romák, az alapfokú iskolai végzettségűek, a fizikai munkások, valamint a munkanélküliek a masszív tévénezők típusában felülreprezentáltak, a nők, a románok, a fiatalok, a magas iskolai végzettségűek, a kedvező jövedelmi helyzetűek, az önállók és a szellemi alkalmazottak a netpolgárok csoportjában.

11. táblázat. *A médiahasználat alapján elkülönülő típusok szocio-demográfiai jellemzői (%)*

		Médiazabálók (27)	Masszív tévénezők (28)	Netpolgárok (44)
Nem	férfi	27	34	39
	nő	28	23	49
Nemzetiség	magyar	30	26	44
	román	20	31	49
	roma	5	80	15
	más (székely, szlovák)	50	33	17
Korcsoport	30 év alatti	8	27	65
	30-64 éves	27	29	44
	65 év fölötti	56	27	17
Iskolai végzettség	alapfokú	13	48	39
	középfokú	31	28	41
	felsőfokú	25	21	54

Jövedelmi helyzet	kedvezőtlen	27	37	37
	átlagos	32	27	41
	kedvező	26	20	55
Gazdasági aktivitás	aktív	22	30	48
	inaktív	42	24	34
Foglalkozási csoportok	önálló (vállalkozó, gazdálkodó)	21	20	59
	szellemi, irodai alkalmazott	24	23	53
	fizikai munkás, alkalmazott	21	36	43
	munkanélküli, alkalmi munkás	21	37	42

Összegzés

A sepsiszentgyörgyi 15 éven felüli lakosság által a leggyakrabban végzett, nem kulturális intézménylátogatásra és médiahasználatra vonatkozó szabadidős tevékenységek közül (a pandémia előtti időszakot is figyelembe véve) a zenehallgatás, a barátokkal való együttlét, facebookozás, chattelés, otthoni filmnézés, olvasás, kirándulás, sportolás, barkácsolás és a hobbitevékenységek a leggyakrabban végzettek. A szoláriumba vagy táncházba járás, továbbá a kreatív írás, a klubokba és kézműves foglalkozásokra járás nem tartozik a gyakori tevékenységek közé. A kutatás ezen eredményei több korábbi romániai vizsgálat eredményeivel csengenek egybe.⁸⁶

A szabadidővel kapcsolatos többváltozós elemzések (faktorelemzés és klaszterelemzés) eredményei is a korábbi nemzetközi és romániai tendenciákat,⁸⁷ valamint a megfogalmazott hipotézisünket (H1) erősítik. A nők fogékonyabbak a passzív, művészetorientált és önművelő tevékenységtípusokra, a férfiak az aktív, sport- és hobbitevékenységek irányába. Az aktív rekreatív kikapcsolódástípus és a fizikai mozgással járó hobbitevékenységek a középkorúakat, a passzív, magányos tevékenységtípus gyakorlása inkább az időseket jellemzi. A nemzetiségi bontás azt jelzi, hogy a város román lakosai az aktívabb sport- és szórakoztató tevékenységeket, a magyarok a hobbitevékenységeket gyakorolják nagyobb mértékben. A három szinte hasonló nagyságrendű klasztercsoport jól elkülönül egymástól: a szabadidő-fogyasztók több, mint egyharmada inkább aktív és nyitott mindenféle mozgással és technológiával kapcsolatos tevékenységre, kevesebb, mint egyharmada inkább a digitális, társas és kreatív tevékenységeket kedveli, és közel egyharmaduk magányos, elzárkózó szabadidőfogyasztó. Összességében feltételezésünknek megfelelően a férfiak, a fiatalok és a középkorúak, a felsőfokú végzettségűek és a legalább

⁸⁶ Rada, 2015.; Cosma et al, 2018; Oană, 2020.

⁸⁷ Chapin, 1971.; Hunyadi, 2005.; Bocsi, 2013.; Rada, 2015.; Fekete, 2015.; Eurostat, 2018; Oană, 2020. stb.

átlagos anyagi helyzetűek inkább az aktív, mindenre nyitott szabadidőfelhasználók táborát erősítik, főként az idősek, alacsony végzettségűek és kedvezőtlen anyagi helyzetűek pedig inkább passzív, magányos fogyasztók.

A kultúrafogyasztás kapcsán Feder és szerzőtársai⁸⁸ kimutatták, két reprezentatív mintán is tesztelve az eredményeiket, hogy Angliában a kultúrafogyasztásban nem következett be szignifikáns változás a járványhelyzet előtt és a járványhelyzet alatt. Az egyetlen közeg, amely körében nőtt a kultúrafogyasztás, egy vékony (ha úgy tetszik szelektív) társadalmi réteg volt, amely már a járványhelyzet előtt is nagymértékben implikálva volt ebben a tevékenységben. Sepsiszentgyörgyön sem tapasztaltunk szignifikáns különbséget az offline és online kultúrafogyasztás között, vagyis azok a fogyasztási minták, amelyek offline jellemzik a lakosságot, az online világban is reprodukálhatóak (H2), ahogy ezt már a korábbi kutatások is alátámasztották.⁸⁹ Ennek értelmében, úgy tűnik, hogy el kell vetnünk annak az optimista felfogásnak a perspektíváját, miszerint az online világ leküzdí – vagy legalább áthidalja – azokat a társadalmi különbségeket, amelyeket az offline kultúrafogyasztás esetében tapasztalhatunk, és sokkal inkább arra ösztönöz, hogy megállapítsuk: érdemi változás a kultúrafogyasztás terén csak a szocializációs folyamatok során érhető el.

A hagyományos médiacsatornák használata terén jelentős mértékű a televízió-nézés, meghatározóak a generációs különbségek: a fiatalok fele, az idősek döntő többsége átlagosan napi 3 órát tölt a készülék társaságában. A legnézettebbek a magyarországi kereskedelmi és közszolgálati csatornák (RTL Klub, Duna, TV2, a fiatalok pedig a filmcsatornákat preferálják leginkább), illetve a románok körében a Pro tv és az Antena népszerű. A műsortípusok között a három legnépszerűbb a híradó, a tudományos műsor, valamint a sorozat. A magyar lakosság fele, a fiatalok harmada hallgat rádiót, közel napi 3 órát, többnyire helyi adókat. A nyomtatott újságokból történő tájékozódás kevésbé elterjedt tevékenység, a fiatalok tizede, az idősek háromötöde, a teljes minta harmada olvas újságot, főleg helyi lapokat. Tehát a nyomtatott lapok az idősek tájékoztatásában bizonyulhatnak leginkább hatékony eszköznek (H3.1).

A televíziós műsorpreferenciák alapján a középkorúak és az idősek körében igazolódni látszik azon feltételezésünk, amelyet a romániai és magyarországi kutatási előzményekből⁹⁰ kiindulva fogalmaztunk meg, és amely szerint a járványhelyzetben a tájékozódási igény és a hétköznapi valóságból a szórakozás, filmek irányába történő kiszakadás szükséglete motiválja a médiahasználatot (H3.1).

Bár a napi rendszerességű internethasználat valamivel elterjedtebbnek tűnik Sepsiszentgyörgyön, mint az országos, illetve a központi régiós átlag, a generációs

⁸⁸ Feder et al, 2021.

⁸⁹ Pl. Mihelj, Sabina – Leguina, Adrian – Downey, John: Culture is digital: Cultural participation, diversity, and the digital divide. *New Media & Society*, 2018. 21(7). 1465–1485.

⁹⁰ Ceobanu, 2020.; O’Grady, 2020.

törésvonalak egyértelműen kirajzolódnak, az internetezés gyakoriságát leginkább az életkor magyarázza.

Az új média használatát illetően az online portálok követését, a közösségi portálokon való tagságot és látogatási gyakoriságot, az ismerősök számát és az ismerősi kör etnikai összetételét vizsgáltuk. 70%-uk folyamatosan vagy naponta többször van online (a fiatalok 80%-a), a lakosság fele olvas online portálokat. 83%-uk tagja valamilyen közösségi portálnak, naponta nézik; a Facebook dominál, de a fiatalok körében jelentős az Instagram használata, ezáltal illeszkednek a hazai és nemzetközi trendekhez.⁹¹ Az ismerősök száma átlagosan 742 (a fiatalok körében 1116, a felsőfokú végzettségűek között 919) (H3.2).

A kapcsolati endogámia az online közösségi oldalak tekintetében jellemzőbb a magyarokra, mint a románokra, az előbbieik ismerősi körének közel 80%-a, az utóbbiakénak 60%-a tartozik a saját nemzetiségéhez, ez a város etnikai szerkezetére is visszavezethető.⁹² A magyar ismerősök arányát leginkább a nemzetiség magyarázza (H5).

A romák a magyarokétól és a románokétól különböző médiatérben élnek, jóval kisebb mértékű, szórakozásorientált tévézés jellemzi őket, az egyéb csatornák szerepe elhanyagolható (H5).

A médiahasználati szokások alapján három klasztercsoportot különítettünk el: a médiazabálók, a masszív tévézők, illetve a netpolgárok típusait.⁹³ Az utóbbiak teszik ki a vizsgált populáció közel felét, az előző két csoport pedig egymással azonos nagyságrendű. A netpolgárok között felülreprezentáltak a fiatalok, a nők, a románok, a magas iskolai végzettségűek, a kedvező jövedelmi helyzetűek, az ön-foglalkoztatók, valamint a szellemi alkalmazottak, míg a férfiak, a romák, az alacsony iskolai végzettségűek, a fizikai munkások, illetve a munkanélküliek a masszív tévézők típusában. A férfiak és a nők között több dimenzióban hangsúlyosak a különbségek, az egyik ilyen az új médiacsatornák használata, amely a járványhelyzet hozadékai⁹⁴ nyomán fokozódhatott (H4).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Adler, Moshe: Stardom and Talent. *American Economic Review*, 1985/75. (1). March. 208–212.
- Bajomi-Lázár Péter: Manipulál-e a média? *Médiakutató*, 2017. 18. 4. 61–79.

⁹¹ Centru pentru Jurnalism Independent, 2020; Pew Research Center, 2021.

⁹² A határon túli magyar fiatalok online ismerőseinek negyede tartozik a többségi nemzethe. L. Domokos – Kántor – Pillók – Székely, 2021.

⁹³ A típusok elnevezéseit Pintér – Székely, 2006., illetve Székely, 2013. munkáiból merítettük.

⁹⁴ Matei, 2020.

- Barlow, John Perry: A cyberspace independence declaration. *Cyber-Rights List*, 1996. <https://www.eff.org/cyberspace-independence>. (Letöltés ideje: 2022. február 22.)
- Becker, Gary: *Accounting for tastes*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1996.
- Bocsi Veronika: Szabadidő-mintázatok a campusokon. *Felsőoktatási Műhely. Az Educatio Társadalmi Szolgáltató Kht. Országos Felsőoktatás Információs Központ Kiadványa* 7., 2013. 41–54.
- Bourdieu, Pierre: *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*, Cambridge: Harvard University Press, 1984.
- Centrul pentru Jurnalism Independent: *Conectat la media. Interacțiunea tinerilor din România cu media*, 2020. <https://cji.ro/studiu-conectat-la-media-interactiunea-tinerilor-din-romania-cu-media-2/> (Letöltés ideje: 2022. február 22.)
- Ceobanu, Ioana: Consumul de produse media de tip televiziune și radio în timpul pandemiei. In: Croitoru, Carmen – Becuț Marinescu, Anda (coord.): *Tendințele ale consumului cultural în pandemie ediția I*. București: Institutul Național pentru Cercetare și Formare Culturală, 2020. 79–91.
- Chapin, Stuart F.: Free Time Activities and Quality of Urban Life. *Journal of the American Institute of Planners*, 1971. Volume 37, Issue 6, 411–417.
- Cho, Dongwook – Post, Jay – Kim, Sung Kyeom: Comparison of passive and active leisure activities and life satisfaction with aging. *Geriatrics & Gerontology International* 2017. 18(3). 380–386.
- Cosma, Smaranda – Zerva, Konstantina – Bota, Marius – Fleșeriu, Cristina: A Study On the Romanians’ Profile Among Leisure Activities. *Amfiteatru Economic*, 2018. 20 (Special no. 12), 920–934.
- Csepeli György – Prazsák Gergő: Új szegénység. A digitális egyenlőtlenség kulturális hatásai. In: Füstös László – Antalóczy Tímea – Hankiss Elemér (szerk.): *(Vész)jelzések a kultúráról. Jelentés a magyar kultúra állapotáról*. Budapest: MTA PTI, 2009. 87–114.
- DiMaggio, Paul – Hargittai Eszter: From the „Digital Divide” to „Digital Inequality”: Studying Internet Use as Penetration Increases, Center for Arts and Cultural Policy Studies, *Princeton University, Working Paper* 15, 2001. https://culturalpolicy.princeton.edu/sites/culturalpolicy/files/wp15_dimaggio_hargittai.pdf (Letöltés ideje: 2022. február 22.)
- DiMaggio, Paul – Mukhtar, Toriq: Arts participation as cultural capital in the United States, 1982–2002: Signs of decline? *Poetics*, 2004. 32 (2). 169–194.
- Domokos Tamás – Kántor Zoltán – Pillók Péter – Székely Levente: *Külhoni Magyar Fiatalok 2020, Kérdések és válaszok – fiatalokról, fiataloktól*, Erzsébet Ifjúsági Alap, 2021. http://unp.hu/hir_docs/226_kulhoni_magyar_fiatlok_2020_web.pdf (Letöltés ideje: 2022. február 22.)

- Domokos Tamás – Kántor Zoltán – Pillók Péter – Székely Levente: *Magyar Fiatalok 2020, Kérdések és válaszok – fiatalokról, fiataloktól*, 2020. https://tarsadalomkutato.hu/wp-content/uploads/2021/07/magyar_ifjusag_2020_web-v%C3%9Ag.pdf (Letöltés ideje: 2022. február 22.)
- European Comission: *Cultural Access And Participation*. Special Eurobarometer 399. Wave EB79.2 – TNS Opinion & Social, 2013. <https://dokumen.tips/documents/cultural-access-and-participation-special-eurobarometer-399.html> (Letöltés ideje: 2022. február 22.)
- Eurostat: Statistics Explained. *Quality of life indicators – leisure*. 2018. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Quality_of_life_indicators_-_leisure&oldid=529719#Leisure_time (Letöltés ideje: 2022. február 22.)
- Feder, Tal – McAndrew, Siobhan – O'Brien, Dave – Taylor, Mark: Cultural Consumption and Covid-19: Evidence from the Taking Part and COVID-19 Cultural Participation Monitor Surveys. *SocArXiv*, 2021. 31 Aug. Web.
- Fekete Mariann: Generációs szabadidő-felhasználás képernyőn innen és képernyőn túl az 1999/2000-es és a 2009/2010-es időmérleg-vizsgálat tükrében. In: Örkény Antal (szerk.): *Kötő-jelek* 2014. Budapest: Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskola Évkönyve, 2015. 133–159.
- Fekete Marianna: *eIDŐ, avagy a szabadidő behálózása. Generációs kultúrafogysztás a digitális korban*. Szeged: Belvedere Meridionale, 2018.
- Frey, Bruno S.: Cultural Economics and Museum Behaviour. *Scottish Journal of Political Economy*, Scottish Economic Society, 1994 Vol. 11. No. 3. August. 325–335.
- Griswold, Wendy: *Cultures and societies in a changing world* (3rd ed.). London: Pine Forge Press, 2008.
- Hack-Handa József – Pintér Róbert: Generációs különbségek a magyar médiafogysztásban. *Információs társadalom*, 2015/2. 7–17.; Székely Levente: A multitasking generáció nyomában. *Kultúra és közösség*, 2017/2. 29–41.
- Hunyadi Zsuzsa: A kulturális fogysztás és a szabadidő eltöltésének néhány jellemzője. In: Enyedi György – Keresztély Krisztina (szerk.): *A magyar városok kulturális gazdasága*. Budapest: MTA Társadalomkutató Központ, 2005. 91–109.
- Kántor Szilvia: *Kulturális alapú városfejlesztés: a kulturális fogysztás, a lakóhelyválasztás és az életminőség összefüggései Győr, Debrecen és Veszprém esetében*. Doktori (PhD) értekezés, Pannon Egyetem, Gazdálkodás- és Szervezéstudományok Doktori Iskola, 2021. https://gsdi.gtk.uni-pannon.hu/wp-content/uploads/2021/10/Kantor_ertekezes_v4.pdf (Letöltés ideje: 2022. február 22.)

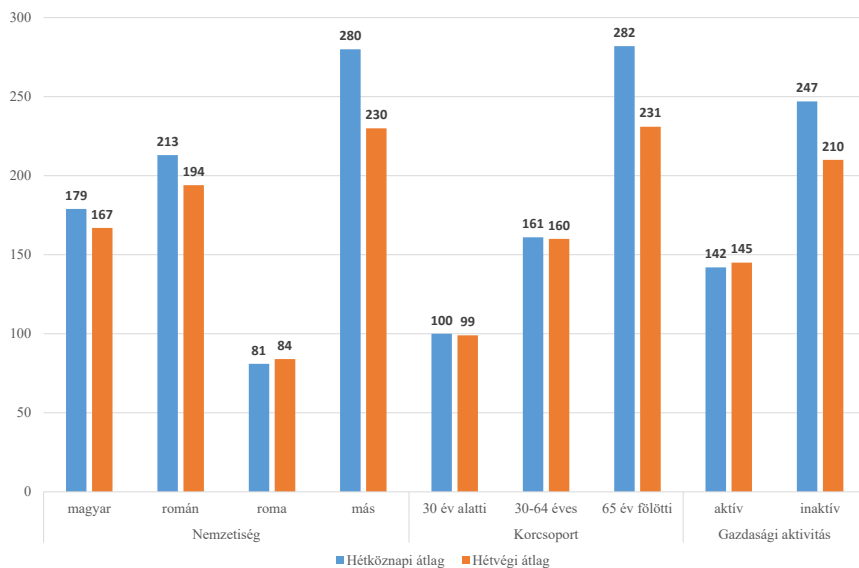
- Katz-Gerro, Tally – Sullivan, Oriel_ Voracious cultural consumption: The intertwining of gender and social status. *Time & Society*, 2010. 19(2). 193–219.
- Kovács Klára: Szabadidő és sport a Debreceni Egyetemen. *Iskolakultúra*, 2011/10–11. 147–162.
- Kraaykamp, Gerbert – Dijkstra, Katinka: Preferences in leisure time book reading: A study on the social differentiation in book reading for the Netherlands. *Poetics*, 1999. 26(4). 203–234.
- Matei, Ștefania: Capital digital și decalaje sociale. Evoluția practicilor de consum cultural non-public în perioada pandemiei. In: Croitoru, Carmen – Becuț Marinescu, Anda (coord.): *Tendențe ale consumului cultural în pandemie ediția II*. București: Institutul Național pentru Cercetare și Formare Culturală, 2020. 59–116.
- Matei, Ștefania: Consumul cultural non-public în perioada de izolare. In: Croitoru, Carmen – Becuț Marinescu, Anda (coord.): *Tendențe ale consumului cultural în pandemie – ediția I*. București: Institutul Național pentru Cercetare și Formare Culturală, 2020. 39–78.
- McGillivray, David: Digital cultures, acceleration and mega sporting event narratives. *Leisure Studies*, 2014. 33(1). 96–109.
- Melican, Debra Burns – Nixon, Travis L.: News on the Net. Credibility, Selective Exposure, and Racial Prejudice. *Communication Research*, 2008. 35(2). 151–168.
- Mihelj, Sabina – Leguina, Adrian – Downey, John: Culture is digital: Cultural participation, diversity, and the digital divide. *New Media & Society*, 2018. 21(7). 1465–1485.
- Nistor Laura – Gergely Orsolya – Sántha Ágnes – Telegdy Balázs: *Erdélyi mindennapok egy világvármény idején. Online kérdőíves közvélemény-kutatás erdélyi magyarok körében a COVID-19 járvány kontextusában (2020. április 16 – 26.)*, Kolozsvár: Presa Universitară Clujeană, 2020.
- O’Grady, Matt: COVID-19: *Key questions all marketers should be asking, Perspectives*, 31.03.2020. <https://www.nielsen.com/uk/en/insights/article/2020/covid-19-key-questions-all-marketers-should-be-asking/> (Letöltés ideje: 2022. február 22.)
- Oană, Iulian: Forme de consum cultural public în contextul pandemiei de COVID-19. In: Croitoru, Carmen – Becuț Marinescu, Anda (coord.): *Tendențe ale consumului cultural în pandemie – ediția I*. București: Institutul Național pentru Cercetare și Formare Culturală, 2020. 13–38.
- Patterson, Nile DeGray: Who Goes to Shows? Race-Ethnicity and the Visual and Performing Arts. *Cultural Sociology*, 2020. 14(1). 22–41.

- Petró Katalin: A kultúra fogyasztása: Élmény és szenvedély avagy adalékok a kultúra menedzseléséhez. *Vezetéstudomány – Management and Business Journal*, 2000. 12. 16–22.
- Pew Research Center: “*Social Media Use in 2021*”, April 2021. <https://www.pew-research.org/internet/2021/04/07/social-media-use-in-2021/> (Letöltés ideje: 2022. február 22.)
- Pintér Róbert – Székely Levente: Bezzeg a mai fiatalok – a tizenéves korosztály médiafogyasztása a többségi társadalom tükrében. In: Dessewffy Tibor – Fábián Zoltán – Z. Karvalics László (szerk.): *Internet.hu – A magyar társadalom digitális gyorsfényképe* 3. Budapest: TÁRKI, 2006. 137–160.
- Rada, Cornelia: Spending leisure time in Romania: the impact of sociodemographic factors. *Revista de psihologie*, 2015. Vol. 61 aprilie-iunie Nr. 2. 85–96.
- Roya, Soumyadip – Orazem, Peter F.: Active leisure, passive leisure and health. *Economics & Human Biology*, Volume 43. December 2021.
- Schulze, Gerhard: Az élménytársadalom. A jelenkor kultúrszociológiája. A hétköznapi élet esztétizálódása (Részlet az I. fejezetből). *Szociológiai Figyelő*, 2000. Ősz. 135–157.
- Stevenson, David: What’s the problem again? The problematisation of cultural participation in Scottish cultural policy. *Cultural Trends*, 2013. 22(2). 77–85.
- Szabó Júlia: Kulturális szegmentáció az erdélyi magyar fiatalok körében. *Regio*, 2020/4. 44–71.
- Székely Levente: *Média multitasking. Az új generációk megváltozó médiafogyasztási és kommunikációs szokásairól*. PhD értekezés, Corvinus Egyetem, 2013. 1–215.
- Throsby, David: The Production and Consumption of the Arts. A View of Cultural Economics. *Journal of Economic Literature*, 1994 Volume 32 No. 1. March. 1–29.
- Tőkés Gyöngyvér Erika: Digitális egyenlőtlenségek és digitális tőkeeloszlás Romániában, *Információs Társadalom*, 2021. 21. 3. 109–125.
- Wang, Miao – Wong, Sunny M. C.: Happiness and leisure across countries: Evidence from international survey data. *Journal of Happiness Studies*, Springer, 2014. Vol. 15(1). 85–118.
- Weingartner, Sebastian: Digital omnivores? How digital media reinforce social inequalities in cultural consumption. *New Media & Society*, 2021. 23(11). 3370–3390.

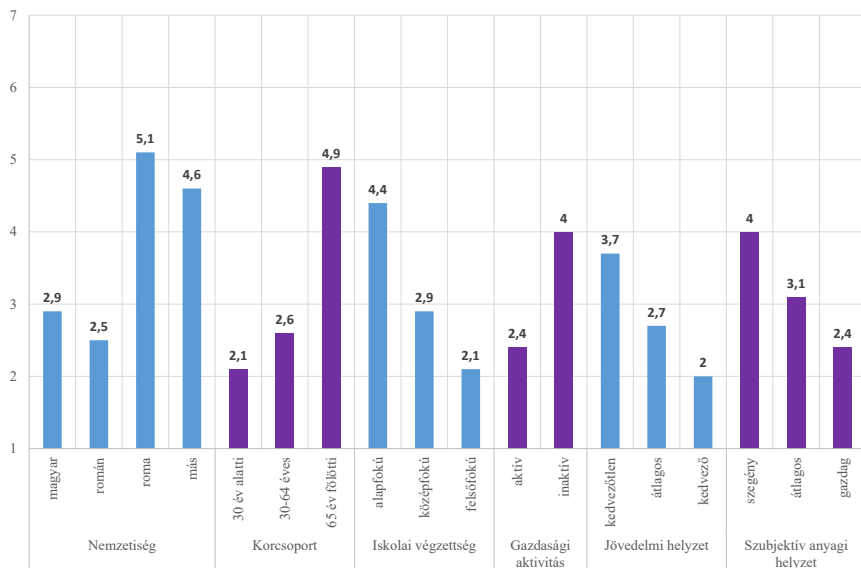
Melléklet

1. táblázat. A minta és az adatbázis közötti különbségek

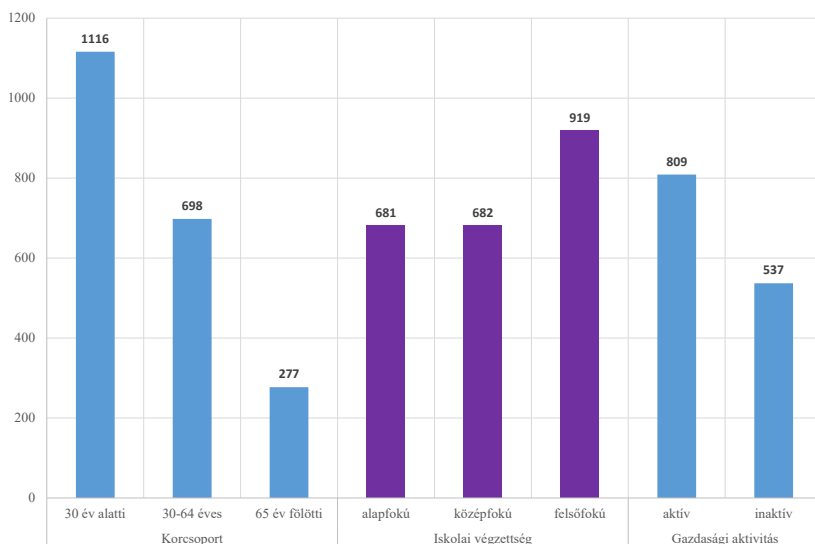
		Minta (fő)	Minta (%)	Adatbázis (fő)	Adatbázis (%)	Az adatbázis eltérése a mintától (%)
Nem	férfi	380	47,5	387	47,1	-0,4
	nő	420	52,5	434	52,9	0,4
Korcsoport	15-29 éves	126	15,7	144	17,8	2,1
	30-44 éves	233	29,1	231	28,5	-0,6
	45-64 éves	278	34,7	275	34	-0,7
	65+ éves	163	20,4	160	19,8	-0,6
	román	167	20,9	170	20,8	-0,1
Nemzetiség	magyar	585	73,1	597	72,9	-0,2
	roma/cigány	48	6	42	5,1	-0,9
Összesen		800	100,0	821	100,0	

1. ábra. Tévénézés időtartama (perc) nemzetiség, kor és gazdasági aktivitás alapján (N=571-576)

2. ábra. Internethasználat gyakorisága nemzetiség, kor, iskolai végzettség, objektív és szubjektív anyagi helyzet valamint gazdasági aktivitás alapján, átlagértékek (1-állandóan, 7-soha, N=752-810)

3. ábra. Ismerősök száma iskolai végzettség, kor és gazdasági aktivitás alapján (átlagérték, N=516-520)

ALTERNATÍVÁK KERESÉSE

MOLNÁR GUSZTÁV*

Amikor gondolkodik a lélek... **

„Amikor gondolkodik a lélek – mondja Platón –, nem tesz egyebet, mint beszélget.”¹ A lelket itt nem szubjektíve, nem „én”-ként, pszichológiailag kell érteni, hanem egyfajta kollektív lélekként, amiről persze tudjuk, hogy nincs saját egzisztenciája, hanem az érvek interakciójának folyton változó plazmaszerű terében létezik. Akár kettesben, akár egy asztal körül folytatunk párbeszédet.

De térjünk a tárgyra.

Ez a kétkötetes beszélgetéskönyv egyfajta pszeudo-memoárnak is tekinthető. Pszeudo két szempontból is. Egyrészt nem egyetlen kései, visszatekintő perspektívából láttatja a dolgokat, hanem reális, történelmi időrendben – bármennyire egyedi is az, a maga módján. Másrészt „szerző”-ről itt a szó szoros értelmében nem beszélhetünk, még a velem készült interjúk esetében sem, hiszen a kérdező legalább annyira szerző, mint a válaszoló.

Az egyébként eszembe sem jutott, hogy csak az idők folyamán velem készült interjúkat foglaljam kötetbe, márcsak azért sem, mert soha nem szerettem a szokványos dolgokat. A velem készült interjúk persze ott vannak, de ez csak az egyik vonulat.

A beszélgetésfolyam gerincét a kerekasztalok alkotják: összesen tíz darab. Ezeket mintegy kiegészítik azok az interjúk, amelyekben én voltam a kérdező.

Csupa olyan szöveg, amelyekben az érvek említett interakciójának volt bizonyos intenzitása, mert minden szónak komoly tétje volt. Az nevezetesen, hogy tudtuk – és most a fűlszöveget idézem, amelyet azok, akik nem tarthatták fizikailag is a kezükben a könyveket, nem olvashattak –:

Beszélgetni, eszmét cserélni és vitázni – kettesben, de a nyilvánosságot megelőzve, vagy egy asztal körül, ami eleve egyfajta nyilvánosságot jelent – igazán

* A szerző politológus. E-mail: gmolnar48@gmail.com

** Az itt közölt szövegek -- egy kivételével -- Molnár Gusztáv két könyvének [*Alternatívák könyve. Beszélgetések (1974–1993, 1995–2018). V–VI.* Kolozsvár: Pro Philosophia, 2019. és 2020.] 2022 január 20-i bemutatóján elhangzottak szerkesztett változatai. Holczhauser (Huszár) Vilmos meghallgatva a beszélgetést írta meg esszéjét.

¹ Theaitétosz. In: *Platón Összes Művei II.* Budapest: Európa Kiadó, 1984. 1013.

csak akkor lehet, amikor úgy érezzük, hogy a legfontosabb, a lényeges dolgok még nem dőlték el, és hogy el kell hogy dőljenek. Csak ilyen szellemi és történelmi erőterben lehet, pontosabban volt, lehetett tétje azoknak a különböző, de egymásra reflektáló álláspontoknak, amelyeknek tükre ez a két Beszélgetés-kötet. Ilyen volt az a szellemi és politikai sodrásirány, amely velem – velünk – együtt haladt a maga szeszélyes és kiismerhetetlen útján, az 1974-es szellemi „kezdőponttól” egészen addig, amikor már eldőlni látszik minden.

Ha már azt mondtam, hogy e beszélgetés-folyam gerincét a kerekasztalok alkotják, akkor soroljam is fel őket, a résztvevők nevével együtt – természetesen időrendben. (A saját nevem említése nélkül, hiszen én mindegyiken ott voltam.)

1974: A *Szövegek és körülmények* szerzőinek csíkszeredai bemutatkozása. Ágoston Vilmos, Bretter György, Domokos Géza, Huszár Vilmos, Szilágyi N. Sándor, Tamás Gáspár Miklós.

1979: A szóértés előfeltételeiről. Kerekasztal a *Korunk* szerkesztőségében. Kolozsvár. Aradi József, Balla Zsófia, Balogh Edgár, Cs. Gyimesi Éva, Domokos Géza, Egyed Péter, Gáll Ernő, Rácz Győző, Szász János, Tóth Sándor.

1985: A Limes-kör vitája az ideológiai alternatívákról. Brassó. Bíró Béla, Fábíán Ernő, Salat Levente.

1989. december 11. Nemzetpolitikai stratégiánk a változó Európában. Budapest. Csoóri Sándor, Katona Szabó István, Sós Vilmos, Szabó Miklós, Timkó Iván, Tóth Sándor.

1989. december 31. Szilveszter Kolozsváron. Balázs Sándor, Cseke Péter, Cs. Gyimesi Éva, Kántor Lajos, Nagy György, Pillich László.

1993. február. Hol a határ? Beszélőest a Friedrich Naumann Alapítvány Liberális Társalgójában. Budapest. Csorba Béla, Cs. Gyimesi Éva, Sándor Eleonóra. Vitavezető: Kende Péter.

1993. május. Erdély múltja és jövője. München. Michael Schafir, Tokay György, Schöpflin György, Tom Gallagher, Matei Cazacu, Andrei Cazacu.

1998: A Pro Europa Liga pódiumvitája az erdélyi kérdésről. Kolozsvár. Bakk Miklós, Al. Cistelean, Marius Lazăr, Adrian Marino, Sorin Mitu, Victor Neumann, Paul Philippi. Vitavezető: Smaranda Enache.

1999: Kerekasztal a Társadalmi Dialógus Csoport bukaresti székházában a Budapesti Nyilatkozat 10 éves évfordulójáról és a Kolozsvári Nyilatkozatról. Bukarest. Bakk Miklós, Mircea Boari, Al. Cistelean, Ariadna Combes [Doina Cornea lánya.], Kolumbán Gábor, Marius Lazăr, H.-R. Patapievici, Cristian Preda, Mihai Șora, Szilágyi Zsolt, Daniel Vighi. Vitavezető: Mihnea Berindei. És végül, a záróakkord:

2001. december: „Milyen Erdélyt akarunk?” A Provincia-csoport kerekasztalvitája. Kolozsvár. Bakk Miklós, Al. Cistelean, Caius Dobrescu, Smaranda Enache, Ovidiu Pecican, Szilágyi N. Sándor, Szokoly Elek.

Amikor 2015 májusában, ugyanebben az intézetben az *Alternatívák könyve* 3., Összmagyar alternatíva alcímet viselő kötetét bemutattuk, röviden vázoltam azokat az alternatívákat, amelyek az első három kötetet és a várható továbbiakat, valamint a sorozaton kívül megjelent Limes-vitákat valamiféle egységbe foglalják. Ebben az írásban,² amelynek kibővített változatát a sorozat 4., *Erdélyi alternatíva* alcímű kötetének végén közöltem, hét alternatívát soroltam fel, úgy mint: esztétikai; elméleti; történelmi; Limes-; összmagyar, erdélyi és a sorozatot lezáró tételt, amelynek az *Alternatívák alkonya* címet adtam. Ez alkotja majd a 7. kötetet, amelyet – ha minden igaz – idén májusra állítok össze.

Az 5. és 6. kötetbe foglalt beszélgetésekkel egyszerűbb a dolgom. Ezek két részre bonthatók: az 5. kötet és a 6. fele (a *Folytonosság újjáteremtése*, a *Szellemi határátlépés*, valamint a *Visszatérés* című részek) az elméleti, történelmi, Limes-, összmagyar és erdélyi alternatívák életterében, pontosabban élő terében „játszódik”. A 6. kötet 2. fele (az *Összefüggő ösvények kertjében* című 4. rész, amely a 2002 és 2018 közötti időszak idevágó írásait tartalmazza) már – erre csak most döbbsentem rá igazán, hogy megpróbáltam kicsit rendszerezni a dolgokat – az „alkony” előhangja.

Itt már nincsenek élő alternatívák, csak a „zavartalan szemlélődés” világa, amelyet Szilágyi Aladár „kapott el” tökéletesen *A szentimrei Pimodán* című „szőlőhegyi riport”-jában, valamint a voltakat – kellő empátiával és némi nosztalgiával – felidéző-értelmező visszaemlékezések, mint a *Mi volt a Limes?* című 2002-es tusnádi beszélgetés³ és a Kende Péter *Festschriftjében* megjelent *Fordulópont*, amelyben ellenzéki itineráriumomat foglalom össze 1977-től 1985-ig. Az alcímek (*Az Európai Napló és a Magyar Füzetek*, *Az eurokommunizmus*, *Bibó és az új ellenzékiesség* és végül *A szabadság mint tragikum*, vagyis a Limes) jelzik ennek az útnak a stációit.

1974 decembere, az első és 2001 decembere, az utolsó kerekasztal között végül is 27 év telt el. Ami majdnem egy emberöltőnyi élet.

Ami pedig az alternatívák nélküli világot illeti, ennek a hatalmi logikájába és lehetséges kimenetelébe némi betekintést nyújt a 6. kötet utolsó írása, az *Amit érzékelek...*, amely a blogomban (<https://geonaplo.wordpress.com/>) is elérhető, sokminden egyébbel együtt. Ez ugyan formálisan egy hosszabb interjú része, de valójában a globális geopolitika monológja önmagáról, egy olyan monológ, amelyben már nincsenek vállalható politikák, sem ideológiák, sem hatalmak. Ez is egy érdekes világ, amely még sok meglepetést tartogat.

De ez már egy másik történet, a szöges ellentéte annak, amiről itt ma szó lesz.

² Alternatívák. AK IV. Erdélyi alternatíva. Kolozsvár: Pro Philosophia Kiadó, 2018. 345–350.

³ Balázs Sándor, Bíró Béla, Lőrincz Csaba, Molnár Gusztáv, Salat Levente, Vekov Károly, Visyky András részvételével.

BALÁZS IMRE JÓZSEF*

Felismert modellek, létrehozott modellek

Mikor 2013-ban Molnár Gusztáv és Méliusz József beszélgetőkönyvéről¹ írtam, a dialógusforma tétjeit több formában is érzékelttem, és igyekeztem ezeket kiemelni.² Egyrészt a generációs párbeszéd modelljének komolyan vett voltát jeleztem, két olyan nemzedék találkozásáról írva, amelyeket erős történelmi markerek (a „harmincas évek”, illetve a „hatvannyolcas” irányzatok) határoztak meg. Másrészt a kérdező szólam erőteljes jellegére mutattam rá, amely egyfajta analitikusi pozícióba helyezte a fiatalabb kérdezőt, olyan dialógushelyzetet teremtve, amely célirányosan halad a múlt feldolgozása, illetve a tényekkel, összefüggésekkel való szembesülés felé. Az artikulálás, az értelmezés szempontjából következőképpen mindkét félre jelentős szerep hárult, a kérdezői szólam olykor maga is esszévé, értekezéssé alakult.

Az *Alternatívák könyve* V. és VI. kötetében a szerepek felcserélődnek: itt leggyakrabban Molnár Gusztáv a faggatott fél, az interjúalany, az anketók résztvevője. Az első, műfaji kérdés tehát az, hogy milyenek ezek a könyvek beszélgetőkönyvként, mi itt a beszélgetésforma funkciója? Továbbá: másképpen működik-e Molnár Gusztáv interjúalanyként, mint kérdezőként?

A köteteket végigolvasva, összbenyomásként az fogalmazódik meg számomra, hogy a célirányosság ebben a két kötetben is meghatározó: Molnár Gusztáv pontosan tudja, miről szeretne beszélni, milyen cél felé halad. Ez precíz gondolkodói teljesítményt, tiszta gondolatmeneteket jelent egyfelől, másfelől az utólagos elrendezés és szelekció gesztusaiból is fakad. Molnár él a lehetőséggel, hogy lábjegyzetekkel, kötetvégi kommentárokkal lássa el a közölt dialógusokat. Ezekben újra és újra tisztázza a beszélgetések történeti kontextusát, az állítások összefüggéseit más írásokkal – adott esetben akár azt is, ha valamely interjúban megfogalmazódó prognózis utólag nem igazolódott.

Egy szellemi alakulástörténet rajzát kapjuk a kötetekben, számos korszakoló gesztussal: Molnár rendszeresen jelöl ki fordulópontokat saját életében és tájékozódásában: találkozások, utazások, olvasmányok, intézményesülési állomások tagolják a könyvből kirajzolódó történetet. Egyfajta egyéni biográfia ez természetesen,

* A szerző a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Magyar Irodalomtudományi Intézetének egyetemi docense. E-mail: imre.balazs@ubbcluj.ro

¹ Molnár Gusztáv: *Beszélgetések Méliusz Józseffel (1930–1939)*. Kolozsvár: Korunk-Komp-Press, 2012.

² Balázs Imre József: Többszörös időutazás. *Korunk*, 2013/2. 95–99.

de lényegesen több is annál, hiszen a társadalmi-történelmi-politikai összefüggések a legprivátabb történetrészletek közé is bekerülnek. A hangsúly mégiscsak a szerzőt foglalkoztató kérdéseken, eszméken, fogalmakon van: ebben a tekintetben is kijelölhető néhány állomás, néhány, történelmi tények által is befolyásolt fordulópont. Ha elsősorban ezekre figyelünk a könyveket olvasva, akkor az *Alternatívák könyve* sorozat korábbi darabjainak kísérőszövegeiként is tekinthetünk ezekre az interjúkra. A beszélgetésforma lehetővé teszi, hogy különböző szempontok, különböző tájékozódások és tájékozottságok figyelembe vételével világítsa meg Molnár egyes írásainak fontosabb téziseit. Másrészt a szóbeliség dinamikája is fontossá válik: noha a megformáltság az oralitás esetében jellemzően esetlegesebb, spontánabb, köznapibb, ugyanakkor lehetőséget is ad arra, hogy az elvontabb tartalmak megvilágító erővel, konkrétumokkal teljenek fel. Ebben az értelemben tehát az *Alternatívák könyve* V. és VI. kötete nem csupán appendixe, hanem más regiszterben megformált adaptációja is a sorozat korábbi kötetének.

Ezen a ponton szükségét érzem egy szubjektív kitérőnek: saját pozíciómat a kötetek értelmezőjeként azzal világítanám meg, hogy olyan irodalomtörténészként olvastam ezeket, akit kiemelten foglalkoztat az 1968 körüli, illetve a hetvenes évek erdélyi irodalmi közege. 2022-ben egy olyan tematikus tanulmánykötet sajtó alá rendezésével foglalatostokodom többek között, amelyik az úgynevezett „harmadik Forrás-nemzedék” irodalmi teljesítményét tárgyalja: a korai Szöcs Gézáét, Markó Béláét, Balla Zsófiáét, Egyed Péterét, Bogdán Lászlóét, Mózes Attiláét, Zudor Jánosét, Ágoston Vilmosét, Palotás Dezsőét, Adonyi Nagy Máriaét, Darkó Istvánét, Boér Gézáét, Sütő Istvánét, Cselényi Béláét. Saját generációm számára, amelyik a felnőtté válás éveit a rendszerváltást követő dinamikus átalakulás közegében élte meg, evidencia volt a teoretikus nyelv, a teoretikus megközelítések elsődlegessége az irodalomtudományban. Meghatározó tanárokként Cs. Gyimesi Éva, Szilágyi N. Sándor, Horváth Andor nevét emelném ki a Bölcsészkar kilencvenes évekbeli oktatói közül, mindannyian fontos, visszatérő szereplői Molnár Gusztáv könyvének is. A kilencvenes évekből, a teoretikus paradigmákból visszafelé tekintve evidens volt, hogy a hetvenes évek pályakezdőinek elméleti tájékozódása, nemzetközi relevanciájú kutatásaik irányultsága fontos előzmény és támpont mindahhoz, ami a rendszerváltás után zajlott. Közben viszont maguk a művek háttérbe szorultak, nem váltak az aktuális kánonok részévé. A jelen-érzet hangsúlyosabbá válása és a tájékozódás kitágult dimenziói valamelyest elfedték a két évtizeddel korábbi előzményeket. Molnár Gusztáv *oral history*-projektjének részleteiről olvasva az *Alternatívák* könyvében felerősödik bennem a gyanú, hogy valami hasonló igény vezethette azokat a vállalkozásokat is, mint a Cs. Gyimesi Éva kezdeményezte *Vissza a Forrásokhoz* interjúsorozat, amelyben még diákként készítettünk interjúkat a szocreál/neoavantgárd átmenetről a hatvanas évek pályakezdő íróival, vagy akár azt az újraolvasó sorozatot is, amelyben immár a Bölcsészkar tanáraként a hetvenes évek pályakezdőinek kötetének olvasását javasoltam hétről hétre

a diákoknak, és ebből a nyolc évig tartó projektből jön létre várhatóan az említett többszerzős, 2022-es tanulmánykötet. Ennek az érdeklődésnek a mélyére ásva alighanem két történelmi csomópont, 1968 és 1989 a legizgalmasabb és leginkább modellértékű saját nemzedékem számára. Valami hasonlóval találkozom Molnár Gusztáv könyvének korszakoló gesztusai között is – számára fiatal kutatóként az 1944–1948 közötti időszak tűnt paradigmaticus érvényűnek. És ezen a ponton rá is térek ennek az érdeklődési iránynak a rekonstrukciójára, hiszen Molnár egy olyan modellt és egy erre építhető cselekvésmintát vesz észre ennek az időszaknak a történetében, amely talán nem mindenki számára evidens.

Az utólagos, lábjegyzetbeli rekonstrukció szerint, írja Molnár Gusztáv, a következő stratégia vezette őt a hetvenes évek végén, a Méliusz Józseffel és másokkal folytatott beszélgetések tétjeit is beleértve: „Én a magam részéről egy egyértelműen politikai programban gondolkoztam, amelynek lényege az 1944 ősze és 1947 között még úgy-ahogy létezett pluralista politikai és kulturális nyilvánosság fokozatos gleichschaltolásának, a diktatúra fokozatos kiépülésének pontos feltérképezése volt, azzal a nyilvánvaló céllal, hogy egy általános kelet-európai, pontosabban kelet-közép-európai és dél-európai (lengyel, magyar és olasz) politikai áttörés keretében, mintegy abba kapaszkodva, Erdélyben is meg lehessen teremteni a Ceaușescu-rendszerből kiábrándult kommunistáktól az egykori szociáldemokratákon keresztül a liberális demokrácia híveiig terjedő potenciális koalíciót, amely fordított irányban haladva, a merev kommunista struktúrák fokozatos fellazítását tűzte ki célul, de anélkül, hogy »a kapitalizmus« visszatérésében és az akkori Nyugat status quón alapuló struktúrákba való beépülésben reménykedett volna. (...) A »történelmi folytonosság újjáteremtése« mindenekelőtt az 1944–48 közötti korlátozott, de mégiscsak létező pluralizmus világával való találkozást jelentette számomra, de potenciálisan benne volt a harmincas évek második felében kialakulni látszó és az ideológiai-szervezeti-politikai sokféleséget egy közös nemzeti (-ki-sebbségi) elkötelezettséggel párosító helyzetnek mint követendő modellnek a víziója is.”³

Nem egyszerűen a történelmi múlt rekonstrukciójáról van szó tehát – bizonyos értelemben Molnár Gusztáv ekkori munkája a történészekre emlékeztet –, hanem történelmi modellek megértéséről, illetve megalkotásáról. Mint kiderül, hasonló logikát követ a szerző Anglia-könyvében is.⁴ Vagyis nem csupán az eszmék és az álláspontok artikulálása, hanem főként ezek strukturális összefüggései érdeklik a korabeli társadalmak szervezettségével, nyilvánosságával, szokásrendjeivel együtt. Ezeknek a tapasztalatoknak a birtokában kísérletezik újra és újra azzal, hogy stratégiai értelemben, aktívan avatkozzon bele a jelen és a közeljövő folyamataiba. Molnár stratégiáira jellemző, hogy mindig eleve intézményes keretté próbál

³ Molnár, 2019. 99–100.

⁴ Molnár Gusztáv: *Ó, Anglia, Anglia...* Bukarest: Kriterion, 1984.

tágítani mindent, amibe belefog – partnereket keresve, fórumokat (könyvsorozatok, lapokat, szellemi műhelyeket) teremtve a gondolatok megformálódásához. Ebből a habitusból fakad, hogy az *Alternatívák könyvét* egyben az erdélyi szellemi élet legkonceptiózusabb intézményei közé tartozó *Echinox*, *Kriterion*, *Korunk*, *Limes-kör*, majd a *Provincia* történeteként is olvashatjuk, számos további magyarországi leágazással. Molnár egyéni teljesítményei döntő mértékben intézményes jellegűek is az elmúlt ötven évben, ami egyáltalán nem csökkenti individuális értéküket – éppen arról beszélek, hogy mennyire tudatos, az egyéni teljesítmények esélyét növelő stratégiákról van szó, hiszen mindannyiszor innovatív, mások által gyakran észre sem vett esélyek megragadását, esetenként amplifikálását figyelhetjük meg. Ahogy a könyv utolsó interjújában mondja, „Inkább tévedjek kreatívan, mint hogy konformista módon legyen igazam.”⁵ Az, hogy ezeknek az esélyeknek az utótörténete hogyan alakult, természetesen nagyobb történelmi-geopolitikai mozgásokon is múltott, a kísérletek nyomai mindenesetre fennmaradtak Molnár publikációiban, dokumentumértékű könyveiben.

Nevezzünk meg néhányat a felismert esélyek közül, amelyek a kötetekben is megjelennek. Az egyik az *Echinox* előtörténete: 1968-ban, az egyetemi diáklapok indításának decentralizációs szellemiségű pillanatában Molnár Gusztáv *Új Hajtás* címmel javasolja külön magyar lap indítását. A történet ismert, a tervezett szerkesztőség más tagjai, például Ágoston Vilmos is több helyen beszélt és írt erről az epizódról.⁶ Ennek az esélynek a próbára tétele nélkül nem lenne utólag tudásunk arról, hogy pontosan meddig is terjedt valójában a korszak engedékenysége, hogyan viszonyult a hatalmi szféra a nemzeti diverzitáshoz az egyetemi struktúrákon belül. Hogy a kezdeményezés nem volt teljesen esélytelen, azt az jelzi többek között, hogy maguk a román nyelvű *Echinox*-ot kezdeményező diákok is külön, egy nyelvű lapok kiadása mellett érveltek, a rektorral nyíltan konfrontálódva – Molnár Gusztáv tehát ebben a történelmi pillanatban is partnereket talált a román közegben saját elképzelései érvényesítéséhez. A partnerek azonban – mint később még annyiszor – nem voltak igazi döntési-hatalmi pozícióban. Az *Echinox* utólag az erdélyi magyar szellemi élet számára is kulcsfontosságú háromnyelvű lappá vált, lényegében ellenzéki szellemiséggel, teoretikus igényességgel, de előtörténete pontosabban magyarázza azt is, hogy interkulturális jellege milyen határok között, milyen dinamikák hatására alakult.

Egy újabb konvergenciapillanat a *Szövegek és körülmények* című antológia⁷ megjelenése 1974-ben, Ágoston Vilmos, Huszár Vilmos, Molnár Gusztáv, Szilágyi N. Sándor és Tamás Gáspár Miklós részvételével, Bretter György előszavával. Az *Alternatívák könyve* egy csíkszeredai közönségtalálkozó megvilágító erejű

⁵ Molnár, 2000. 317.

⁶ Martos Gábor: *Marsallbot a hátizsákban*. Kolozsvár: Erdélyi Híradó, 1994.; Ágoston Vilmos: *Az érvelés ideje*. Budapest: Noran, 2000.

⁷ *Szövegek és körülmények*. Bukarest: Kriterion, 1974.

leiratát közli, amelyben pontosan kirajzolódnak Domokos Géza és Bretter György protektív gesztusai az antológiaszerzők felé, illetve az az igyekezetük, hogy valamiképpen elmagyarázzák a jelenlévő mintegy százfős közönségnek, hogy miért legitim és miért szükségszerű az a nyelv és az a megközelítésmód, amely az antológiaszerzőket jellemzi. A fiatal teoretikusok érezhetően nem „könnyítik” a dolgát az idősebb nemzedékhez tartozó mediátoroknak, elhangzik viszont Molnár Gusztávtól az a mondat, amely stratégiai színezetet ad a kötetbeli vállalkozásnak: „ne mondjunk le a saját kérdéseink átfogalmazásáról. Úgy, hogy azok kultúránkban egy sor más kérdéshez közvetlenebbül kapcsolódhassanak”.⁸ Világos tehát, hogy a teória politikai tétjeiről van szó, amelynek értelme, hogy aktív módon, elméleti analízisek, illetve az átfogalmazás során felnyíló lehetőségek megragadásáról lehessen szó. Ugyanebben a hozzászólásban az irodalom közvetítő lehetőségére is utalás történik – és éppen ez az a történet, amely a hetvenes évek pályakezdő költőinél, íróinál összhangba kerül a Bretter-féle programmal: Szöcs Géza, Egyed Péter, Cselényi Béla és mások magában az irodalom nyelvében is megjelenítik az egyre inkább politikussá váló teória tétjeit – a történet azonban a nyolcvanas évek során kényszerűen megszakad.

Molnár Gusztáv életútjában előrehaladva a Kriterion-szerkesztői munka következik, a nemzedéktársak köteteinek szerkesztése, ugyanakkor jól érzékelhetően ezzel összefüggésben érlelődik benne azoknak az életútinterjúknak a készítése, amelyek közül a Méliusz Józseffel folytatotról már esett szó – de hasonló beszélgetések készültek többek közt Kacsó Sándorral vagy Lakatos Istvánnal, ezeknek a részletei érzékeltetik az *Alternatívák* könyvében is, hogy miről volt itt szó valójában. Amint már utaltam erre, az 1944–1948 közötti időszak dinamikájának megértése, rekonstrukciója, szolidaritások építése indokolta ezt a sorozatot: látszólag történeti projekt tehát, valójában viszont legalább ennyire a közeljövőre irányuló stratégia része. Ez a vállalkozás egy könyvsorozat formáját ölthette volna a legadekvátabb módon, a budapesti Magyarságkutató Intézet segítségével – ez azonban nem jöhetett létre akkor, amikor még sürgetően aktuális lett volna.

A következő állomás, a Limes-kör létrehozása is több egy formai-mediális váltásnál: a második nyilvánosság fontosságának felismeréséről szól egyrészt, másrészt ugyancsak a szolidaritásépítésről, a különböző tájékozódású felek közötti dialógusról, végső soron a tanulásról, információcseréről. Molnár sokszorosan értelmezi az *Alternatívák* könyvében a Limes helyzetét és lehetőségeit – ezekből az önértelmezésekből ismét a teória politikai tétjei válnak levezethetővé: ráadásul olyan, önmagukban látszólag apolitikus gesztusokat is politikaiáá változtat a közeg, amelyek akár egy évtizeddel korábban is megengedettek lehettek volna még. Ebből tehát az is következik, hogy maga a Limes-történet is a történelmi kontextusával, a létrejöttének politikai modellé változtatásával együtt válik igazából

⁸ Molnár, 2019. 33.

érthetővé – a rendszerváltást valamilyen szinten előkészítő, hiszen a rendszerváltás utáni eszmecserékhez modellt nyújtó, a folyamatok megértését lehetővé tevő projektummá.

A rendszerváltás környéki és azt követő évek már Magyarországon találják Molnár Gusztávot – ez a magyarországi kutatóintézetek, az MDF-beli politikai szerepvállalás, illetve a geopolitikai elemzések korszaka Molnár számára. Izgalmas, hogy itt látszik átbillenni érdeklődési körének egy fontos szála a román eszmetörténet és politikatörténet irányába – nyilván ennek is megvannak a bukaresti előzményei. Alighanem az ebben a közegben való tájékozottság vezet egy újabb, utótörténete felől nézve „kreatív tévedés”-ként is minősíthető intézmény, a *Provincia* című lap és csoport megalapításához (2000–2002), amelynek azonban Magyarország és Románia EU-csatlakozása előtt aktív, politikaformáló, együttműködéseket generáló jellege volt. Egyértelmű, hogy ennek működési mintája ugyanúgy építhetett a Limes-tapasztalatra, mint a rendszerváltás utáni román értelmiségi-politikai életben meghatározó Társadalmi Párbeszéd Csoport előzményeire. A *Provincia*val kapcsolatos egyidejű és utólagos Molnár Gusztáv-megnyilatkozások rendkívül tanulságosak egy ma is gyakran használatos, és a két világháború közötti szellemi életben meghatározó fogalom, a transzilvanizmus kapcsán. Molnár egyértelműen kirajzolódó álláspontja, hogy reális, működőképes transzilvanizmus csakis az erdélyi történelmi nemzetek együttműködésével lehetséges: amennyiben nincs ilyen együttműködés, a transzilvanizmusnak nem lesz valódi tartalma sem. Az EU-csatlakozást megelőző időben a transzilvanizmus stratégiai modellként történő működtetése természetesen a regionalizmusok koncepciójának komolyan vételére, illetve a román lakosság választási térképeinek hosszú távú elemzéseire épülhetett, és időlegesen izgalmas teoretikus és koncepcionális vitákra adott alkalmat. Végso-
ron az európai regionalitáskoncepciók kelet-közép-európai korlátozott érvényesülése, illetve a román politika fejleményei együttesen tették politikai értelemben folytathatatlanná a *Provincia*-projektet, újabb, stratégiaileg jól artikulált modellt teremtve ugyanakkor az utólagos elemzések számára.

Az *Alternatívák* könyve, mint már utaltam rá, egy korszakolt szellemi alakulástörténet pontos, igényes rajza, ugyanakkor appendix, magyarázó felület bizonyos, Molnár Gusztáv által az erdélyi köztudatba vitt fogalmak („kollíziós modell”, „devolúció” stb.) értelmezéséhez. Ezeknek a teljes körű számbavételére itt már nem nyílik lehetőségem. Ha viszont azokat a kontextusokat keresem, amelyek a szellemi alakulástörténet párhuzamai lehetnek, és amelyek a legrelevánsabban egészítik ki számomra a Molnár Gusztáv-könyvfolyamból kirajzolódó képet, akkor egyrészt Egyed Péter *Irodalmi rosta* című 2014-es könyvére⁹ gondolok, amely részben a Bretter-tanítványság, részben a Kriterion intézményi környezete szempontjából, de legfőképpen a szellemi tájékozódás teoretikus igényessége, „hatvannyolcas”

⁹ Egyed Péter: *Irodalmi rosta*. Kolozsvár: Polis, 2014.

utórezgéseit folytán találkozunk Molnár tevékenységével. Ugyanakkor meg is teremti azokat az átjárási felületeket, amelyek a Molnáréval párhuzamos irodalmi karriernek felé vezetnek – amelyekkel Molnár Gusztáv azért foglalkozik bizonyára kevesebbet könyveiben, mert pályakezdése idején kifejezetten irodalomcentrikus közegről van szó, amelyben épp a társadalomtudományi analízis és a teoretikus igényesség, a reális történelmi modellek alkotása a legfontosabb hiánycikkek. A másik párhuzamos alakulástörténet Horváth Andor posztumusz, *Életeink* című kötetéből rajzolható ki,¹⁰ amelyik abban az értelemben is találkozunk Molnár Gusztáv vállalkozásaival, hogy eleve plurális, többszereplős képződmény: beszélgetésekre épül, világban végbemenő folyamatokat elemez és prognosztizál, ugyanakkor személyes előtörténeteket, motivációkat is feltár, a Horváth Andorra jellemzően személyes módon. (Ennek a kulturális fejlődéstörténetnek másik fontos, alternatív perspektívából megmutatkozó rajza Horváth Andor a magyar kultúráról románoknak írt könyve, a *Carte de vizită*,¹¹ amelyik a saját életutat lényegében a meghatározó olvasmányok sorozataként vezeti le.) Molnár Gusztáv könyvsorozata tehát korántsem magányos – illeszkedik azoknak a számvetéseknek a sorozatába, amelyeket nemzedéktársai létrehozta az elmúlt évtizedben. Csak remélni lehet, hogy megszületnek azok a pillanatok, amikor éppen az általuk kidolgozott szellemi modellek bizonyulnak újra stratégiaileg aktivizálhatónak.

¹⁰ *Életeink. Horváth Andor-invokációk.* In: Bilibók Renáta – Bíró Annamária – Serestély Zsolt (szerk.): Kolozsvár: Bolyai Társaság–Egyetemi Műhely Kiadó – Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2020.

¹¹ Andor Horváth: *Carte de vizită în care autorul povestește cum a devenit maghiar.* Cluj: Idea, 2016.

FILEP TAMÁS GUSZTÁV*

Egy nemzetáruló revizionista

A szervezők és a szerző négy embert kértek meg, hogy mondják el itt a véleményüket az *Alternatívák* könyve két legutóbbi kötetéről. A négy nevet én a következőképpen karakterizáltam: lesz egy világpolgár, egy esztéta-irodalomtörténész, akinek a posztmodern összes fifikája a kisujjában van, egy tudós politológus, és végül egy nacionalista. Ez utóbbi volnék én, azzal a kiegészítéssel, hogy a nacionalizmust annyira együvé tartozónak, illetve egy töről fakadónak tartom a liberalizmussal (így olvastam 19. századi jeles gondolkodóinknál), hogy amikor Molnár Gusztáv és tetteistársai az 1990-es évek első felében az akkori kormánykoalíció vezető pártjának tagjaiként, illetve egyik szárnyaként kiötlötték a „nemzeti liberalizmus” terminusát, értettem is, nem is, hogy miért van erre szükség: túlságosan is függőnek tartottam az akkori magyar párttagolódásoktól. Magam is alapító tagja lévén a Magyar Demokrata Fórumnak, bár a mozgalomból nem léptem át a pártba, az, amit e védjegy alatt terjesztettek, megvalósítani szándékoztak, s amibe talán bele is buktak, persze számomra is rokonszenves volt.

Mi az, amire nem vállalkozhat a beszélgetéskötetek méltatója vagy bírálója? Azoknak a filozófiai, politológiai, szociológiai és történelmi tételeknek a maradéktalan felsorolására, lehetséges logikai láncuk összefűzésére, amelyek e kötetekben megjelennek. Nemcsak azért, mert nem végeznénk addig, amíg lemegy a nap. Kevésen vannak, akik e szövegek minden vonatkozásához konyítanak, illetve mindegyik területnek ismerik a szakirodalmát. Én nem tartozom közéjük.

Elsősorban néhány, a magyarságot, Erdélyt közvetlenül érintő szöveghez, szövegcsoporthoz fűzök reflexiókat; közvetetten persze minden beszélgetés érinti ezeket.

Egy általános, a kötetek módszertanát, szerkesztési megfontolásait érintő szempont, egy konkrét szöveghely alapján. A kötet beszélgetéseket tartalmaz, az elmúlt negyven-ötven évben Molnár Gusztáv által készített vagy vele készült interjúkat, s különös adományként kerekasztal-beszélgetéseket, vitaestek anyagát. Zárójel: a könyv anyaga bámulatosan gazdag.

Részlet egy interjúból, amit történesen Molnár Gusztávval készítették:

„– *A lényeg tehát az, hogy fordulóponton vagyunk...*

* A szerző történész, a TK Kisebbségkutató Intézet munkatársa. E-mail: filep.tamagusztav@tk.hu

– ...amely mélyebb, mint a nyolcvanas évekbeli. Azért mélyebb, mert a nemzethez vagy az államhoz való viszony megváltozása már nem egyszerűen ideológiai vagy politikai kérdés, a kihatásai sokkal mélyebbek. Azok a nemzetek például, amelyek teljesen az államba kapaszkodva alakították ki önmagukat, ha ez a mankó elvész, nagymértékben dezorganizálódhatnak. A mi számunkra ezzel szemben, mivel szinte már túljutottunk a kritikus ponton, a szupranacionális építkezés időszaka következik.”¹

Az ehhez tartozó lábjegyzet így kezdődik: „Ha egyszer ezt mondtam, ezt mondtam, nincs mit tenni.”²

Ilyen utólagos, őszinte fölszisszenésből ugyan kevés van a könyvben, de az biztos, hogy az eredetleg megjelent anyagokat szöveghűen tartalmazó törzsanyaghoz fűzött lábjegyzetekben Molnár nemcsak az adott írásban említett magyar, román, angol, német és egyéb szövegek bibliográfiai adatát adja meg. Elég sűrűn csillag alatti lábjegyzetek formájában glosszák, kis cikkek, mikrotanulmányok egészítik ki, javítják, opponálják a fölöttük mondottakat. Nem biztos, mondja ezekben, hogy az az igazság, ami a főszövegben foglaltatik, sokszor konkrétan azt, hogy nem úgy történt semmi, ahogy gondolta, vagy hogy a vitapartnerének nem volt akkor igaza ezért meg ezért. A pontos dokumentálásra törekszik, ugyanakkor adott esetben kiszól az olvasóhoz, hogy az istenért, ne higgyen neki. Ez a rokonszenves eljárás, úgy látom, mintaszerűen érvényesül a két kötetben, a szerző ezzel gyakorlatilag jelentős részét elvégzi annak a szerkesztő-szöveggondozónak a munkáját, aki száz év múlva ugyanezt az anyagot sajtó alá fogja rendezni, szintén hol értően, hol értetlenül.

Idevág egy másik ilyen önkigazítás, ami azonnal beránt a könyv erőterébe. Az előzményben arról van szó, hogy Bretter György elköltözhett volna Magyarországra, de „tudatosan választotta” „azt a léthelyzetet, amit megélt”. Ő értette meg Molnárral, hogy „nem kell elmenni”.³ Az ehhez tartozó lábjegyzet első két mondata: „De, el kellett menni. És aztán vissza is kellett térni.” (Uo.)⁴

Van, akinek Molnárról az a véleménye, hogy egyrészt túl biztos (volt) a dolgában, másrészt viszont nem tart ki következetesen az álláspontja mellett; én inkább valami önfelszámoló tendenciát vélek fölfedezni sok szövegében. Az *Alternatívák könyve* egyik korábbi kötetét körülbelül azzal a megjegyzéssel bocsátotta a közvélemény ítélete alá, hogy íme egy könyv, aminek egyetlen sora sem érvényes már. Ezért nem térek itt ki olyan dolgokra, amelyekkel vitázhatnék. Biztosan lehetne polemizálni általában a fogalmakról, folyamatokról és értelmezésükről; ahhoz, amit például Molnár a társadalomfejlődés modelljeiről, az angoloról meg a kontinentalisról vagy az eurokommunizmusról kategorikusan kijelent, részben

¹ Molnár, 2020. 32–33.

² Molnár, 2020. 33.

³ Molnár, 2020. 207.

⁴ Uo.

szakértelemhiányból nem szólok hozzá, arra van itt külön szakember, másrészt a korábbi szövegek magától értetődően nem reflektálnak az ezredforduló utáni szakirodalomra, harmadrészt e tárgyalt kötet jegyzeteiben Molnár sok helyütt megjegyzi, hogy egy másik kötetben önálló tanulmányban fejtette ki, amit az adott kérdésről gondol. Az enyém most kifelé zárt olvasat, ezeket a hivatkozott tanulmányait nem lapoztam át, még az *Ó, Anglia, Angliát* sem olvastam újra, noha jó olvasmány, részben abból a megfontolásból, hogy csak ahhoz kell hozzászólnom, ami e két kötetben van, nem az életműhöz.

Visszatérve a szerző korábbi könyvére vonatkozó utalásához, hogy a könyv elavult: nos, ez lehet költői túlzás, az is elképzelhető, hogy ennek megítélésére ő a legkevésbé alkalmas, aztán fölhozható itt, hogy ami bizonyítottan nem aktuális, attól még lehet érvényes. A politikatudós nem működtethet bábként embereket, nem terepasztalon játszik, nincs módja lefolytatni történelmi folyamatokat, hogy aztán levonja belőlük a tanulságokat, vagy hogy úgy alakítsa a valóságot, hogy elméletét igazolják – Bibó is utalt erre valahol. Molnár Gusztáv a tárgyalt kötetekben egy helyütt direkt elszólja magát:

„Nehezen tudom feltalálni magam egy kész világban, amelynek már kialakultak a keretei, annál jobban izgat azonban egy olyan világ előélete, amelyet még meg kell tervezni, amelyet egyfajta irreális övez.”⁵

Másfelől azonban meg kell gondolni: biztos, hogy az a jó, ha valakinek belátják az igazát? Ha vannak nagy formátumú politikusok, akiket a „nép” ilyen vagy olyan megfontolásokból megbuktat, mint például Churchillt, miért ne lehetne olyan politológus, akinek mindig igaza van, noha soha nem az következik be, amit megjósolt? Miért kellene azt gondolnunk, hogy ami megtörténik, jól történik?

Az úgynevezett következetességről. Magam persze kerülöm azokat az embereket, akik pragmatikus okokból vagy személyi érdekből hetente váltanak ideológiát, de azért be kell látnom annak megfontolandó voltát, amit Herczeg Ferenc mondott erről: „[...] újabb tapasztalatok és jobb tudás [...] bármikor arra szoríthatják a becsületes embert, hogy lebontsa és újból felépítse politikai meggyőződését. Akinek választania kell a következetesség és az igazság között, az hiú fajankó, ha nem az igazságot választja.”⁶

Ez a kétkötetes könyv majdnem ötven évet fog át, és az adott helyzetek formálódása közben mutatja meg Molnár gondolkodásának alakulását.

Három nagy korszakra és ekkoriban vagy ezekről született szövegekre tagolódik (a gerincét legalábbis ezek adják): az 1989 előtti erdélyi-bukaresti periódus, majd a fordulat utáni aktív magyarországi politikusi-politikai elemzői időszak

⁵ Molnár, 2020. 134.

⁶ Herczeg Ferenc: *Mahatma Gandhi*. In: uő: *Tanulmányok II*. Budapest: Új Idők Irodalmi Intézet Rt. (Singer és Wolfner), 1943. 40. (Herczeg Ferenc: *Tanulmányok I. – Tanulmányok II. – Szelek szárnyán – Napkelte előtt – Mesék*. [Herczeg Ferenc művei. 10. köt. *Tanulmányok, feljegyzések, mesék*.])

dokumentumaira és a viszonylag magányos, vagyis intézményi támogatottság nélkül végzett, végecélként a közigazgatási-jogi entitásként létrehozandó erdélyi régió népszerűsítését, elméleti megalapozását, megvalósításának előkészítését célzó munkákra.

Így sokféle lehetséges olvasónak nem tetszenének.

Például azoknak, akik nem értenek egyet azzal, hogy Molnár Gusztáv és a korabeli erdélyi magyar elit egy része, benne az „elméletíró csoport”-tal a közöség aktív védelme, a Ceaușescu-rezsimmel való nyílt szembenállás helyett olyan elvont, részben filozófiai kérdésekkel foglalkozott volna, amelyek látszólag nem kapcsolódtak az akkori erdélyi magyarság problémáihoz;

azoknak, akik a Limes-kört szervező, azaz munkája egy részét gyakorlatilag illegálisban végző Molnár tevékenységét veszélyesnek tartották, amely csak arra jó, hogy a többiek nyakára hozza a szekut (a második kötet utolsó harmadában ez utolsó évekről szóló beszélgetések dokumentumértékét külön kiemelném);

azoknak, akik elvben szemben állnak a fentebb emlegetett „nemzeti liberalizmussal”;

azoknak, akik nem értenek egyet a nemzetállam korlátozásával;

azoknak, akik nem értenek egyet a nemzetállam létevel;

azoknak, akik nem kedvelik az autonómiákat, illetve nem szeretik, ha az emberek bele akarnak szólni a saját dolgukba.

A sor nyilván folytatható.

Lehet ez a gondolkodó számára ideális állapot is: ha velem történne hasonló, valószínűleg azt a következtetést vonnám le belőle, hogy a legjobb társaságban vagyok: egyedül.

Molnár az aktív erdélyi éveiben összmagyarságban gondolkodó, de célként nyugati-európai társadalomszervezési modellek érvényességét és majdani közép-európai megvalósíthatóságát latolgató antimarxista, aki viszont egy időben az eurokommunizmus demokratizálásától remélte az európai viszonyok átalakítását. Magyarországra kerülve lesz számára fontos az erdélyiség, az erdélyi szempont (érezhetően kötődve ezen belül partiumi szellemi hagyományokhoz), hogy az ezredfordulón a nemzetállam alkonyát feltételezve is a szubregionális együttműködések népszerűsítője legyen; az erdélyi román értelmiség erre fogékony alakjaival az elmúlt száz évben talán ő jutott legtovább Erdély mint közigazgatási-jogi egység elvi alapjainak kidolgozásában. Ez összefügghet azzal, amit 2001-ben, visszaemlékezve állít: „Nekünk, erdélyieknek a történelem során mindig is voltak illúzióink, vízióink az anyaországról, Magyarországról. De azoknak, akik Magyarországra költöztek, tapasztalniuk kellett, hogy ezek egytől-egyig hamisak, és itt nagyon komoly integrációs problémák vetődnek fel.”⁷

Egyszóval más-más olvasatban szinte egy időben nemzetáruló és revizionista.

⁷ Molnár, 2020. (AK VI, 198).

Molnár Gusztáv köre, úgy látszik, már az 1970-es évek közepén tisztában volt azzal, hogy a kommunista diktatúrák megbuknak. Az ebből a korszakból származó kerekasztal-beszélgetések ma szinte megdöbbenetnek, nem úgy, mint akkor, amikor megjelentek. Most képedek el, hogyan volt mód a legdermesztőbb időkben ennyi, a rendszer és az ideológia számára egyrészt rémes, másrészt értelmetlen dologról nyilvánosan, minimális álcázásokkal beszélni? (A lábjegyzetek eligazítanak abban, hogy egy-egy abszurd, a hivatalos ideológia nyelvén fogalmazott, az adott helyen teljesen értelmetlen mondat miért kerül be az akkor Erdélyben megjelent szövegekbe; nagyon fontos ez, mert az új nemzedékek szemében e töltelékmondatok átértelmezhetik a valódi kontextust, sokan már ma sem hiszik el, hogy a kommunista diktatúra embertelen.) A „szövegírók” csoportjához sokan metanyelvi manipulációkat társítottak, utóbb legalábbis leírták róluk, hogy nyelvi autonómiájuk érvényesítése az autonóm etikai cselekvés megvalósítása volt. Viszont hogy ezeken a nyelveken a találkozókon, kerekasztal-beszélgetéseken, vitákon meg lehetett szólalni, valószínűleg azért volt lehetséges, mert ami elhangzott, az ügyeletes fülek süketen hallgatták; egy szót sem értettek belőle. Persze ugyanígy lehettek ezzel azok, akiknek érdekében ez a nyilvános beszéd elhangzott, illetve akikhez szólt. A következő etap a Limes-kör korszaka, ott nincs úgynevezett mellébeszélés, itt egy szűk szellemi kör már azt tárgyalja, milyen helyzetbe került a romániai magyarság a diktatúra utolsó szakaszában, s hogy mi lesz, mit kell tenni a totalitarizmus bukása után. Ez időben részben egybeesik azzal a hatalmas munkával, azzal a végtelen interjúorozattal, amelyet Molnár az 1944–1948 közötti nagy erdélyi átalakulásról az egykori résztvevőkkel készített, közöttük románokkal is. Ezeknek az interjúknak, az általam ismertek alapján, követelni kellene a sürgős nyilvánosságra hozatalát.

Magyarországra kerülve Molnár ott van a totális rendszer lebontásánál, ezer ötlete születik az erdélyi, a kisebbségi, a magyar kérdés megoldásának ügyében, amelyre a politikusok valamennyire építhettek, de egészében nem vették őket figyelembe. Ha jól olvasom a beszélgetéseket, ennek alapja az, hogy Molnár „beszorult” a két meghatározó párt, az MDF (melynek tagja volt) és az SZDSZ ideológiája közé. Úgy kell neki; ha egyszer autonóm gondolkodó akar maradni valaki, akkor úgy jár, mint Eötvös József. Máshol idéztem már az Eötvös Károly által leírt példát, de annyira szorosan tartozik ide is, hogy nem hallgathatom el.

1864-ben, miközben vezető magyar politikusok már készítették elő a kiegyezést, meghalt Szalay László, aki Deák Ferenc titkáranak szerepét is betöltötte. Hárman jöttek számításba utódként, közöttük elsőként Eötvös József. Ő viszont erre nem volt hajlandó, mert önálló államférfi akart lenni; ráadásul „nagyon sűrűn jöttek gondolatai”, és ezeket leírta, kinyomtatta. „Igen becses és értékes gondolatok ezek – írja Eötvös Károly –, de Deáknak az a csodálatos természete volt, hogy ő azt

az államférfit, aki a politikában mindig brosúrokat ír, csak olybá vette, mint azt az embert, aki a társaságban mindig fecseg.”⁸

A beszélgetések fontos témája itt is, a következő, Provincia-szakaszban is a Nyugat-Európához való felzárkózás, csatlakozás feltételei, lehetőségei, módszerei, a csatlakozók köre, a bővülés aránya, menetrendje, a nemzetállam alatti és fölötti szintek megteremtésével létrejövő Európa-működtetési elv. Itt kapja meg a nemzetállam az őt megillető pofonokat, itt jön a képbe a szubregionális együttműködés, de főképpen az egész régióra érvényes, nem kizárólag a magyarokra szorítkozó erdélyi autonómia. Ennek az erdélyi magyar szellemi hagyomány továbbgondolásán kívül az lehet az egyik kulcsa, amit az ezredfordulón mond Molnár az egyik beszélgetésben: „A politikai decentralizálást vagy területileg lehet megvalósítani, vagy sehogy.”⁹

Azt mondtam, hogy az enyém nacionalista olvasat lesz. Mit gondolok Molnárnak a nemzetállam elleni filippikáiról? Azt, hogy valóban a nemzet át- és megmentését szolgálnák.

Ha a nemzet értékfogalom, nem függhet államtól, vértől, egyéb alantas dolgoktól. A népnemzet fikció, a nemzetállam pedig elvben e fikció számára van kitalálva. Nép, nemzet, állam három különböző dolog, közülük az állam intézményszerű, törvényeken alapuló racionális jogi képződmény, a társadalom megszervezése és védelme a célja, a hozzá tartozás formulákhoz kötött. Nincs ország, amelynek polgárai mind egyazon nemzethez tartoznak; nincs nemzet, melynek minden tagja egyazon államban él. Ezt persze nem én találtam ki, már a régi időkben nagy szakirodalma van. Szűcs Ábrahám, a felvilágosodás korának pipázó magyar kurta-nemese az ámbituson üldögélve a nemzeti ébredés hajnalán gondolkozott el azon, hogy ha egy országban több nép él (ekkor még nincsenek itt a modern nemzetek), akkor az állam nem tűntetheti ki egyiket vagy másikat, a nemzet életébe nem avatkozhat be törvény, a nemzeti hovatartozás a társadalom ügye, nem pedig az államé. Joó Tibor idézi őt is, Swiftet is; utóbbi szerint az államnak semmi köze hozzá, hogy valamelyik polgára melyik végén töri föl a tojást. Ugyanő hozza föl, hogy hiába csúfolták Széchenyt azzal, hogy Hunnia-terve, amelyben az állam a közjólét nemzetiségek fölötti szerve volna, „ábrándkép” maradt – mert ugyanez lett a sorsa az őt támadók ideájának, az egynyelvűvé nyomorított országnak is. Eötvös a két fogalom közötti ellentmondást az önkormányzással gondolta föloldhatónak.

Ez tehát az elv. Arról nem tehetek, hogy sokszor nekem magamnak kell fölhívnom a figyelmet arra, hogy a nemzetiségi jogok növelése nem feltétlenül az állami egység garanciája, lehet a nemzetek elhatárolásának vagy szétválásának első fázisa is. Ezért emlegethették mumusként például Bukarestben, Pozsonyban Molnár Gusztávot, amikor szorosan ezzel a kérdéssel foglalkozott; ő azonban nyilván

⁸ Eötvös Károly: *Emlékezés Csengeryre*. In uő: *Magyar alakok*. Budapest: Révai, 1901. 136. (Eötvös Károly *Munkái*, V. köt.)

⁹ Molnár, 2020. 182.

őszintén mondja, hogy nem gondolkodott a határok átrendezésében – ha egyéb, a könyvben felsorolt okok nem győznék meg erről az olvasót, elég a legnyomósabbat említenem: ezt Európában senki nem támogatná. De azon mégsem csodálkozom, hogy Molnár régiókonceptiójával kapcsolatban Bukarestben – a 19. századi magyar parlamenti nyelvet idézve – némi csintalanságot nem tartottak kizártnak.

A sorozat korábbi köteteinek általában volt az ismeretágra vagy a lokalításra vonatkozó alcíme, e két köteten csak az van föltüntetve, hogy *Beszélgetések 1974–1993*, illetve *Beszélgetések 1995–2018*. Nyilván üzenet ez: maga a beszélgetés alternatíva. Lehet, hogy nem az utolsó, hiszen az életműsorozatnak lesz még egy záródarabja, hanem az utolsó előtti.

Beszélgessünk tehát.

BAKK MIKLÓS*

Provincia és Európa

Molnár Gusztáv pályáját – még annak egy szakaszát is – értékelni olyan feladat a számomra, amely meghalad engem, amelyet nem tudok módszeresen, egy-két rendezőelvet felvállalva elvégezni itt. Ha el tudtam volna végezni, akkor nem a spontaneitás jegyeit viselő hozzászólással jelentkeznék most, hanem kész tanulmánnyal.

Mindazonáltal nem térek ki a feladat elől. Kapcsolatom Molnár Gusztival túl régi, túl mély és személyes ahhoz, hogy lerázhassam magamról e feladatot. Bár az életmű-egész szövegei számomra is átfoghatatlan – sőt: átláthatatlan – korpuszt alkotnak, az *Alternatívák könyvének* V. és VI. kötete a korszakolásból adódóan már kapcsolódik azokhoz az évekhez, amelyekben én is kezdtem közéletiesedni, azaz, bekapcsolódni olyan szellemi csoportosulásokba és hálózatokba – netán „láthatatlan kollégiumokba”, hogy visszahozzak egy egykoron divatos fogalmat –, amelyek valamilyen szálon már kapcsolódtak Gusztai pályájához. Csupán bibliográfiai adatként jegyzem meg, hogy az első személyes kapcsolatunkra úgy került sor – emlékeim szerint –, hogy Gusztai szerkesztette a Kriterionnál azt a kis kötetet, amely *Ember és világ* címmel jelent meg 1986-ban, a kiadó Századunk sorozatában. Nos, ebben volt egy tanulmányom, amely akkori tudományfilozófiai érdeklődésemet dokumentálja – *Ontológiai istenérv és objektivitás* volt a címe –, és amelynek szerkesztése során ő telefonon felhívott Bukarestből, és így találkoztam vele először.

Amihez igazából hozzá akarok és kell szólnom, az a Gusztival közös szellemi pályaszakaszokon megfogalmazódott kérdéskör, és az annak kapcsán született válaszok sokasága. Ez az *Alternatívák Könyvének* a VI. kötete.

Mégsem kerülhető meg Molnár Gusztáv gondolkodói mivoltának általános jellemzése. Olvastam valahol, az egyik nemzedéktársától talán – a személyére nem emlékszem –, hogy Molnár Gusztáv „jövőspekuláns” filozófus. Azt hiszem, ez nagyon is találó lehet olyan filozófusokra, akik konkrét geopolitikai jövő-vázlatokra, -elemzésekre vállalkoznak.

Ezt az anekdotikus adalékot csak azért hozom fel, hogy elmondhassam: megítélásom szerint Molnár Gusztáv gondolkodásmódjában, tárgyának kezelésében nagyon sajátos módon elegyedik két hagyomány: a német spekulatív filozófiai

* A szerző politológus az EMTE Kolozsvári Karának oktatója. E-mail: bakkmiklos@gmail.com

tradíció és az angolszász analitikusabb és pragmatikusabb racionalizmus. Ő e két hagyomány között himbálózva közelített olyan kérdésekhez, amelyek megválaszolásában mindkét tradíció a segítségére volt.

A német spekulativitást, úgy hiszem, elsősorban egyetemi tanárai közvetítették feléje, az angolszász pragmatikus racionalizmust viszont az újabb kor irodalma, és ide sorolhatjuk a tranzitológiát, a regionalizmust vagy a geopolitikai elemzéseket is. De még mielőtt megjegyzéseim lennének ezen utóbbi kérdésekről, érdemes ezeket elhelyezni Molnár Gusztáv szellemi pályáivének fő témái között.

Molnár írásainak egészét tekintve én három olyan fő kérdéskört tudok megjelölni, amelyek – szerintem – foglalkoztatták őt.

Az első: önmaga nemzedéki elhelyezése. Ez egy erős, de rejtőzködő törekvés. Molnár Gusztáv, úgy vélem, érzi, hogy az a lehetőség, amit a romániai magyar könyvkiadás és nyilvánosság egyik kegyelmi pillanatában felkínált a *Szövegek és körülmények* című 1974-es, a Kriterrionnál megjelent közös esszékötettel, csupán bevezetés egy új esélybe, amelyben egy új erdélyi generáció maga mögé dobhatja a marxizmussal való kínlódás korábbi nyűgeit, viszont azt is látja, hogy ebből nem lett semmilyen új, többé-kevésbé egy azonos irányba fejlődő „szellemi arcvonal”. Volt tehát egy kötet, amely bemutatott egy életkori nemzedéket, amelyből nem lett szellemi nemzedék. A konklúzió: mindenkinek meg kell találnia a maga útját, anélkül hogy nagyon figyelne nemzedéktársaira.

A másik fontos kérdéskör: a folytonosság újrateremtése. Ehhez néhány szellemi teljesítmény és eszmei törekvés restitúciójára volt szükség. Ehhez készültek, rögzítettek azok a beszélgetések, amelyeket Molnár az *Alternatívák Könyve* V. kötetében tett közzé. Itt a Méliusz Józseffel, a Kacsó Sándorral és a Lakatos Istvánval folytatott beszélgetésekről van szó, amelyek egy „baloldali” múlt feltárására irányultak. Azonban ide sorolnám a Limes-kör vitáit is, amelyek most már egy „jövőspekulatív” mezőben próbálják felvázolni, hogy mire várhatunk hagyományaink alapján (is).

És végül a harmadik kérdéskör, amelyről részletesebben is beszélni akarok, s amelyben én személyesen is érintett vagyok. Ez a transzilvanizmus kérdésköre. Nagyon fontosnak találom azt, hogy Molnár jelzi, volt egy időszak, amelyben antitranszilvanista volt. Tehát az erdélyiség kérdésköre felé fordulása belső fejlődés eredménye volt nála. Ez a román–magyar viszony újraproblematizálásával kezdődött, amely 1989 táján egyértelműen feltörekvő kérdéskör volt. A román nacionalizmus „etnokratikus totalitarizmusba” fordulását vizsgálva Molnár felhívja a figyelmet a két világháború közötti korszak úgynevezett Criterion-nemzedékére. A harmincas években megjelent folyóiratukban olyan személyiségek publikáltak, mint Mircea Eliade, Emil Cioran, Constantin Noica, akik egyrészt zseniális fejtegetéseket vetettek papírra a román nemzetről, másrészt szinte kivétel nélkül a Vaskardák tagjai voltak. Molnár Gusztáv ezt úttévesztésnek, az Európához való „felületi felzárkózás zsákutcájának” látja, amellyel a román elit a mai napig nem nézett

szembe. Jómagam úgy hiszem, hogy – nem tagadva a 30-as évek hatását – érdemes ennél mélyebbre menni a román nemzetformálódás történetében.

Ugyanis úgy vélem, érdemes a román nemzetépítés értelmezéséhez jóval többet meríteni a nacionalizmuskutatás fontos eredményeiből. Meglátásom szerint a román nemzet Nagy-Románia megteremtése előtt két különböző nemzetépítési folyamaton ment át. Az egyik az erdélyi román nemzetépítés, amely tipológiailag nagyon jól beleilleszthető a Miroslav Hroch által leírt, jobbára kelet-közép-európai kisnemzeti alakulástörténetekbe. Mint közismert, Hroch elsősorban a kelet-közép-európai nem domináns – Niederhauser Emil kifejezésével: „nem nemesi” – etnikumok nemzetté alakulását vizsgálta; a premodern kornak nagyon sok népe, etnikuma sorolható ide, köztük például a finnek, a szlovákok, de akár az ukránok is. Ennek a nemzetté alakulásnak a lényege: egy nemzeti-kulturális elit felfedezi – vagy feltalálja – a nemzet múltját, ősi, népi kultúráját, azt irodalmi-kulturális köntösbe öltözteti, és ennek alapján belekezd a nemzet „ébresztésébe”. Az „ébresztés” eredménye pedig egy politikai mozgalom, netán forradalom kell legyen, amelynek, amennyiben sikeres, el kell érnie az illető nemzet, nemzetiség valamilyen elismert politikai státusát, esetleg külön államát. Tehát a tipikus kelet-közép-európai út az, hogy a civil társadalom teremti meg a nemzeti politikai társadalmat, amely aztán kiépíti – ha adottak a körülmények – a saját államát. Tipikusan ezt az utat járta be tehát az erdélyi románság is, és ennek az útnak szimbolikus nagy alakjai az „ébresztők”, a görögkatolikus Erdélyi Iskola korifeusai.

A másik utat Michael Hechter, illetve John Breuilly „egyesítő nacionalizmusként” írta le. Ezt az utat járták be azok a politikai elitek, amelyek megfelelő, elsősorban katonai hatalommal rendelkezve területeket kapcsoltak össze a „nemzet egyesítése”, vagyis megteremtése érdekében. Ez tehát a nemzet megteremtésének felülről történő útja – például Olaszország vagy Németország 19. századi egyesítése –, amelyet aztán a közpolitikai eszközökkel folytatott kulturális egyesítés zárt le. Ennek dilemmáit jelzi jól d’Azeglio olasz politikus elhíresült mondása – „megteremtettük Olaszországot, most az olaszokat kell megteremtenünk”. Nos, ezzel a dilemmával szembesült a Cuza által egyesített két román fejedelemség 1859 után: megszületett Románia, de „meg kell csinálni” a románokat. Ez ugyan már korábban elkezdődött Munténiában, a Havasalföldön, de ezzel szemben még erős volt a moldvai identitás. Viszont a „románokká tétel” eszmei kerete adva volt Erdélyben, a bürokratikus egyesítőknak csupán át kellett venniük, adaptálniuk kellett – ami meg is történt. (A római eredet mítoszának dákoromanizmussá alakításáról Lucian Boia több könyvében is írt, például a *Történelem és mítosz a román köztudatban* címűben.) Nagy-Románia megteremtésekor, 1920 után a „bürokratikus nemzetépítés” az új területi állam központi ideológiája lett. Ez nagyon jól látszik a szimbolikus térben: a nemzetépítés domináns köztéri szimbóluma a hódító Vitéz Mihály vajda, és még Erdély közterein is alig-alig jelenik meg az Erdélyi Iskola szoborcsoportja.

Ebből a két nemzetépítésből azonban egy fontos következtetés adódik arra nézve, hogy Románia hogyan látja saját (nemzeti) államterületének a regionalizációját. A győztes bürokratikus nemzetépítő hagyomány szerint az ország regionalizációja csupán a centralizáció újraszervezése, amelynek szemléleti sarokpontja továbbra is a „románság” fölötti közpolitikai-kulturális kontroll. Ezzel szemben az erdélyi román nemzetépítési hagyomány annak tudomásulvétele is, hogy a civil társadalomként felépített nemzet Erdélyben – Erdélyen belül – meghatározott területekhez kötődik, vagyis az újabb regionalizációs elképzeléseknek erre kellene alapozniuk.

Amikor a Provincia-csoport 2001 decemberében közzétette memorandumát a román parlamenthez a régiók létrehozásáról, akkor már halványan érezhető volt az a dilemma, hogy milyen felfogás, tradíció szerint kell kialakítani a régiókat; erre utal az a szövegrészlet, amely szerint a majdani régiók kialakításához „a fejlesztési régiók vagy a történelmi tartományok jelenthetik a kiindulópontot”. E megfogalmazás is jelzi, hogy a Provincia-csoportban ez a kérdés még tisztázatlan maradt, jóllehet viták, kerekasztalok voltak róla.

Egy másik, teoretizálásra ösztönző kiindulópont Molnár Gusztávnál a nemzetek alatti és feletti politikai térszerveződési szint kérdése. 1995–96-ban Molnár úgy látta – és nemcsak ő, hanem sokan mások, köztük jómagam is –, hogy az európai civilizációs térség eredetisége, amely lehetővé teszi mind a devolúciót, mind pedig az államok közötti, mélyíthető szövetséget, a *háromszintű térszervezés európai egyensúlya*. Tehát: régió – állam – európai föderáció. Csakhogy hamar kiderült, hogy a „régiónak Európájának” Denis de Rougement által már 1962-ben megfogalmazott ideálja gyorsan szertefoszlott, pontosabban: a nagy, erőteljesen fejlődő állam alatti, az úgynevezett sub-state régiók csak akkor maradnak fenn, illetve úgy maradhatnak fenn, ha valamiféleképpen „államszerű” létre törnek. A brit devolúció egyébként épp erre keres, illetve ad megoldást. Ma úgy tűnik, hogy Európában két térségi szint szerveződik politikailag, és voltaképpen versenyben is egymással. Ez meglátásom szerint érdekes módon egybevág Yoram Hazony nemrégiben megjelent izgalmas könyvének, *A nacionalizmus erényének* azon alapgondolatával, amely szerint a történelem során két nagy politikai közösségszervező elv bontakozott ki, az egyik a nacionalista, a másik a birodalmi. E két fogalmat itt most nem mai és köznapi értelemben kell venni – talán helyesebb lenne idézőjelesen is használni ezeket a szavakat –, hanem úgy, ahogy Hazony meghatározta. A nacionalista elv „törzsekre” épül, az identitás és a cselekvés elvei a közösségként érzékelt vezetettek felől származódnak át a vezetőkre. A modern korban a demokrácia ehhez csupán egy formális legitimitástöbbletet tesz hozzá, így jönnek létre a modern nemzetek. Ezzel szemben a birodalmi elv egy politikai elv, eszme szerint szerveződő hatalom, amely elvileg bármeddig kiterjedhet, gyakorlatilag csak addig, ameddig közösségeket és tömegeket tud maga alá szervezni. A római civilizáció ekképp volt birodalomszervező is – például.

A modern korban az a sajátos, hogy ez a két elv ki tudja váltani egymást. A 18. századtól főleg azt látjuk, hogy a nemzeti birodalmivá tud növekedni: ez történt

a briteknél vagy az amerikaiaknál. Az utóbbiaknál a nemzeti fejlődés, ahogy Huntington meglehetősen bánatosan leírta a *Kik vagyunk mi?* című utolsó művében, leállt a WASP kulturális modell integrációs erejének a megszűntével.

De térjünk vissza Európához. Én úgy gondolom, hogy az a hármasság (régió – állam – európai föderáció), amelyre Molnár Gusztáv a devolúció térségünkbeli esélyeit alapozta, megszűnt. Elsősorban abból adódóan, hogy a felső szint, Európa mint föderáció, nem megvalósítható. Ennek több okát is fel szokták hozni, leggyakrabban azt, hogy „európai démosz” nem létezik.

Persze, ettől még európai föderáció létezhet. Létezhet, de tartósan, stabilan nem állhat fenn. Ennek bizonyításaképpen Alfred Stepan föderalizmussal kapcsolatos komparatív kutatásait idézhetném (*Multi-Nationalism, Democracy and „Asymmetrical Federalism”*). Ő azt vizsgálta, hogy a demokratikus föderációk mikor stabilak, és két alapesetet vett figyelembe, az egynemzetű és a többnemzetű föderációk esetét. A komparatív kutatás alapján arra a konklúzióra jutott, hogy a demokratikus, egynemzetű föderációk akkor stabilak, ha szimmetrikusak, vagyis tagállamaik azonos státusúak, míg a demokratikus többnemzetű föderációk csak akkor maradnak fenn stabilan, ha aszimmetrikusak. Minthogy az európai föderáció többnemzetű, ezért hosszú távú stabilitásának a feltétele az lenne, hogy valamiféle aszimmetriát érvényesítene, vagyis egyes sajátos tagállami státusok elfogadását. De mivel ez egyáltalán nem egyezik EU-egyezményekkel, a kérdés az, hogy a stabilitás hiányából merre mozdul el az Európai Unió. Valószínű, hogy a jelenlegi „birodalmi” törekvések erre a rejtett instabilitásra adott válaszként értelmezhetőek: az egyesítő politikai eszme még nem alakult ki teljesen, de formálódását világosan mutatják azok az ideológiai viták, amelyek a szerződéseken túl kívánják meghatározni „az európai lényegét”.

Tehát az európai egység belső konfliktusossága is az európai térszerveződés jelenlegi kétszintűségét mutatja. A régiók ebben eltűnni látszanak, de ez nincs teljesen így. A régió ugyanis emberi és társadalmi kategória, antropológiai jelenség (ahogy a finn regionalista Anssi Paasi definiálja), vagyis a társadalom és a térszervezés közötti kapcsolatrendszerben ragadható meg, jelenséggként. Az Európai Uniónak van regionális politikája, de éppen instabilitásánál fogva nem tud világos státust biztosítani a régióknak. Amit viszont a nemzetállamok tudnának, de most éppen a „birodalommal” szembeni pozíciójukból adódóan nem akarnak ilyen státusokat elismerni, illetve – ahol elismertek – ott fejleszteni.

Ezek voltak azok a gondolatok, amelyek – szerintem – a korán elhalt Provincia-projekten belül felmerülhettek volna. Amennyiben a *Provincia* megtalálta volna folytatását 2003 után, sok olyan újabb dilemmával szembesült volna, amely Erdély kérdését most már nem csupán a kelet-közép-európai *frontier* kérdéseként, hanem az összeurópai konstrukció kérdéseként is megjeleníthette volna.

HOLCZHAUSER (HUSZÁR) VILMOS*

Az eszményi totalitástól a halandzsáig

Molnár Gusztai az egyetlen krónikásom. Mire emlékeznék, ha ő nem lenne? A magam emlékezete gyatra, alig számíthatok rá. Naplót nem vezettem, írásos emlékeim nagy része elveszett, a közölteket igen fáradságos volna összeszedni.

Ez itt gyakorlatilag az egyik interjújához¹ kapcsolódó lábjegyzet. Se ismeretelméleti, se szociológiai szempontból nem jelentős, és talán nem is tanulságos. Csak megjegyzések arról, ami volt. Megpróbálom ugyanazon a naiv szinten tartani, ahogy akkoriban beszéltünk volna. A szóhasználatom (igényesen: a „kategóriarendszerem”, kevésbé igényesen: a „zsargonom”) eltér a Gusztitól, de a magam akkori szóhasználatától is. Aki pontatlanságon ér tetten, szóljon.

(*A kezdet kezdete: Hegel.*) Hogyan sodródtam a filozófiához? Az érettségi utáni úrban a kezembe került egy könyv. Magyar nyelven íródott, de egyetlen mondatát sem értettem. Később nagy kerülővel eldöntöttem, hogy filozófiával fogok foglalkozni. Akkor újra megkerestem a városi könyvtárban. Most sem értettem belőle semmit, de az ördög felbújtott: Nincs ezen a világon semmi, amit emberi ésszel föl ne foghatnál.

Az ominózus könyv Hegel *Kis logikája* volt, az *Enciklopédia* első kötete. Akkoriban egy építőtelepen dolgoztam és időmilliomos voltam. Majdnem két évig rágódtam rajta. Később megtudtam, hogy ösztönösen Schelling (akkoriban a nevét sem ismertem) tanácsát követtem: Mindenkinek, aki komolyan veszi a filozófiát, „a legbuzgóbb önképzést ajánlom, tanár ezt nem pótolhatja”². Tamás Gazsi később azt mondta, nem hiszi, hogy idegen segítség nélkül „bedolgozhattam” volna magam Hegelbe. De azt is elárulta, senkit nem ismer Nagyváradon, aki segíthetett volna. De kihez is fordulhattam volna? Egy volt tanáromnak, akinek említettem, hogy mit olvasok, ez volt minden bölcsessége: „Vigyázzon, mert Hegel idealista.”

[Most egy technikai magyarázat jön. Akit nem érdekel, ugorja át a bekezdést.]

Hegelnél a dialektika csupán előkészület. A fődolog a *konstrukció*, a „spekulatív mozzanat”, a szintézis. A dialektika „rombol”; a dolog széthullik, a benne rejlő

* A szerző politológus, szabadúszó informatikus. E-mail: dr.holczhauser@googlemail.com

¹ Törzsök Erika: Bretter és a tanítványok. In: Molnár Gusztáv: *Alternatívák könyve V. Beszélgetések 1974–1993*. Kolozsvár: Pro Philosophia Kiadó, 2019, a továbbiakban AK V., 123–146.

² F. W. J. Schelling: *Zur Geschichte der neueren Philosophie* (1833/1834 körül), Suhrkamp, 452. [Sämtliche Werke, Stuttgart: Cotta 1856–1861, I/10, 36.]

ellentétes meghatározások önállósulnak (tárgyasulnak). A spekuláció „teremt”: a romokból egy „magasabb harmadikat”, szintézist hoz létre, amelyben a korábbi egyoldalúságok „megszüntette-megmaradnak”. (Mindjárt kezdetben a marxisták egyik felületességének tartottam, hogy a filozófiájukat az alacsonyabb fokkal azonosítják. Ha Hegelt komolyan vették volna, akkor nem „dialektikus”, hanem „spekulatív” materializmusnak kellett volna nevezniük.) A konstrukció „immanens”: nincs szüksége idegen anyagra, hanem a „fogalom” a saját önkibontakozását „szemléli”. Ez az, amit a művelt nagyközönségnek Hegelről tudnia illik, akárhogy is vélekedik róla.

Engem (feltehetően a nehezen palástolt cinizmusom miatt) sokan destruktív elmének tartottak. Ezért paradoxális, hogy éppen a konstrukció ígérete fogott meg: építkezni, nem csupán empirikus anyagot összehordani. Ahogy előrehaladtam az anyagban, magam is megpróbálkoztam a spekulációval. Mihelyt Hegel dialektikusan dekonstruált valamit, becsuktam a könyvet, és a saját szakállamra próbáltam „szintézist” létrehozni. Be kell vallanom, hogy rendszerint nem az jött ki, ami Hegelnél. De reméltem, hogy idő múltával sikeresebb leszek. Csak később ismertem fel, hogy erre alig volt esélyem – de ez már egy másik történet.

Arra is emlékeztetek, hogy a filozófusoknak nem mindig volt jó véleményük a dialektikáról. Arisztotelész például szemfényvesztésnek, a szofisták léha trükkjének tartotta. De Hegel felértékelte: nemcsak hogy nem gondolkodási hiba, hanem a konstrukció elkerülhetetlen eszköze. (A „létnek” például nem róható fel, hogy valójában, azaz „magánvalósága szerint”, ugyanaz, mint az ellentéte, a „semmi” – és fordítva.) Az „ellentmondás” a dolgok velejárója, de ez a köznapi (dogmatikus) tudat előtt rejtve marad. – Itt egy terminológiai kétszínűségekre kell felfigyelnünk. Az „ellentmondás” rögtön szitokszó lesz, ha valakinek személy szerint a pofájába lehet vágni. Hegel Kantnál ismételt az „ellentmondások fészkrét” fedezi fel, amit nem dicséretnek szán.

Tóth Sándor egy szemináriumi vitán (ez már a provokáció kora volt, lásd lennebb) diadalmasan vetette szememre, hogy rajtakapott: ellentmondtam önmagamnak. Sebj, mondtam könnyedén, a marxi felfogás szerint az ellentmondás a fejlődés hajtómotorja.

Hegel ma már nem érdekel. Schelling, Hegel kezdeti „harcostársa”, a filozófiatörténet epizódusának tartja. Schopenhauer szerint egyszerűen sarlatán. A magyar filozófia nyomorúságának tartom, hogy Szemere Samu nem inkább Schellinget fordította.

(*Módszertan.*) A munkamódszerem (ha volt ilyen) elég nehézkes volt. Egy példa: Tamás Gazsi felhívta a figyelmemet egy szenzációs Tóth Imre-tanulmányra, amely szerint Arisztotelésznél felbukkantak a nemeuklideszi geometria elemei. Ő lelkesedett, én gyanakodtam. Beültem a könyvtárba, és papír-ceruzával arasztolva próbáltam rekonstruálni a gondolatmenetet. Gazsi türelmetlenkedett, hiányolta

a nagyvonalúságot, a lendületet. De a pizsmogás nem volt hiábavaló, mert kiderült, hogy a tézis felületes „számárság” (már akkoriban Gazsi kedvenc kifejezése) volt. Később (Münchenben) matematikát hallgattam főszakon, a tézissel soha nem találkoztam.

(*Provokációim.*) A valósághoz való akkori viszonyomat leginkább egy plátói hasonlattal jellemezhetem. Belső kapcsolatok hiányában sem a jelen, sem a közelmúlt eseményeit nem ismertem első kézből. A külvilágot a mendemondák barlangfalán átsuhanó elmosódott árnyakból rekonstruáltam. De árnyakból nem áll össze árnyalt kép. Így aztán mindenkit, aki valamilyen közéleti pozícióban volt, a rendszer hívének, legfeljebb elvtelen kiszolgálójának tartottam. A tanáraitam is, és (még ismeretlenül) Brettert is. Nem tudhattam, és nem is nagyon kutattam, hogy ki milyen megalkuvás árán tartja magát a felszínen. Inkább sportot űztem abból, hogy provokáljak.

Amikor például Rózsa Jenő professzor megkérdezte, hogy miért választottuk a filozófiát, épületes válasz helyett azt mondtam: ezen a szakon volt a legkevesebb jelentkező (korábban háromszor buktam meg a felvételi vizsgán). Ezt soha nem tudta megbocsátani. Az ő szemében én ugyanennek a rendszernek az elvetemült produktuma lehettem.

A filozófiatörténeti szemináriumon Rácz Győző (úgy emlékszem, akkoriban a Korunk cenzora is volt) arról próbált meggyőzni, hogy a hegeli filozófia a „feje tetején” állt, míg a marxizmus a talpára nem állította. De Győző tovább ment, és Hegelt erkölcsileg is le akarta járatni: nem igazi forradalmár, csak amolyan „térden állva lázadó”. A 19. századi Poroszország belpolitikai helyzetét olvasmányokból ismertem, az akkori Romániáét keserves tapasztalatból. Ennek ellenére történelmileg helytállónak és erkölcsileg méltányosnak éreztem azt a véleményemet, hogy jobb egy térden állva lázadó, mint egy ágaskodva seggnyaló.

Tóth Sándor komolyan vette a *Filozófiai füzeteket* (Lenin), és Hegelt a talpára állítva, materialista módon próbálta olvasni. Egy olvasószeánsz végén hamiskásan kérdezte: „Na ugye, hogy lehet?” A tanácstalan csendet kisvártatva ezzel törtem meg: „Hát igen. Egy kis rosszindulattal.” Tóth Sándor a provokációt nem vette rossz néven. Mindvégig jó kapcsolatom volt vele, a kolozsvári látogatásaim során majdnem mindig felkerestem.

Gáll Ernővel is megpróbáltam elméleti kategóriákat elemezni. Miért van a marxista szociológiában olyan nagy fontossága az „elidegenedés” kategóriájának? A kapitalizmusnak is, a szocializmusnak is vannak nemkívánatos jelenségei, amelyekre inkább az „elsajátítás” illik (korruptió, maffia; magát a kommunista hatalomátvételt nem is említettem). Nem-nem, mondta, talán ezek is az elidegenedés sajátos formái. Többé nem kerestem vele a párbeszédet. Mit tartunk például az orvosról, aki a hasmenést a székrekedés sajátos formájának tartja? Beláttam ugyan,

hogy a gyakorlati nemzetiségi politikában nincs szükség elméleti szörszálhasogatásra, de a válasz mégis az analitikus „gyengélkedés” jele volt.

A provokációim végeredményben ártalmatlanok voltak. Az állambiztonsági szerv (securitate) soha nem keresett meg, se kihallgatás, se beszerzés céljából. (Ennek köszönhetem, hogy nem kellett aljasságot elkövetnem.) Időnként tudomásomra jutott, hogy érdeklődtek irántam (a megkérdeszettek elmesélték), de a válaszaik alapján talán nem volt érdemes dossziét nyitni.

(*Kolozsvári iskola.*) A Bretterrel való kapcsolatom? Nem voltam a „tanítványa”. Egyetlen óráján nem voltam jelen, egyetlen előadását nem hallgattam. Mint magánembert kedveltem, de nem biztos, hogy ez kölcsönös volt. A kapcsolat szerencsétlenül kezdődött. Akkoriban Tamás Gázsival portyázó ordasokként vetettük rá magunkat egy-egy, a filozófia körül buzgólkodó közéleti személyiségre. Közös jegyeztünk már néhány harapós írást, amikor felfigyeltem a Bretter néhány szövegére. Az esszék nagy része az erkölcsfilozófia körébe tartozott, mítoszértelmezés volt. Magyarozatként megismétlem, hogy engem akkoriban főleg a logika, az absztrakt konstrukció foglalkoztatott. A cselekvést illető kérdések iránt botfűlű voltam, erkölcsi „dekázások” (az ő kifejezése!) kevésbé érdekeltek. De ez valójában csak a felület volt. Nem resteltem bevallani, hogy számomra a cselekvéssel foglalkozni annyit jelentett, mint a „valósághoz” viszonyulni. És az akkori valósággal szemben (a kommunizmussal általában, és a romániai „kommunizmussal” különösképpen) tehetetlen, zsigeri (elegánsabban: reflektálatlan, egzisztenciális) gyűlöletet éreztem. Ezért hiányzott belőlem az elemzéshez szükséges távlat. (A távlat ma már megvan, a gyűlölet maradt.)

Az írás megjelenése előtt Rácz Győző meghívott egy kávéházi beszélgetésre. Brettert mostanában támadják, mondta, inkább politikai, mint filozófiai szempontból (de ezt akkor nehezen lehetett különválasztani). Ezekhez akarok csatlakozni? Brettert akkor még nem ismertem személyesen, de nem akartam senkihez csatlakozni.

Az írást visszavontam, de Győzőtől tudomást szerzett róla. Volt benne egy megjegyzés, amely emberileg mélyen megsérthette: „erkölcsi széplelek”. Egy másik tanárom, Szabó Sándor „békítő” beszélgetésre hozott össze bennünket. Egy vendéglőben iszogattunk hármasan, késő éjszakáig. Gyurival bizalmatlanul kerülgettük egymást. Tisztázásra nem került sor, sem akkor, sem később. Kár volt. A sértő kifejezést a *Fenomenológiából*³ vettem kölcsön, és talán pontatlanul használtam. Ha magyarázatra kerül sor, megtörténhetett volna, hogy „leleplez”.

Iskolát teremtettem, mondják. Nekem úgy tűnt, hogy egymástól független, részben ismeretségi, részben baráti köröket vontak össze és duzzasztottak „iskolává” – utólag, a *Szövegek és körülmények* kapcsán. Biztos nem volt könnyű dolga velünk.

³ Értsd: Hegel *A szellem fenomenológiája* című művéből. (A szerk. megj.)

(Tamás Gázsival kapcsolatban egyszer megjegyezte, embertől ennyi pimaszságot még nem nyelt le.) Számomra legfeljebb kolléga volt; nem tudom, hogy én mi voltam neki. Később emberileg nagyon megkedveltem. (Amit Guszti a személyes kisugárzásáról mond, ahhoz semmit nem kell hozzátennem.) A disszertációjáról (vagy habilitáció volt?) soha nem beszélt. Fichtéről írt, elvileg érdekelhetett volna. De akkor az volt az érzésem, hogy éppen megfeneklett vele.

Egy értelmiségi találkozóra (a bukaresti Hét hozta össze) is emlékszem. Bretter György és Balázs Sándor vitája. Két erkölcsi világ ütközött össze. Bretterben tagadhatatlanul volt valami hamleti. A saját leírt szövegünkkel szembeni felelősségérzet kínzó kétellyé fajulhat; ezt magasabb rendű erkölcsi-intellektuális magatartásnak tartotta. Balázs szerint éppen ellenkezőleg: a kétely gyengeség; a határozatlanság és az elhamarkodottság okozta lelkiismeret-furdalás folyamánya. Felelősségteljes ember ne írjon le kiforratlan, félkész gondolatot, amit később megbán. A vita a süketek és vakok párbeszéde volt, és megállapodás nélkül ért véget.

Később a Kriterion Téka sorozatába összeállítottam egy Hegel-válogatást.⁴ Bretter ezzel a mondattal kezdte a könyvszemláját: „Huszár Vilmosnak jó. Ő érti Hegelt.” Barátságos tüskeszúrás volt, annak is vettem, és széleset mosolyogtam rajta. Az iránta való rokonszenvemet mindenképpen öregbítette.

A találkozóra, ahol a kivándorlási szándékomat bejelentettem, nem emlékszem. Guszti beszámolója szerint Bretter azt kérdezte: „Miért kellene elmenni? Elmész, és kiírod magadból azt az élményvilágot, amit itt begyűjtöttél. És akkor kész. Akkor vége.”⁵

Gyuri ebben tévedett. Nem gyűjtöttem be semmit, nem akartam kiírni semmit (ezért is olyan nehéz most emlékezni). A „helyzetet”, vele ellentétben, nem tartottam világtörténelmileg jelentősnek. Ha egyáltalán elgondolkoztam rajta, inkább a magyar (pontosabban az erdélyi) történelem tragikus, az európai történelem származásos kisiklásának tartottam. (Pontosabban: akiket 56-ban meghurcoltak, azoknak tragikus volt. Nekünk, tíz év múltán, inkább csak származásos.)

Guszti valahol azt kérdezi: merre fejlődhetett volna Bretter? Azt hiszem (ez csak az én gyanúm!), a kultúrmarxizmus irányába. Nekem ez sem lett volna rokonszenves.

(*A Marx-tanulmány, 1967?*) Mindig „legendásnak” mondtam, mert azt hittem, elveszett. De nem vészett el, nemrég megtaláltam, talán valahol megpróbálom közzélni. Ebben (a magam használatára) „leszámoltam” a marxizmussal. Kedvező körülmény volt a marxizmus akkori „reneszánsza”. Magyarul megjelentek a „fiatal Marx” írásai, emlegettek valami „leningrádi iskolát”, Marcusét, miegyebet. A leszámolásnak így elvi, nem csupán pragmatikus (azaz esetleges) jellege volt. Nem

⁴ Hegel: *Történelem és társadalom*. Válogatta és a bevezetőt írta: Huszár Vilmos. Fordította: Szemere Samu. Bukarest: Kriterion, 1972. (A szerk. megj.)

⁵ AK V., 141.

az (állítólag helyes) eszme tökéletlen vagy hibás *megvalósítása* ellen irányult, hanem maga az *eszme* ellen. Marx párizsi kézirateit, *A német ideológiát* stb. vettem alapul, és arra a következtetésre jutottam, hogy felületesen alkalmazza a hegeli módszert, a hegeli zsargon.

Az egyik érvem tisztán logikai volt. Univerzális kritikát megfogalmazó elméletek (ha következtetések) nem kerülhetik el az „önreferenciát”. (A görögök ismerték a problémát, mint a *hazug* paradoxonát. Kurt Gödel „második tétele” pontosan ezt fogalmazza meg, matematikai formában – ezt itt nem fejthetem ki részletesebben.) Az ideológiakritika önreferenciája így hangzik: Ha *minden* elmélet csupán ideológia, akkor maga az ideológiakritika is ideológia. Ez nem azt jelenti, hogy téves, hanem azt, hogy az igazságértéke *nem eldönthető*. A marxizmus „tudományos” voltáról folytatott viták az önreflexiót próbálják elkenni.

A másik érvem a konstrukcióra vonatkozott. A hegeli spekuláció emelőkarja a *logikai ellentmondás*, a marxi spekuláció emelőkarja a *társadalmi ellentmondás*. Csakhogy az utóbbi nem logikai, nem szükségszerű, és semmi esetre sem „dialektikus”. Hanem, pontosabb elemzésben, csoportérdekek közötti *ellentét* – közönséges, empirikus viszony. Marx az érdekek szövevényéből egyszerű, homogén tulajdonságot („ellentmondás”) konstruál, és ezt egy fiktív alanynak, a „társadalom”-nak tulajdonítja. Ez többszörös kategoriális *tévedés*, ha ugyan nem *csalás*. Vagy elnézőbben: megengedett konstrukció, amelyet a világ „minden idealistái” egyesült dörmögéssel helyeselnének.

Az írást odaadtam Tóth Sándornak. Nem jelentett fel (ahogy később Földes László gúnyolódott vele), hanem kimerítően válaszolt, írásban. Kár, hogy nem tudtam vele mit kezdeni, mert csak ismert közhelyeket ismétel. Filozófiai vita nem lett belőle.

A Marx-írásnak felszabadító hatása volt. Semmilyen ürügy alatt nem kellett többé foglalkoznom Marxszal, sem az eredeti „filozófiájával”, sem a derivátumaival, a különböző „megújulásaival”, a reformált, emberarcú, internacionalista vagy nemzeti stb. változataival.

(*A Kant-tanulmány*, 1968). A nyári szünidőben elolvastam *A tiszta ész kritikáját*. Amikor visszamentem az egyetemre, a kollegák egy diáklap, az Echinox induló számát tervezték. A jegyzeteimből gyorsan összeállítottam egy terjedelmes írást, ami az első számban meg is jelent.

Ez egy csapásra nyilvánosságot biztosított a szemináriumokon kívül, és valamelyest ellensúlyozta azt a rossz híreket, hogy csupán cinikus kötekedő vagyok. Szegő Katalin (később etikatanárnőnk, még később a nagyváradi Partiumi Keresztény Egyetem szervezője) leszólította a könyvtár előtt álldogáló kis csoportot. Melyikük „az a Huszár Vilmos”, kérdezte, majd kertelés nélkül gratulált. Balogh Edgár meghirdette, hogy a kisebbségi kultúránkban most már van egy „Kant-szakértő”

(mértéktelen túlzás volt, de úgy látszik, nem volt más). A fentebb említett Rózsa Jenő professzor lesújtó véleményét ez nem befolyásolta. Amikor később megpályáztam egy tanársegédi állást a tanszékén, így emlékezett rám: „Huszár? Hiszen az egy szélhámos!”

A tanulmány anyagából előadást is tartottam. A vegyes hallgatóságra való tekintettel a kanti módszert emígy példáztam: Úgy szedi szét a tudatot, úgy hántja le a rétegeit, mint a szakácsnő a hagymáét. Bretter kajánul lecsapott a kulináris fordulatra, és bevezette a hazai filozófiába a „hagymaság” kategóriáját.

(*Szövegek és körülmények*, 1974.) Akkoriban éppen Max Webert olvastam (ezért lovagoltam annyit a „technikai” és „társadalmi” cselekvés különbségén). A Lévi-Strauss könyv (*La pensée sauvage*) jó empirikus anyagot kínált, amelyre alkalmazni lehetett mind Weber, mind a *Fenomenológia* egyes kategóriáit. Tartalmilag erről ma már nem sokat mondhatok. (Ebben az időben született, hasonló háttérrel, *A gáláns ideológia* című, az irodalmi elemzésbe tett rövid kirándulásom.)

Ekkor már egyre kevésbé viseltem el a „transzcendens” formulákat (majdnem *szólamokat* mondtam). A csíkszeredai könyvbemutatón nem voltam jelen, utólag írtam hozzá egy fiktív felszólalást. A beszúrt Marx-idézet a cenzúra elaltatására szolgált. Most újraolvasom:

„Az ember – bármennyire egy különös egyén is ezért, és éppen különössége teszi őt egyéni közösségi lénnyé – épp annyira a totalitás is, az eszményi totalitás, a szubjektív létezése a gondolt és érzett társadalomnak magáért-valóan, mint ahogy a valóságban is mind a társadalmi létezés szemléleteként és valóságos élvezeteként, mind pedig az emberi életnyilvánítás totalitásaként létezik.”⁶

Micsoda grandiózus halandzsá!!!

⁶ A *Szövegek és körülmények* szerzői a csíkszeredai Művelődési Házban. In: AK V, 28.

SZEMLE

ORDASI ÁGNES*

Trieszt főníciai meséje – egy „jól konstruált hazugság” vagy egy eltérő Európa-felfogás a modernista irodalom tükrében? –

Salvatore Pappalardo: *Modernism in Trieste: The Habsburg Mediterranean and the Literary Invention of Europe, 1870–1945*. New York: Bloomsbury Academic, 2021. 280 oldal

1913 nyarán a Magyar Adria Egyesület folyóirata, *A Tenger* egy rövid méltatlan-kodó cikket közölt. Az anonimitás homályába burkolózó szerző afelett háborgott, hogy bár a Magyar Adria Egyesület már 1910-ben foglalkozott egy Budapesten rendezendő Adria-kiállítás gondolatával, azt mégis az osztrákok valósították meg. A szerző a kezdeményezés kudarcáért a magyar társadalom közönyét tette felelőssé, és rámutatott arra, hogy míg Magyarországon csak tanácskoztak, addig Bécsben rohamos gyorsasággal megrendezték a kiállítást.¹

Az Osztrák–Magyar Monarchia 1913-ra ugyanis politikai vízválasztóhoz érkezett. Ez Bécs a déli és délkeleti expanzió vágyában, valamint az újabb piacok és nyersanyagok megszerzésének mind nyíltabb igényében öltött testet. A különböző elitkörök ebben nagy szerepet szántak a tengernek, amit az 1913 májusában megnyitott Adria-kiállítás hivatalos plakátja is egyértelműen kifejezett. A poszttert a híres képzőművész, Kurt Libesny készítette, aki egy ősi toposzt felhasználva közvetítette a kiállítás fő, „koloniális” üzenetét: a „Habsburg Birodalom” hatalmi, kulturális és civilizációs fölényét a „meghódítandó” adriai területek felett. Libesny alkotásán Ausztria a hős lovag, az Adria pedig a megmentett sellő képében jelent meg, míg a háttér a hosszan elnyúló tengerpart és a Karszt-hegység bércei adták. Bécs tekintete tehát az Adriára szegeződött, ám ez végül hiábavalónak bizonyult.

* A szerző történész, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának munkatársa. E-mail: wolfsrain17@gmail.com 1 Adria-kiállítás – Bécsben. *A Tenger*. 1913. 273–274.

A nagyszabású ambíciók előbb a világháború zátonyán feneklettek meg, majd az azt követő hatalmi átrendeződésekkel váltak illuzórikussá. Mindazonáltal az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásával nemcsak egy politikai és gazdasági egység, de vele egy több évszázados kulturális és mentális együttélési rendszer is széthullott, és átadta helyét az úgynevezett „nemzetállamoknak”.

De alakulhatott volna-e másképp az Osztrák–Magyar Monarchia és vele együtt Európa² sorsa? Valóban szükségszerű volt-e a nacionalizmusok diadala? Vajon a nemzetiségi követelések és az intolerancia mögött létezhetett-e egy másik, egy másfajta Európa? Amennyiben igen, az megnyilvánult-e a kortársak számára, és ha igen, hogyan, milyen formákban? Legfőképpen pedig: van-e bármiféle haszna ezeknek a kontrafaktuális felvetéseknek? Bírnak-e bármiféle relevanciával a jelenre, de akár a múltra nézve is?³ És végül, el lehet-e mesélni nem nyugati, nem görög–római perspektívából az európai történelmet? Salvatore Pappalardo ezen kérdésekre keresi a választ a Bloomsbury Academic kiadónál 2021-ben napvilágot látott *Modernism in Trieste: The Habsburg Mediterranean and the Literary Invention of Europe, 1870–1945* című kötetében.

A szerző mozgalmas életútját tekintve elmondható, hogy érdeklődése, az identitás, a kulturális összefonódások, valamint a befogadás és a kirekesztés dilemmái iránt nem meglepő. Pappalardo szicíliai származása ellenére gyermekkorát Németországban, egyetemi éveit Triesztben és New Jersey-ben töltötte, jelenleg pedig az amerikai Towson University (Maryland állam) angol és összehasonlító irodalomtudományok tanszékének oktatója. Fő kutatási területe a 19. és 20. századi európai irodalomtörténet, mindenekelőtt az osztrák és olasz modernizmusra, valamint a Mediterráneum-tanulmányokra specializálódva.

Miként a mű címe is jelzi, Pappalardo a Mediterráneumra koncentrál, az „Európa irodalmi feltalálása” kifejezés pedig a kötet helyét egyértelműen az újraértelmezésre, újragondolásra törekvő posztmodern amerikai történetírás sorában jelöli ki. Ehhez idomul Pappalardo szemléletmódja és fogalomhasználata is, amivel viszont együtt jár a történelemtudomány túlzó esztétizálásának veszélye. Ez Pappalardo könyvének különösen igaz, ráadásul soraiból politikai elkötelezettsége is kitűnik. A szerző ugyanis végig egy befogadó, integratív Európa létrehozása mellett érvel, és vallja, hogy a „haza” az a hely, amit az adott személy annak gondol és érez.

Noha ez a morális állásfoglalás kétségtelenül a könyv egyik legfőbb üzenete, Pappalardo kötete alapvetően tudományos munka, amit a feltüntetett gazdag forrásbázis is alátámaszt. Ez még akkor is így van, ha a felhasznált irodalomnál néhány forráskiadasként megjelölt levelezésen kívül a kötet a levéltári források

² Noha a könyvben többnyire végig az Európa név szerepel, valójában a szerző Közép-Európára fókuszál.

³ „A mi lett volna, ha kérdése a fabulázás, nem több.” Interjú Szabó Dániellel. <https://ujkor.hu/content/a-mi-lett-volna-ha-kerdes-e-fabulazas-nem-tobb-interju-szabo-daniel> (Letöltés ideje: 2022. január 6.)

helyett elsősorban kiadott és kiadatlan irodalmi és filozófiai művekre, korabeli sajtótermékekre, nyomtatványokra, kritikákra, műértelmezésekre, valamint esztétikai értekezésekre épül. Ezt nyilván a szerző célkitűzései is indokolják. Pappalardo ugyanis egyfelől a modernista irodalom dekonstruált és újraértelmezett Európa-képének feltárására és a mai Európai Unió egyes lehetséges, a korabeli irodalomban megjelenő előképeinek bemutatására törekszik. Másfelől arra, hogy a „Nyugaton” hagyományosan elmaradottnak, fejletlennek, perifériának tartott Dél-Európát és a Mediterráneumot beemelje Európába és annak integráns részeként értelmezze.⁴ Ezáltal nem véletlen, hogy a kötet a Bloomsbury kiadó *New Directions in German Studies* sorozatának részeként jelent meg.

Fontos kiemelni, hogy bár a kötet eszme-, mentalitás- vagy éppen információ-történetként is megállja a helyét,⁵ valahol az „intellectual” és a „cultural history” szűk határmezsgyéjén helyezkedik el.⁶ Már csak azért is, mivel az ideák tartalma, illetve az eszmék terjedésének kulturális és politikai hatásai egyformán hangsúlyosan jelen vannak a kötetben. Ebből következik azonban az is, hogy Pappalardo munkája kimondottan sűrű, összetett, amin a szerző olvasmányos stílusa sem változtat érdemileg.

Pappalardo könyvét egy kissé hosszas bevezetőre, négy nagy fejezetre, valamint egy konklúzióra osztja, amelyek nem kronologikus sorrendben, lineárisan követik egymást. A struktúrát ehelyett egyes modernista írók „haza” és a „közösségekhez tartozás” fogalmainak különböző értelmezései és Európa-konceptiói adják. A szerző a vizsgálódás helyszínének azonban nem a modernizmus klasszikus fellegrárait, például Berlint vagy Párizst és azok szerzőit választja, hanem a „más”, az egzotikus Habsburg Triesztet, és azon alkotókat, akikre a kikötőváros valamilyen formában hatást gyakorolt. Ennek többek között az az oka, hogy Pappalardo bevallottan törekszik arra: a német, olasz és szláv kultúra metszéspontján található küszöb- és közvetítőszerepet betöltő kikötővárost „felszabadítsa” az olasz nemzeti szempontú történelemírás dominanciája alól, és egy szélesebb, európai kontextusba ágyazva tárgyalja.

Ennek érdekében Pappalardo bemutatja az olasz Scipio Slataper, a német Theodor Däubler, a szlovén Srečko Kosovel elképzelt Európa-konceptióit és átir

⁴ A szerző ezen célkitűzése bizonyos vonatkozásaiban akár még Ginelli Zoltán és Szakács Eszter „Transzperiféria” mozgalmával is párhuzamba állítható. A mozgalom bevallott célja ugyanis az, hogy bebizonyítsák, a globalizációs folyamatok és a nemzetállam alapú történelemfelfogás mellett más utak is létezhetnek. Vagyis azt, hogy nem szükségszerű a nyugati szemléletmód követése, és azt, hogy a történelmi interakciókat, köztes mozgásokat akár a félperiféria és a periféria perspektívájából is lehet vizsgálni. L. *Transzperiféria Mozgalom. Globális Kelet-Európa és Globális Dél*. <https://transperiphery.com/> (Letöltés ideje: 2022. január 15.)

⁵ Z. Karvalics László: Információtörténelem. Az önazonosság keresésétől az átfogó kutatási programokig. *Aetas* 2012./4. 5–12.

⁶ Peter E. Gordon: What is Intellectual History? https://projects.iq.harvard.edu/files/history/files/what_is_intell_history_pgordon_mar2012.pdf (Letöltés ideje 2022. január 7.)

Európa-legendáit.⁷ Erre azért is szükség van, mert bár a felsorolt szerzők manapság már kevésbé ismertek, gondolataik folyamatosan visszatérnek a sokkal olvasottabb osztrák Robert Musilról, az „olasz-osztrák” Ettore Schmitzről (továbbiakban választott írói nevén: Italo Svevo) és az ír James Joyce-ról szóló három egymást követő nagy fejezetben. Ez a három, a „nagy trieszti modernista szerzők”-nek szentelt egység alkotja az egész munka törzsét. Az alkotók kiválasztása során szintén mérvadó szempont lehetett Pappalardo saját pacifista értékrendje és politikai meggyőződése. A válogatásba ugyanis láthatóan azon kozmopolita, antinacionalista beállítottságú, többnyelvű írók kerültek be, akik Triesztet a Habsburg Birodalom mikrokozmoszaként, fraktáljelleggel egyfajta „urbs europeanissima”-ként fogták fel. Tehát olyan helyként, ahol a kereskedelmi érdekek, a profitorientált gondolkodás és a transznacionális összeköttetések akár felül is írhatták az etnolingvisztikai határokat; ahol a nemzetközpontú gondolkodás csupán lehetőségként, de nem kényszerként vagy szükségszerűségként létezett.

Éppen ezt a célt szolgálja az, hogy Pappalardo a hagyományos görög-római „genezistörténettel” szemben a jól ismert toposzokat az „áldozatok”, a „vesztesek” perspektívájából közelíti meg. Egészen pontosan a főníciai örökség vélt és valós kontinuitásának nyomait követi. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy nem ad hitelt a főníciai alternatívának, hanem azt egy korabeli történelmi-irodalmi fantáziaként kezeli, és kizárólag annak terjedése és irodalmi leképeződései, hatásai érdeklik. Hiszen annak ellenére, hogy a szerző „Habsburg főníciai” vagy „Habsburg Hibrid” kifejezése erősen túlzó, mégsem saját rögeszméjéről vagy élénk fantáziájáról van szó. Sokkal inkább egy, a 19. század második felében a nem ritkán izraelita antikváriusok és amatőr régészek által elterjesztett, meglepő népszerűségnek örvendő trieszti „urban legend”-ről kell beszélni, ami a kor nacionalista öskereső attitűdjébe is szervesen illeszkedik. Az elképzelés sikere azért is kirívónak mondható, mivel – mint a görögök és rómaiak (azaz a nyugati kultúrkör) ősi ellenségeihez és mint a zsidók elődjéhez – a keleti eredetű, sémi főníciaiakhoz hagyományosan negatív sztereotípiák tapadtak.⁸ Pappalardo szerint a főníciai „mítosz” népszerűsége arra vezethető vissza, hogy egyes zsidó intellektuelek számára öntudatot adott, és igazolta, hogy akár egy sémi nép is alkothat maradandót. A szerző példaként Sigmund Freudot hozza fel, aki már gyerekkorától az iskolában propagált görögök és rómaiak helyett a főníciaiakkal érzett sorsközösséget, trieszti éveit követően pedig

⁷ Európa elrablásának mítoszáat Däubler, Kosovel, Musil és Joyce a kultúrák keveredésének szimbólumaként értelmezve dolgozta fel. Ezen de- és rekonstruált mítoszváltozatok közös elemeként Pappalardo mindenekelőtt azt említi meg, hogy a szerzők Európát nem passzív áldozatként, hanem kezdeményező, saját akarattal rendelkező karakterként, kimondottan a főníciaiaknak tulajdonított külső és belső attribútumokkal ábrázolják.

⁸ Pappalardo szerint a főníciaiak negatív megítélése a klasszicizmus, az orientalizmus és az antiszemitizmus következménye volt.

az Álomfejtés című művében már egyenesen Hannibált, a leleményes karthágói hadvezért tette meg ideáljává.

De mit is köszönhet Európa a föníciaiaknak? – kérdezi a szerző, majd sorra veszi főbb találmányaikat: a betűírást, a libanoni erdők cédrusait, a tuskés bíborcsiga mirigyéből előállított jellegzetes lila színű festéket és az azzal színezett textilszöveteket,⁹ a kifinomult tengeri navigációt, valamint a fejlett kereskedői kultúrát. Mi több, még az „Adria”, „Itália” és „Isztria” szavaknak is sémi-föníciai gyökerei vannak. Ez viszont Trieszt nevéről már nem mondható el. Még akkor sem, ha a keletkutató Wilhelm (Gulielmo) Eisenstädter mindent megtett, hogy Trieszt föníciai eredetét bebizonyítsa. 1870-ben még egy cikket is megjelentetett, amelyben kifejtette, hogy Trieszt ősi neve, Tergesto a föníciai Tarshish („az utazó öröme”) tévesen átvett változata, ami a kikötő biztonságos, a háborgó tengertől védett elhelyezkedésére utal.

A sémi föníciaiakkal való párhuzam mások számára is vonzónak bizonyult. Nyilván más okokból, és nem is mindig pozitív előjellel, de az elképzelés olyan irodalmárok érdeklődését is felkeltette, akik valamiért kritikusan viszonyultak az aktuális uralmi rendszerhez és a domináns normatív trendekhez. Már csak azért is, mert a görög–római kultúrelemeket a német nemzetszocializmus és az olasz fasizmus is előszeretettel használta fel saját imázsának megerősítéséhez. Pappalardo ezzel a gondolattal jut el a modernista kánon szerzőihez, akiknek Európa-képét azok trieszti–föníciai vonatkozásain át a lojalitás, Tara Zahra és Pieter Judson nemzeti közömbössége, a többes elköteleződés, a másság, az idegenség, a hibriditás, valamint a fluiditás, a transznacionalizmus és a kozmopolitizmus fogalmaira építve vizsgálja. Igaz, a könnyebb megértést némileg akadályozva, éppen a leglényegesebb terminusok – a fluiditás és a hibriditás – nincsenek a szerző által meghatározva.

Pappalardónak céljai megvalósítására egyfelől remek lehetőséget teremtett, hogy a kötetében felsorakoztatott alkotók többnyire etnikailag, lingvisztikailag és kulturálisan is vegyes háttérrel bírtak. Másfelől Trieszt azon jellegzetességei, amelyek miatt Musil joggal nevezte a kikötővárost az uralmi elit koloniális fantáziáinak a szülőszobájának, a Mediterráneum Hamburgjának, és Kákánia¹⁰ birodalmi politikája kirakatvárosának. Noha Musil legismertebb regényében, a *Tulajdonságok nélküli emberben*¹¹ Trieszt csupán mellékes színhelyként tűnik fel, az író Trieszt-tapasztalatai egész művét végigkísérik. Musil irodalmi Európájának képe lényegében Trieszten és az ott átélt élményein alapult. Ebben fontos szerepe volt annak,

⁹ A színeknek és az értékes luxuskelmének a műben nagy jelentősége van, hiszen lényeges segítséget nyújtanak Pappalardónak abban, hogy a kötetében elemzett regényekben és festményeken a föníciaiakat azonosítsa.

¹⁰ Tehát az Osztrák–Magyar Monarchia.

¹¹ Robert Musil: *A tulajdonságok nélküli ember I–III.* Fordította: Tandori Dezső. Budapest: Európa, 1977.

hogy az 1913. évi Adria-kiállítás időszakában épp Triesztben tartózkodott, ahol a Habsburg imperialista propaganda mellett a növekvő szociális és nemzetiségi feszültségeknek, utcai tüntetéseknek is tanúja lehetett. Ezeket a válságjelenségeket a hagyományos birodalmi és a nacionalista gondolkodás konfliktusaként értékelte, és azokban az Osztrák–Magyar Monarchia belső strukturális krízisét fedezte fel.

Pappalardo hangsúlyozza, Musil számára a Monarchia válságát legjobban az uralkodó és a dinasztia iránti hűség megrendülése, valamint az úgynevezett „Landespatriotismus” leértékelődése jelezte. Ezért, akárcsak Kosovel és Slataper, a válság kezelésére és a nemzetállamok születésével járó dekadencia visszafordítására Musil is egy olyan transzkulturális rendszer megteremtését, egy nyelvi, etnikai és kulturális hibriditás kialakítását javasolta egész Európa számára, amelyben az „odatartozás” nem a nemzeti, nyelvi, faji, vallási, szexuális stb. identitástól, hanem a nemnemzeti lojalitástól függött.¹² Vagyis Musil egy olyan Európát képzelte el, mely társadalmának kohézióját egymás kölcsönös elfogadása és az értékek, anyagi és szellemi javak akadálytalan cseréje biztosítja. Hiszen – hangsúlyozza Pappalardo – a világháború után Musil a nemzetről egyébként is csupán politikai fikcióként, fantáziaként vélekedett.

Pappalardo szerint Musil hőseivel is ennek az új Európának a létrehozását sürgette. Példának okáért a főszereplő Ulrich szkepticizmusával és pacifizmusával ösztönösen ódzkodott az egydimenziós kizárólagosságoktól és az avított, értelem nélküli gondolkodástól. A szerző hangsúlyozza, hogy Musilra jelentős hatást gyakorolt Nietzsche „jó európai” koncepciója, amin egy nemzeteken és határokon átívelő, kulturális és intellektuális értelemben felfogott világszemléletet és moralitást értett. Pappalardo ezzel rámutat, hogy Musil Európája csak a „dinasztikus és imperialista kagylóhéjból kivetköztetve”, minden külső kényszertől mentesen, kizárólag az egyén saját, akár többes szabad identitásválasztásával jöhet létre. Musil hipotézisként fogalmazza meg, hogy egy ilyen transzkulturális miliő akár egy közös gazdasági piac megteremtésével is elképzelhető lehet.

Musil ezen gondolatait a regényében két karakter közvetíti. Az egyik a trieszti zsidó származású Leo Fischel, aki a kezdeti nemzeti közömbösségével, profitorientált felfogásával és pacifizmusával kampányol az egyéni gyarapodás mellett. A másik pedig Paul Arnheim, aki Pappalardo szavaival élve az „új ember”, „az új európai prototípusa”, egy „negroid” kinézetű, „föníciai koponyájú”, szerteágazó tudású „hiperasszimilált” porosz kozmopolita. Pappalardo úgy véli, a korabeli sztereotípiáknak és antiszemita előítéleteknek megfelelően Musil egyszerre ruházta fel Arnheimet a zsidókra jellemző pragmatikus politikai és gazdasági nézetekkel, manipulatív hajlammal, a „föníciai csalfaság” és a „karthágói könyörtelenség” tulajdonságaival és a kezdeményezés potenciáljával. Miként a föníciaiak az adriai

¹² Pappalardo az árnyaltabb kép érdekében Musil „foglalkozás”-központúságára is kitér. Ennek értelmében az emberek közti legfőbb kötelék a foglalkozás, hiszen az határozza meg, hogy az egyén milyen formában járul hozzá a társadalom formálódásához.

térség esetében, úgy Arnheim is képes volt arra, hogy hideg és számító előrelátással felmérje, hogyan használhatja ki a működésképtelen Párhuzamakció¹³ nagyra-vágyását. Pappalardo ugyanakkor kiemeli, hogy Arnheim határozottsága a magán-életében hezitál, ami miatt – akárcsak Hannibál Róma kapujában¹⁴ – elszalasztja a lehetőséget, hogy terveit megvalósítsa.

A kötet következő nagy fejezetéből kiderül, hogy Musil gondolatainak számottevő része Italo Svevónál is visszaköszön. Jóllehet nála már azok egy másik kontextusban, a kamuflázs és a mimikri, „az elfedni” és az „úgy tenni” fogalmai köré rendeződnek. Még lényegesebb különbség azonban, hogy míg Musil külső nézőpontból szemlélte Triesztet, a német és magyar felmenőkkel is rendelkező Svevo a kikötővárosban született, és élete jelentős részét is ott töltötte. Ekképpen Svevo Trieszt-képe mindennapi benyomásaiából épült fel, nemcsak egy-egy látogatás vagy akár hosszabb, de átmeneti tartózkodás kivételes élményeiből. Ezt az insider megközelítést tovább árnyalja, hogy bár Svevót az olasz irodalmárok közé sorolják, az író magát jóval összetettebben látta és láttatta.

Pappalardo ezt arra vezeti vissza, hogy Svevo nem asszimilálódott teljesen az olasz kultúrához, hanem jóval közelebb állt egy köztes állapothoz, amit az író német–olasz határállapot-esztétikája, valamint alkotói neve („Olasz Sváb”) is igazol. Pappalardo úgy véli, hogy Svevo az egyenrangú identitások és a párhuzamos elköteleződések szószólója volt, és a világháborút követően is „Habsburg olasz” maradt. Vagyis, ha támogatta is Trieszt Olaszországhoz csatolását, nem kívánta feladni a német kultúrához való tartozását. Svevót „német/Habsburg olasztsága” azonban kimondottan megbízhatatlanná tette a fasiszta rezsim szemében. Az író Olaszország iránti hűsége és lokálpatriotizmusa nem felelt meg a nacionalizmus által megkövetelt feltétlen, osztatlan lojalitás kritériumának, és még olaszul sem tudott rendesen. Hiszen Svevo nem a Róma által preferált, irodalminak szánt toszkán nyelvjárást beszélte és használta, hanem a helyi dialektust, a német és olasz szavakban egyaránt bővelkedő triestinót, ami műveiben is megjelent.¹⁵ Így Pappalardo nagyon helyesen érzékelteti: abból, hogy Svevo publikációi nyelvének az olaszt választotta, nem feltétlen következik az, hogy az író azonosult volna a nacionalizmus vagy a fasizmus ideáival. Az olasz nyelv inkább csak lehetőséget jelentett Svevo számára, hogy „trójai falóként” a német és multikulturális elemeket az olasz közgondolkodásba csempészhesse.

¹³ Musil *Tulajdonságok nélküli emberében* a Párhuzamakció egy meglehetősen vegyes összetételű társadalmi és értelmiségi elit szalonmozgalmának neve, ami legfőbb céljának egy Ausztriát kiteljesítő és saját szellemiségére ébresztő „koronázó eszme”, egy nagy cél, egy idea, egy kohéziós erő megtalálását tekintette.

¹⁴ És ezzel Fönícia, hogy Róma riválisából első számú nagyhatalom lehessen.

¹⁵ Pappalardo Giorgio Voghera kutatásai alapján ismerteti azon elképzeléseket, amelyek szerint Svevo Däublerhez hasonlóan németül sem tudott tökéletesen. Ezért szerinte a két szerző esetében a „bilingualitás” helyett szerencsésebb nyelvi hibriditásról beszélni.

De vajon mennyire lehet őszinte az ember egy olyan nyelven, amelynek sem a szókészletét, sem a nyelvtanát nem birtokolja tökéletesen? – köszön vissza Svevo legismertebb munkájának, a Triesztben játszódó *Zeno tudata*¹⁶ című regényének egyik kérdése. Pappalardo feleletként kissé erőltetetten a „főníciai mese” kifejezést használja, amivel arra a negatív sztereotípiára utal, amely szerint a főníciaiak számára egy „meggyőző hazugság”, a manipuláció és megvezetés fontosabbnak bizonyult, mint maga az igazság. Ezzel azt is felveti, hogy Freud nemcsak a pszichoanalízist illetően gyakorolt nagy hatást Svevóra, de a főníciaiak iránti érdeklődésével és Hannibál iránti szimpátiájával is. Pappalardo ezt látja igazolva Svevo főhősének névválasztásában is. A Zeno név az ógörög *xenos* szóból származva idegent jelent, ám a szerző szerint a közhiedelemmel ellentétben nem a görög filozófusra, Eleai Zénónra utal, hanem a sztoikus iskola alapítójára, a főníciai Kitioni Zénónra.¹⁷ Ezt testesíti meg a regénybeli Zeno jelleme és mindazon tulajdonságai, melyekkel kozmopolita attitűdjei, beletörődő magatartása, intellektusa, valamint Nietzsche „jó európai” modellje egyaránt leképeződnek. Igaz, Pappalardo Nietzsche kapcsán itt már a kulturális mellett az etnikai keveredést is felelegeti.

A *Modernism in Trieste* külön érdeme, hogy Pappalardo felhívja a figyelmet arra: Svevo felesége (Livia Veneziani) révén komoly kereskedelmi összeköttetésekkel bírt a Veneziani cég tagjaként. Azaz, hogy művészi ambíciói mellett a pénzvilágban mozgó üzletember is volt. A szerző ezzel Svevo békevágyát is megindokolva látja, aminek egyik pillérét a humanizmusa adta, a másikat pedig a személyek, valamint a kulturális és főleg a materiális javak határokon átvéltő szabad áramlása. Így nem véletlen, hogy Svevo az ideális Európát demokratikus föderatív egységként képzelte el, és az sem, hogy egy általános közös piac szükségességét hirdette. A gazdasági fejlődéshez ugyanis béke, minél tágabb kereskedelmi terület és akadálytalan forgalom kell.

Svevo kereskedelmi tevékenysége egy további következményt is maga után vont: mikor a Veneziani cég üzletet nyitott Charltonban, az írónak szükségszerűen meg kellett tanulnia angolul. Ahogy a könyv harmadik fő fejezetéből megtudható, Svevo az 1904 és 1915 között éppen Triesztben tartózkodó ír származású James Joyce-tól vett angolórákat. A két férfi kapcsolata hamar barátsággá fejlődött, és kölcsönösen hatottak egymásra. Svevo bevezette az ír író a trieszti világba, Joyce pedig segítette Svevónak munkái nemzetközi kiadásában. Sőt, jól látható módon Svevo Habsburg- és Trieszt-képe, egyénisége, zsidó háttere mintául szolgált Joyce művei számára. Pappalardo emlékeztet, hogy Joyce *Ulysses*-ének¹⁸ főszereplőjét,

¹⁶ Italo Svevo: *Zeno tudata*. Fordította: Telegdi Polgár István. Budapest: Európa könyvkiadó, 2008.

¹⁷ Érdemes megjegyezni azonban, hogy Kitioni Zénón származása megfelelő források hiányában nem azonosítható, illetve, hogy a sztoikus iskola végül a hellenisztikus Athénban teljesedett ki.

¹⁸ James Joyce: *Ulysses*. Fordította: Szentkuthy Miklós. Budapest: Európa könyvkiadó, 1974.

Leon Bloomot Svevo ihlette, illetve azt is bemutatja, hogy az egész kötet sorra állítja pellengérre a Habsburgok által a századfordulón életbe léptetett reformokat és a hanyatló „osztrák–magyar” társadalmat. Pappalardo ugyanezt a következtetést vonja le Svevo alkotói álnevével kapcsolatban is, és bebizonyítja, hogy Joyce Svevo formájára alkotta meg saját irodalmi identitását.

Pappalardo úgy látja, az író ezzel az imázsteremtéssel saját hibrid európai identitását és kulturális küszöbhelyzetét jelenítette meg. Példának okáért a dublini színhelyű *Finnegan ébredése* című regényének egyik főhősét Shemre (Shemusra), az angol „James” ír változatára keresztelte el, egyetlen Triesztben játszó próza-gyűjteményének pedig a *Giacomo Joyce* címet adta. Ez utóbbi kapcsán Pappalardo a szintén ír származású John McCourth nyomán megállapítja, hogy noha az író magát egy Triesztben lakó, az olasz kultúrába, irodalomba és nyelvbe belemélyedt „Habsburg olasz” identitást felvett, italianizált írként ábrázolta, írségéről nem mondott le. Ehelyett egy kevert és plasztikus olasz–ír identitást hozott létre, ami megfelelt „Giacomo” Habsburg Triesztje fluid, többnyelvű és multikulturális jellegének.

Joyce trieszti tartózkodásának nagy szerepe volt hiberno-pun etnolingvisztikai mitológiájának „feltalálásában”. Ez a szerző által használt fogalom bár megint csak igen mesterkéltnek és művinek tűnik, tartama és funkciója lényeges elemeket rejt. Pappalardo szerint ugyanis Joyce-nak az írek és a föníciaiak (elsődlegesen nyelvi) rokonításával három fő célja volt. Először is az, hogy kijelölje a brit koloniális járom alól felszabaduló szülőhazájának a helyét a modern Európában. Másodszor, hogy Írország történelmét újraértelmezze, és a klasszikus antikvitással, valamint a Mediterráneummal is összekösse. Harmadszor, hogy ezzel a de- és rekonstrukciós eljárással az ír identitást egy szélesebb, európai környezetbe helyezze, és egy, az angoltól eltérő ír mitológiát, „tradíciót” teremtsen. Joyce ugyanis azt remélte, hogy egy alternatív eredettörténet meghonosodásával – akárcsak a trieszti zsidók – meghasonlott erkölcsű honfitársai tartást és öntudatot nyerhetnek. Ehhez Joyce-nak épp jól jöttek Gustave Flaubert *Salammboja*,¹⁹ valamint Guglielmo Ferrero olasz történész kutatásai.

Pappalardo Joyce kulturális hátterének és kapcsolatainak ismertetésével egyszerre az író „találmányát” is kontextualizálja. Vagyis jelzi, hogy az írek föníciai rokonságának gondolata már jóval Joyce Triesztbe érkezése előtt létezett, és mélyen élt a brit uralmat elutasító ír újjászületési mozgalom tagjai, továbbá az ír történészek és antikváriusok körében. Joyce tehát csak megerősítette és felhasználta, valamint saját trieszti tapasztalatainak segítségével hívásával irodalmi keretbe foglalta a már eleve a köztudatban élő toposzokat. Bár Pappalardo nem mondja ki, az olvasóban mégis felmerül a gyanú, hogy Joyce talán éppen Svevo/Zeno „trójai falóvának” mintájára kívánta saját politikai és morális meggyőződését a szélesebb

¹⁹ Gustave Flaubert: *Salammbo*. Fordította: Salgó Ernő. Budapest: Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt, 1907.

publikummal megismertetni és elfogadtatni. De vajon Pappalardo nem éppen ugyanezt teszi?

A szerző könyvének címében az 1870 és 1945 közti korszakot jelöli meg, de a munka az 1990-es évekre is kiterjeszkedik. Így a *Modernism in Trieste* zárófejezete inkább számít egyfajta kitekintésnek, hatás- és mentalitástörténeti kitérőnek, mintsem hagyományos összegzésnek. Ennek elsősorban az az oka, hogy a szerző vizsgálódásainak tanulsága Claudio Magris Duna-értelmezésébe és Jacques Derrida Mediterrán Európájába torkollik. Hiszen annak ellenére, hogy a modernista irodalmárok Trieszten át megjelenített többnyelvű, policentrikus, multikulturális, etnikailag hibrid és transznacionális Európájának megvalósítása már az Osztrák–Magyar Monarchia alatt kudarcot vallott, ideái még a hidegháborút követően sem tűntek el. Sőt, részletesen kitérve a filozófus családi hátterére és szocializációjára,²⁰ Pappalardo azt is kifejti, hogy Derrida írásaiban még az elképzelt főníciai eredet és a trieszti párhuzamok is sorra megelevenednek. A szerző ezt viszont nem tartja egyedi esetnek, és amire példaként az osztrák Walter Grond munkásságát hozza fel.

Pappalardo gyakorlatilag Magris, Derrida és Jürgen Habermas Európa-értelmezését, valamint etnikum-, és nacionalizmusellenességét veszi át, és ezek nyomán fogalmazza meg kötetének két fő szentenciáját. Egyrészt, hogy a „Haza” felé vezető út nem csak a nemzethez és a nemzetiséghez tartozáson át vezethet. Másrészt pedig, hogy a kultúrák mindig több, egymással összefonódó gyökérrel rendelkeznek, és folyamatos változásnak vannak kitéve. Mindebből a szerző azt a következtetést vonja le, hogy egy új, modern Európának sem szabadna a változástól félnie, és inkább nyitottnak, befogadónak kéne lennie.

Összességében elmondható, hogy Salvatore Pappalardo könyve értékes, de felettébb rendhagyó és nagy koncentrációt igénylő, sűrű, összetett elméleti munka. Rendhagyó volta elsősorban információbőségében és szerteágazó nyelvi, történelmi és kulturális vonatkozásaiban ragadható meg. Ugyanakkor a kötet gazdagsága és az egymás után zúduló szimbolikus, áttételes, absztrakt értelmezések és képzet-társítások jelentősen megnehezítik az információk befogadását, amin még Pappalardo könnyed, olvasmányos stílusa és izgalmas témái sem változtatnak.

A könyv másik sajátossága a posztmodern, teoretikus munkák közt is egyedi-nek számító megközelítésében lelhető fel. Ez magában foglalja egy multidiszciplináris módszertan alkalmazását, a kontrafaktuális szemléletmód érvényre juttatását, valamint a szerzőnek a történelmi és elképzelt dimenziók közti folyamatos „ugrálását”. Mindazonáltal éppen ezek az ugrások és az azokkal járó asszociatív „összecsúsztatások”, valamint a merész fogalmi kreálmányok az okai annak, hogy a munka olykor kissé erőltetettnek, de legalábbis elrugaszkodottnak, leegyszerűsítőnek és didaktikusnak tűnhet. Pappalardo léptékváltása során ugyanis nemcsak a vizsgálódás szintjeit váltogatja, de a történeti, irodalmi és fikcionális síkokat is.

²⁰ Derrida az észak-afrikai Algériában, szefárd zsidó családban született.

Ezt az eljárást a szerző jelen felől közelítő kérdései indokolják, melyek bár mindekelőtt a „haza”, a „közösséghez tartozás” és az európai integráció dilemmáit járják körbe, egy sor egyéb, főleg a posztmodern történetírókat foglalkoztató témára is ráirányítják a figyelmet. Így például a tudástranszfer jelentőségére, az intellektuális, gazdasági és személyes összefonódásokra, a kultúrák és identitások összetettségére, a percepció és önreprezentáció formálásának lehetőségeire, a befogadás és kirekesztés aktusának jellegzetességeire, és arra, hogy a „mainstream”-en kívül más narratívák is létezhetnek.

Ezen a ponton azonban joggal merül fel a kérdés, vajon el lehet-e mesélni nem nyugati szempontból az európai történelmet? Egyáltalán, van-e létjogosultsága egy ilyen elméleti fejtegetéseken alapuló munkának? Vajon a kontrafaktuális gondolkodásból a történettudomány (és irodalomtudomány) profitálhat-e, és amennyiben igen, mit és milyen formában? Véleményem szerint igen, hiszen a történettudomány feladatai közé tartozik az is, hogy a múltbeli jelenségeket és eseményeket ne csak öncélúan tanulmányozza, hanem – amennyiben indokolt – új, akár provokatív nézőpontokat is felvessen, és a múlt tapasztalatai alapján a jelen aktuális problémáira reflektáljon. Azaz, hogy megoldási lehetőségeket, alternatívákat ajánljon, de ne programot állítson! Szerencsére nyílt elkötelezettsége ellenére még Pappalardo sem teszi ezt, így kötetével nem lépi át a tudományos munkáktól joggal elvárt határokat.

BALLA KÁLMÁN*

Államhatár- és népességmozgások évtizede a Felvidéken

Leslie Waters: *Borders on the Move. Territorial Change and Ethnic Cleansing in the Hungarian-Slovak Borderland, 1938–1948*. Rochester University Press, Rochester, NY, 2020. 234 oldal.

A Texasi Egyetem El Paso-i tagozatán (UTEP) 20. századi közép- és kelet-európai történelmet oktató kutató első publikált monográfiája az „Áttelepített államhatárok”, amelynek témaköre: „*Területi változások és etnikai tisztogatás a magyar–szlovák határövezetben 1938–1948 között*”. Az alcímben jelzett határövezet, határvidék (*borderland*) a szerző definíciója szerint a – korabeli magyar jelzővel – „visszatért” Felvidék, azaz az 1938. november 2-ai első bécsi döntéssel Cseh-Szlovákiától (az ún. második köztársaságtól) Magyarországnak visszajuttatott terület (leszámítva Kárpátalja, az akkori Ruszinszko határ menti sávját, de beleértve az 1939 márciusában Szlovákiától megszerzett további területrészt). A tárgyalt témakörök pedig az 1938-cal kezdődő viharos és tragikus évtized határváltozásai és azoknak a terület lakosságát érintő és sújtó következményei – két impériumváltás, többszörös katonai megszállások és a II. világháború kataklizmája, valamint a népességmozgások: a határregió lakosságának mintegy évtizedes folyamatos, tömeges (százezres nagyságrendű) és kényszerű mozgása (áttelepülése és áttelepítése) és faji, illetve etnikai indokú „tisztogatása”, azaz jogaitól és vagyonától történő megfosztása, majd menekülése, elűzése, és – az érintett államok történelmének szegyszenteljes mélypontján – fizikai likvidálásba, terrorba és tömeggyilkosságokba, genocídiumba torkolló deportálása.

Olyan, apokaliptikus történeket felidéző tárgykörök ezek, amelyek kapcsán már maga a fogalomhasználat is érzékeny kérdés lehet. Az nyilván vitatható, hogy a határváltozások által „ösztönzött”, „előmozdított” (*promoted*) áttelepülés (migráció) mennyiben „önkéntes” (*voluntary migration*). Igaz, ez utóbbi meghatározást az erőszakkal történő elűzéssel (áttelepítéssel, kitoloncolással, deportálással)

* A szerző nyugalmazott kommunikációs szakértő, korábban kiadói és lapszerkesztő. E-mail: kalmanb68@gmail.com

szembeállítva használja a szerző (*forced migration*). A Jugoszlávia felbomlását kísérő és követő polgárháborúk során és nyomán a köznyelvben is elterjedt „etnikai tisztogatás” (*ethnic cleansing*) politikai eredetű, manipulatív eufemizmusa ugyanakkor mintegy társadalomtudományi fogalomká, szakkifejezéssé emeltetik a kötetben – távolról sem elsőként a szerző által hivatkozott angol nyelvű szakirodalomban. Waters ebben foglalja össze pl. a Csehszlovákia német és magyar nemzetiségű lakossága ellen 1945 után alkalmazott áttelepítési, elűzési és deportálási intézkedéseket is, de általánosabb értelmet is ad neki, amikor mindezeket az „etnikai tisztogatás története” részeként tekinti (pl. 19.), hasonlóan egyéb kontextusokhoz, pl. a holokauszt történetéhez. A bármilyen (pl. akár regionális) alapon emberekre, különösképpen polgári lakosságra – idézőjelek vagy szükséges értelmezés nélkül – használt „tisztogatás”, „megtisztítás” azonban vélhetően előítéletes és impliciten megbélyegző, súlyosan kirekesztő, sőt dehumanizáló fogalomnak minősíthető, még ha ez a szerző nem is vádolható ilyen, akár burkolt szándékkal. Hasonlóképpen érzékenységet igényelne a náci német állam és csatlósai által elkövetett genocídium propaganda célú elnevezésének („Endlösung”, „végleges megoldás”) használata, főleg megszorítások és idézőjelek nélkül, mint a kötetben (*Final Solution*, 24-25. stb). A mai jóérzésű olvasó felfogásában a vészorszak e bornírt cinizmusát hordozzák és éltetik tovább a „megoldás” és a „megtisztítás, tisztogatás” ezen összefüggésekben – adott esetben népirtásra – alkalmazott megnevezései, hiszen azok eredetileg pozitív jelentéstartalmúak.

A témakör feldolgozásának jelentőségére maga a szerző is rámutat a *Bevezetés* fejezetben. Témaválasztását ugyanis nem utolsósorban az motiválta, hogy a határváltozások és a velük kapcsolatba hozható népességmozgások tekintetében a nemzetközi szakirodalom fókuszában mindmáig elsősorban a német–cseh és német–lengyel határváltozások szerepeltek, magyar vonatkozásban pedig az Erdélyt érintő területi és határviták, ugyanakkor sokkal kevesebb figyelemben részesült a magyar–szlovák és – hozzátehetjük – a magyar–jugoszláv határváltozások sora, azaz a bácskai (ennek esetében az újvidéki atrocitások kivételével), a baranyai és a muraközi.

A határrégió e kataklizmatikus évtizedének előzményei a szerző szerint is legfőképpen Trianonra vezethetők vissza. Az azt követő tömeges, mintegy 147 ezer személyt érintő, kényszerűen „önkéntes” Magyarországra település, majd az ún. kolonizáció (szlovák és cseh telepesek államilag szervezett és támogatott területfoglalása a magyarlakta régiókban) következtében az államfordulatot követő évtized során 23,6-ról 17,6%-ra esett a magyar nemzetiségűek aránya Szlovákia (értsd: az akkori Szlovenszko) területén (8.). Ez a folyamat akár az 1945 utáni, egyéb elemektől „megtisztított” szláv nemzeti államot erőszakoló radikális beneši politika „soft” előképének is tekinthető. Ezt a képet kiegészíti az 1938. november utáni ellenkező irányú migráció (18., 50.), amely úgyszólván a következő évtized kierőszakolt „lakosságcserejét” vetítette előre.

A felvidéki határregió lakosságának élete Trianon és a későbbi államfordulatok teremtette körülmények hatására transznacionális – azaz nemzet-/államszéli, állam-/nemzetperiférikus, nemzetek/államok közötti – létté vált a szerző szerint, aki ennek leírására vezette be a *transnational lives* fogalmát (16.). Ennek tartalma a történelmi fordulatokat kísérő változó, leginkább ellentétes elvárásokhoz való alkalmazkodás és annak módzatai, valamint az egymást kizáró lojalitások, identitások egyéni élethelyzetek által meghatározott változatai.

Az egyéni élethelyzetekben pedig kulcsfontosságúak a népjóléti, megélhetési szükségletek, amelyeknek alakulására az eseménytörténet mellett különös figyelmet szentel a szerző. Rámutat a magyar és a csehszlovák állam közti különbségekre a kiskereskedelem, az áruellátás és a társadalombiztosítás terén, és arra, hogy ezek a társadalomismereti szempontok tagadhatatlan szerepet játszottak a régió lakosságának a határváltozásokhoz való viszonyulásában. Más kérdés, hogy a magyarországi életnivó relatív elmaradottsága több tekintetben ugyancsak Trianonból eredeztethető.

A bevezetést követő két fejezet az első bécsi döntés népmozgást kiváltó következményeit dolgozza fel, majd a felvidéki társadalom tapasztalatait és reagálását a régi-új magyar állam keretében, párhuzamosan a mielőbbi reintegrációját célzó kormányzati erőfeszítésekkel. További két fejezet tárgyalja a mindkét államot a – Felvidéken különösen kirívó – radikalizálódás irányába sodró háborús éveket, valamint a német megszállás és a felvidéki holokauszt népiroktató katasztrófáját. A kötetzáró összefoglalást megelőző fejezet ismerteti a Felvidék újabb „visszatérését” követő, csehszlovák kormányzati célokból következő és az 1944-eshez drámai módon hasonlító, a nem kívánatosnak nyilvánított honos lakosságot ismételten jog- és vagyonfosztással sújtó, majd hatalmi erőszakkal elűző, illetve kitoloncoló intézkedéseket – megjegyzendő, hogy hangsúlyosan az 1947–48-as lakosságcserében érintett két népcsoport viszonyát bemutató, amelyeknek leállítását, némileg ironikus történelmi fordulatként, az újabb diktatúrát 1948-ban éppen bevezető kommunista rendszerhez fűződik.

A következőkben a könyv egyes fejezeteinek legfontosabb állításairól lesz szó.

(1) A belvedere-i döntést és a felvidéki főhatalomváltást követő időszakról szólva a szerző alapvető megállapítása, hogy 1938-ra mind a magyarországi, mind a felvidéki társadalom sokban különbözött, változott az 1918 előtti állapotokhoz képest, és a változások szétartó irányban haladtak. Az anyaország közéletében a Felvidék visszatérésével megjelent a sajtóban – budapesti és kisebbségi sorból áttelepülő írók és közírók írásában körvonalazott, majd megkérdőjelezett és vitatott – az anyaországinál szociálisan érzékenyebb, nemcsak nemzeti értelemben szolidárisabb és liberálisabb, mondhatni nyugatosabb mentalitásként értelmezhető „felvidéki szellem” fogalma, amely – mint hívei remélték – jótékony, modernizációs irányú hatással lehet a magyar közgondolkodásra.

A november 5-ét, a magyar honvédség felvidéki bevonulását követő migrációs folyamatokat tárgyalva a szerző az 1920 után ide érkezett szlovák és cseh telepesek (az ún. kolonisták) és állami alkalmazottak, tisztviselők sorsát (evakuáció, menekülés és kitoloncolás), illetve a magyar hatóságok keménykezü bánásmódját részletezi. A tág határok közt mozgó becslések szerint (18., 50.) 30 és 100 ezer között lehetett a Felvidékről önként vagy kényszerítve távozók száma (azaz a régió lakosságának akár 10%-a).

Kevésbé közzismert – a két állam hatóságai által egyaránt elhallgatott, ebben a könyvben tematizált – az a teljes mértékben kényszerű „tisztogatás”, amely a bécsi döntésben megszabott új határvonal mindkét oldalán élő zsidóságot sújtotta. A szlovák oldalon Adolf Eichmann akkori bécsi székhelyéről irányította mintegy 7500 zsidónak minősített személy kitoloncolását Magyarországra (miközben a szlovák sajtó egy része – Német- és Olaszország helyett – a „zsidókat” tette felelőssé a „szlovák Trianonként” támadott és sérelmezett bécsi döntésért). Ezek egy részét a magyar hatóságok nem voltak hajlandók befogadni, így sokak osztály-része kétszeres kitoloncolás lett: oda, majd vissza. A Szlovákiának „visszaküldött” személyeken kívül a birtokba vett Felvidék területéről (itt beleértve a csehszlovák Kárpátaljából egyidejűleg megszerzett részeket, azaz Ungvár, Munkács és Beregszász körzetét) legalább 3 ezer „hontalannak” minősített zsidó lakost toloncoltak ki 1938. november–decemberében a KEOKH döntése nyomán (továbbá sokakat hivatalos eljárás nélkül), miután a hatóság megtagadta tőlük a magyar állampolgárság elismerését. Az újonnan berendezkedő hatóságok és a magyar sajtó egy része hazafiatlansággal, a csehszlovák uralom kiszolgáltatásával vádolta a felvidéki zsidóságot, amelyet 1938 előtt – érthető meggondolásból – egységesen a magyar nemzeti kisebbséghez soroltak Magyarországon, miközben a csehszlovák állam – nem kevésbé átlátszó okokból – zsidó nemzetiséget is nyilvántartott a fennállása alatt megtartott népszámlások során. Tény, hogy a bécsi döntés időpontjában 68 ezresre becsülhető létszámú, jellemzően magyar nyelvű és kultúrájú felvidéki zsidóság a magyar honvédség és közigazgatás megjelenésének napjától érzékelte a Csehszlovákiában számára ismeretlen zsidóellenes diszkriminációt, amelynek első, még felekezeti alapú rendelkezéseit a magyar Országgyűlés éppen 1938 májusában emelte törvényerőre.

(2) A bécsi döntés végrehajtását követően a Felvidék minden lakosát egyaránt érzékenyen érintette a munkanélküliség és a kiskereskedelmi árszínvonal azonnali jelentős megemelkedésével, valamint a csehszlovák állam szociális rendszerének megszűnésével bekövetkező gazdasági és életszínvonalbeli visszaesés, amelyet a felbomló Cseh-Szlovákiánál kevésbé iparosodott és gazdaságilag gyengébb magyar állam szándéka és próbálkozásai – mint pl. a Magyar a Magyarért mozgalom és más segélyakciók – ellenére sem volt képes kompenzálni. Mindez a Felvidék re-integrációjának sikerét veszélyeztette, és potenciálisan gyengítette a reményeiben, valamint a Budapestről érkező ígéretekben csalódott „visszatértek” államhűségét.

A kormányzat által is érzékelt, teljesítetlen igényekből eredő feszültség egyik látványos megoldását rövidesen már abban látta az Imrédy-kormány, hogy a második ún. zsidótörvény előkészítésével továbblépett annak az ideológiának az útján, amely a lakosság – az állampolgárok – egy rétegének felekezeti, majd faji indokú jogfosztásában és vagyonának újraelosztásában vélte megtalálni a szociális gondok enyhítésének lehetőségét.

Ezt a gondolatot ironikus módon – párhuzamosan a bécsi döntés és a magyar politika folyamatos bírálatával – magáévá tette az ún. árjásítást, majd a szlovákiai zsidóság kifosztását és megsemmisítését sietősen, jóval Magyarország és az állam német megszállása előtt, már 1942-ben megvalósító szlovák kormányzat is.

A szerző a bécsi döntést követő időszak tárgyalása során a fenti megállapítások mellett – az angolszász sajtóban régóta ismert módon – a szerző konkrét eseteken, történeteken, sorsokon példázza, emlékeztet, túlélők vallomásait, interjúit, egykorú hivatali iratokat is idézve szinte emberközelbe hozza a sokakat érintő állami, hatalmi beavatkozások lezajlását. Az idézett levéltári dokumentumok minden elemzésnél hatásosabban elevenítik meg az élethelyzetek feszültségét, amelyben az egyének a mindenkori hatalom szorításából próbáltak szabadulni.

Ez különösen előtérbe kerül a határváltozás utáni felvidéki helyzet ismertetésekor, az állami alkalmazottak korábbi magatartását vizsgáló igazoló bizottságok működéséből kiragadott esetek kapcsán. A nemzeti identitás és így az államhatalom iránti lojalitás a valóságban nyilván több rétegű volt a hatóságot érdeklő szimpla „pro vagy kontra” dichotómiánál, nem csupán az impériumváltozásokhoz történő kényszerű alkalmazkodás, hanem a lakosság nemzetiségileg és nyelviileg helyenként erősen vegyes összetétele miatt is. A közhivatal betöltéséhez szükséges megbízhatóságot igazoló bizottságok viszont az árnyalt megítélés helyett gyakran támaszkodtak a helybeliek feljelentéseire, lejárató tartalmú tanúvallomásaira, nyilatkozataira (97-9.), illetve a megbízhatóságot a magyar kormánypolitikát támogató meggyőződéshez, nézetekhez kapcsolták, eleve kizárva az állami szolgálatból az Egyesült Magyar Párton – úgy is mint a Felvidéken 1938 novemberében egyedülként engedélyezett politikai szervezeten – kívül más csehszlovákiai pártok korábbi híveit. Az igazolásokat kísérő intrikák és denúciálások felvidéki mintái egyébként feltűnő párhuzamokat mutatnak az Elzász-Lotharingiában, illetve a csehországi szudétánémet határvidéken történetekkel az 1918-as, illetve 1938-as határ- és főhatalom-változást követően (97.).

Az igazolás akkor sokaknak a további megélhetést, a létbiztonságot jelentette, így Kozma János magyardíószegei magyar katolikus elemi iskolai tanítónak is, akit addigi (34 évi) tanítói munkássága ellenére elbocsátottak, miután tévedés miatt nem igazolták. A tévedést a miniszterelnökségig is eljutó lakossági és egyházi kérelmek és tiltakozások nyomán helyrehozták (101-2.), és Kozma tovább taníthatott. A történelem keserű iróniájaként azután 1945-ben újra elbocsátották, amikor munkahelye megszűnt, majd (amint egy helytörténeti kiadványból tudható) a legtöbb

magyar tanító társához hasonlóan 1947-ben magyarországi áttelepülésre kényszerítették a csehszlovák hatóságok.

A magyar kormányzati stratégiák célja elsősorban a visszaszerzett területek reintegrációja volt, amelynek sikere a kormánykörök reményei szerint javíthatta a további területgyarapítások kilátásait. Ugyanezen kilátások érdekében ígértek a szlovák, valamint a kárpátaljai rutén nemzetiség részére kielégítő kisebbségi és oktatási jogokat, elviekben a „cseh uralom” alattinál több autonómiát kilátásba helyezve részükre. Ugyanakkor érvényben maradt a magyar politikai nemzet koncepciója, amelynek keretében ezen kisebbségek nemzetiségi státusban szerepeltek az 1868-as jogi szabályozásnak megfelelően. (A szerző e koncepciót érintő bírálatából azonban hiányzik a politikai nemzet francia mintájának és gyakorlatának említése.) A szlovák kormánystratégia 1939 márciusa után a revízió igényét hangsúlyozta egyfajta szlovák irredentizmus jegyében, szinte a Trianon utáni magyar revíziós törekvések mutációjaként. Alátámasztására valós érvként a magyarországi szlovákság számának felértékelése szolgálhatott, amelynek eszköze a reciprocitás hivatalosan meghirdetett – és a szlovákiai magyar kisebbség jogkorlátozását a szomszédos államra mutogatva igazoló – politikája lett, bevallottan is túsznak és alkudozások tárgyának tekintve a két ország magyar, illetve szlovák népcsoportját. Az egymást kizáró igények további alátámasztásaként főként a sajtóban, a propagandában és az oktatásban kaptak szerepet az azonos területre vonatkozó és történetietlen „történelmi” (egyebek közt a vélt elsőbbségi jelenlétén alapuló) érvelések, amelyek sokban a 20. század második felének izraeli és palesztin narratíváit idézik és előlegezték.

Az Imrédy-kormány által már 1938 decemberében benyújtott, majd a Teleki-kormány által 1939 májusában megszavaztatott és hatályba léptetett második, már faji, származási alapú ún. zsidótörvény a céljaival sok tekintetben ellentétes, az ország más területeivel összehasonlítva kártékonyabb hatással járt a Felvidéken. A szerző rámutat, hogy jöllehet a kormány ezáltal a „cseh uralom” alatt állítólagosan meggazdagodott zsidóság rovására szándékozott kompenzálni a terület magyar lakosságát elszorított „sérlemieiért”, valójában az anyaországból a betölthető állami pozíciókért érkezők nyertek vele a helybeliek rovására (ami kedvezőtlen visszhangot váltott ki a helybeliek körében). A lakosság áruellátásában is zavarokat okozott a törvény, hiszen nem akadt minden, „zsidó” tulajdonosától megvont engedélyű üzletre, kereskedelemre, „keresztény” üzemeltető, sőt még stróman sem, az egészségügyben pedig hamarosan el is tekintettek a 6%-os kvóta alkalmazásától a Felvidéken, elkerülendő az ellátás összeomlását a várható orvoshiány miatt. Ezek kapcsán felvetődik a felvidéki zsidóság egyéni és közösségi reagálásának kérdése a visszatérő magyar államhatalom korábban (1918 előtt) ismeretlen, célzottan kirekesztő intézkedéseire, ám a szerző azt nem vizsgálta. Ugyancsak említést érdemelt volna a Felvidéken a bécsi döntést követő első időszakban is működő Egyesült Magyar Párt vezetőinek és képviselőinek dictelen szereplése a budapesti

Országgyűlésben, főként az ismertetett, felvidékieket is diszkrimináló jogalkotás vonatkozásában – a nem sokkal korábban más felvidékiek által jóhiszeműen és idealizáltan megfogalmazott „felvidéki szellem” és embertelen megtagadásaként.

Mindenképp elgondolkodtató, hogy a Felvidék reintegrációjának szociális problémái ilyenformán közvetlen okozati összefüggésben álltak a második ún. zsidótörvénnyel, amely az állampolgári jogkorlátozás és jogfosztás nyomán megnyitva a tulajdonkiszajátítás és -újraelosztás lehetőségét végeredményben az egész ország szociális és gazdasági gondjainak enyhítésére kínált mintát az ország vezetői szemében, mégpedig – a háborús elkötelezettség, a szélsőjobboldali és a német nyomás fokozódása nyomán – mind nagyobb mértékben.

(3) A Felvidék hovatarozásának jövője meghatározó motívum volt a két szomszédos és szövetséges, ám ellenérdekelt állam hadba lépésében a náci Németország oldalán. Szlovákia hivatalosan meghirdette a reciprocitás politikáját szomszédja irányában, Magyarország pedig gyakorlatában követte, és ez – a szerző értékelésében – kölcsönösen mérséklő hatással volt a kisebbségellenes, asszimilációs célú belpolitikákra. A zsidóság vonatkozásában nem volt ilyen mérséklő hatás vagy tényező, sőt a zsidóságot a „judeobolsevizmusként”, illetve „angolszász plutokráciaként” megnevezett ellenség szövetségeseiként, így megbízhatatlanként azonosították. A két államban egyaránt befolyásos politikusok és közírók szorgalmazták a szociális gondok és szegénység enyhítését a zsidóság vagyonának átruházása, „árjásítása” révén. Ezeket az intézkedéseket azután mindvégig a korrupció és a megfelelő pozícióban levők zsákmányszerzése jellemezte.

A kifosztást hamarosan kísérte és követte a genocidium: a mindenükből kifosztott tulajdonosok fizikai „eltávolítása”, azaz internálása, deportálása és meggyilkolása. Az 1941 nyarán a körösmezői gyűjtőtáborba történő internálásnak, majd deportálásnak Kamenyec Podolszkijba, ahol az európai holokauszt első nagy tömeggyilkosságának – a németek megszállta Galíciából oda hurcoltak mellett – mintegy 15 ezer magyarországi, jelentős részben felvidéki és kárpátaljai „zsidó” lett rövidesen az áldozata, akiknek magyar állampolgárságát a KEOKH hivatalnokai különféle indokokkal megtagadták vagy nem ismerték el. A felvidéki internáltak közül csak kevesen tudták azt elismertetni az utolsó pillanatokban (ritka kivételként még a körösmezői lágerben is volt erre példa), hiszen a csehszlovák hivatalok 1938. novemberi evakuációját követően sok irat beszerezhetetlenné vált. A felvidéki magyar zsidóság holokausztja kétségtelenül 1941-ben kezdődött el, közvetlenül Magyarország hadba lépését követően.

Ezzel egyidőben az 1941 augusztusában hatályba lépett harmadik ún. zsidótörvény a rasszista nürnbergi törvények magyar verziójaként törvényesítette és kiterjesztette a „faji” alapú szegregációt, a zsidónak minősített polgárok társadalomból való kirekesztését. Ide tartozik, hogy párhuzamosan a hitleri ún. „végleges megoldás” szervezett megindításával, 1942-ben több „negyedik zsidótörvény” is hatályba lépett Magyarországon: a zsidó vallás bevett státusát megszüntető, a zsidónak

minősülők kisegítő munkaszolgálatát elrendelő, illetve a mezőgazdasági célú ingatlanok vásárlását nekik megtiltó törvény.

A bécsi döntés utáni Szlovákiában maradt zsidóság rövidesen a kollektív megsemmisítés sorsára jutott. A csendőrség, a Hlinka Gárda, valamint a német kisebbség rohamosztagos egységei a belügyminisztérium irányításával 1942 márciusa és októbere között – a Szlovák Állam akkor nem állt német megszállás alatt – internálták, majd a német megszállás alatt álló Lengyelországban létesített gettókba és haláltáborokba deportálták az 1938 után még mintegy 58 ezres létszámú zsidó közösséget, ahol a „végleges megoldás” végrehajtói – kevés túlélő kivételével – meggyilkolták.

A Felvidék fontos, gyakran életmentő szerephez jutott ebben a vézskorszakban. Előbb a Szlovákiából Magyarországra szökések révén, amelyek részben a szlovákiai deportálásokról érkező hírek hatására indultak meg, mégpedig szervezeten és a belvedere-i határon átnyúló, korábbi eredetű családi, rokoni és baráti kapcsolatok segítségével egyaránt (134-7.). A „tíj”, azaz az átszökések szervezésében az 1942-ben létrehozott ún. Pozsonyi Munkacsoport és a cionista ifjúsági szervezetek tették a legtöbbet. Az embermentő határátkelések leg többjének első állomása Kassa, Losonc, Vágsellye, Somorja és Dunaszerdahely volt. A magyar hatóságok (elsősorban a KEOKH) igyekeztek gátolni a „zsidó beszivárgást”, és razziákkal, igazoltatásokkal elfogni, majd kitoloncolni a menekülőket, segítőtöket pedig internálni – nemcsak a határ menti településeken, hanem Budapesten is, amely a Magyarországra átjutók leggyakoribb úti célja volt. Az 1942-es szlovákiai mentőakció sikerét jelzi, hogy mintegy 10 ezer személy (abból 6-8 ezer a cionista ifjúsági szervezetek segítségével), azaz a végveszélyben levő szlovákiai zsidóság jóval több mint 10 százaléka jutott át a határon és így a relatív biztonságba (140-41.).

Később, 1944 március-áprilisától megindult bizonyos vissz irányú menekülés Szlovákiába a magyarországi deportálások elől, gyakran ugyanazon az útvonalon és azonos segítőknek köszönhetően. A meneküléshullámokat kiváltó szlovákiai eredetű híradásokból ugyanis a felvidéki zsidóság tájékozottabb volt a deportálások végcéljáról és a deportáltak sorsáról, mint magyarországi társaik, akiket nagyrészt készületlenül, tájékozatlanul, így bénító hatással értek az 1944 márciusa után történtek (részben saját vezetőik túlzott óvatossága miatt is, amit tragikus módon példáz a hozzájuk Szlovákiából már áprilisban eljuttatott *Auschwitzi jegyzőkönyv* története).

A háborús évek felvidéki történetéből e munkában hiányzik a doni katasztrófa említése, amely különösen nagy megpróbáltatást és generációkra kiható tragédiákat hozott az ottani családoknak, hiszen az elpusztult 2. magyar hadseregben nagy számban harcoltak Felvidékről behívott honvédek. Így az a kérdés sem vetődik fel a kötetben, mi lett a szovjet fogságba került felvidéki magyar katonákkal, törődött-e 1945 után valaki az ő hazahozatalukkal. Ugyanilyen fontos lett volna természetesen a munkaszolgálatosként a keleti frontra vezényelt felvidéki férfiak

sorsának számbavétele. Hozzátehetjük: jóllehet a jelenkori történetírásban egyre általánosabb a nem férfiközpontú aspektus, női kutató léte Waters nem tér ki munkájában a felvidéki nők, asszonyok bécsi döntés utáni, majd a háborús évek és a vészkorszak, illetve a restaurált csehszlovák állam első éveit alatti helyzetére, szerepére, sorsára.

(4) Jogosan hívja fel a szerző a figyelmet a *Bevezetésben* (24.) arra, hogy munkája a magyar holokauszt historiográfiájában elsőként foglalkozik külön is a magyar–szlovák határrégióban, azaz a Felvidéken elkövetett „végleges megoldással”. Ennek kapcsán értelemszerűen ismerteti az 1944. márciusi német megszállás utáni gyászos hónapok legfontosabb állomásait és szereplőit (elsősorban Randolph Braham, Kádár Gábor és Vági Zoltán kutatásai alapján). Az általános, országosan végrehajtott intézkedések természetesen a Felvidéken is érvényesültek. Azokban kiemelkedett Kassa és Komárom mint közlekedési (vasúti) csomópont szerepe a Kelet (azaz a lengyelországi lágerek), illetve – a nyilasterroer hónapjaiban – Nyugat felé irányuló transzportok útvonalán. Ettől nem függetlenül – mint a szerző ismerteti – Kassán és körzetében valósultak meg elsőként a „zsidó vagyon” kisajátítására, a gettósításra és deportálásra vonatkozó, Jaross Andor és megbízottai által sietősen kidolgozott, majd elrendelt tervek. Keserű felvidéki vonatkozás, hogy a háborús bűnösneként halálra ítélt Jaross Andor, aki 1938 előtt az Egyesült Magyar Párt vezetője, majd a Felvidékért felelős tárca nélküli miniszter és az Imrédy-féle Magyar Megújulás Pártja egyik alvezére volt, 1944-ben a Sztójay-kormány belügyminisztereként – a helyetteseinek kinevezett Endre és Bakó végrehajtói közreműködésével – a zsidóság kifosztásának, gettóba kényszerítésének és deportálásának egyik fő felelőse lett, az Eichmann-különítménnyel összehangoltan irányítva a közel félmillió vidéki magyar nemzetiségű felszámolását, elsőként éppen az 1938 után „hazatért” országrészekben.

Az 1944. március 19. után bekövetkezett magyar holokauszt dermesztően következő végrehajtását Kassa példáján ismerteti a szerző. Ugyanakkor ez az általános, országosan végrehajtott intézkedések áttekintését is tartalmazó rész kevésbé specifikus a Felvidékre nézve, noha a szerző ismételt hangsúlyozza, hogy az ott 1938–1942-ben szerzett tapasztalatok – akárcsak az 1942-es szlovák holokauszt rendeletei, intézkedései – mintaként szolgáltak a magyar közigazgatás és erőszak-szervezetek számára 1944 tavaszán és nyarán.

A Felvidék nyugati részének gettóiban zsúfolták össze legnagyobb létszámban a magyar zsidókat. A transzportok vonatszerelvényeit ebben a régióban Komárom, Léva, Érsekújvár és Dunaszerdahely vasútállomásáról indították Auschwitz felé. A Felvidék zsidóságának mindössze egyötöde (Simon Attila adata szerint 20–22 százaléka) élte túl a vészkorszakot. És sajnálatos módon még ma is elégtelen ismeretekkel rendelkezünk a roma holokauszt felvidéki fejezetéről, amelynek során az áldozatok gyűjtőhelye elsősorban Kassa és Komárom volt.

(5) A törvényesített erőszaknak és kifosztásnak kaput nyitó háborús, német és német mintájú törvénykezés, akárcsak a megbízhatatlannak minősített népcsoportok és etnikumok sztálini szovjet ösztönzést és gyakorlatot követő tömeges deportálása tovább folytatódott 1945 után a felszabadult Közép- és Kelet-Európában, egyrészt a náci uralom alatti – részben vélt, illetve célzatosan felnagyított – sérelmek jóvátétele és kompenzálása, másrészt a homogén nemzeti államok – nyugati szövetségesek által is támogatott – kialakításának jelszavával és jegyében. Így lett idegen érdekek kiszolgálásával gyanúsított, nemzeti hovatartozásánál fogva megbízhatatlansággal és hazaárulással vádolt és ellenségként megbélyegzett közösség a német és a magyar kisebbség 1945-től a restaurált, szláv nemzeti államnak kikiáltott (harmadik) Csehszlovák Köztársaságban.

Ugyanakkor változatlanul érvényesült a versailles-i békerendszer létrehozásától kezdve egymást tükröző, gyakran kicsinyesen méricskélő, alkudozásra, sőt zsarolásra is alkalmas reciprocitást alkalmazó kisebbségi-nemzetiségi politikák belső ellentmondása, amely egyébként az 1948 utáni Csehszlovákiára és Szlovákiára is jellemző maradt: az államhatalom gyanakodással, megbízhatatlanként, idegen testként viszonyult a kisebbségekhez, miközben a nyomásgyakorlás változatos eszközzeit alkalmazva „befogadni” asszimilálni kívánta őket.

A holokauszt a legpusztítóbb példája volt az „*ethnic engineeringnek*” (azaz a népcsoportok manipulálásának, helyzetük és etnikai jellemzőik hatalmi beavatkozással történő megváltoztatásának) a Felvidéken (és tegyük hozzá, nemcsak ott), de sajnos nem az utolsó – állapítja meg helyesen a szerző (179.). Annak ugyanis közvetlen folytatásaként, szinte átmenet nélkül hajtotta végre a korábbiánál szűkebb – igaz, Magyarország rovására mégis bővített – határok közt restaurált Csehszlovák Köztársaság a Kassán meghirdetett első kormányprogramjában (és azt megelőzően a Szlovák Nemzeti Tanács rendeleteiben) deklarált kisebbségellenes, teljes etnikumok felszámolását célzó politikáját. Ezt a szerző az árulónak kikiáltott népcsoportok sztálini szovjet deportálásának és szétszórásának politikájából eredeteti (181–182.), jóllehet más helyen (114–115.) maga is hivatkozik arra, hogy a lausanne-i békeszerződésben rögzített 1923–24-es török–görög lakosságcsere szolgált pozitív érvként a nyugati szövetségesek szemében a hasonló megoldások elfogadásakor (a Felvidék vonatkozásában a párizsi béketárgyalások és a Szövetséges Ellenőrző Bizottság tevékenysége során).

Az 1945-ben a Felvidéken áthaladó frontvonal mögött azonnal elkezdődő magyarellenes atrocitások, elűzések (köztük magyar nyelvű és nemzetiségű holokauszt-túlélők kitoloncolása) és az azok kiváltotta menekülések, valamint a beneši kiűzési program nemzetközi háttérének, elfogadásának ismertetése után a kötet bemutatja a szövetségesek által kikényszerített lakosságcsere előkészítését és az azt kísérő, sok esetben gátlástalan manipulatív propagandahadjáratot, amely kizárólag Magyarországon zajlott az oda kiküldött szlovák megbízottak részéről. Annak eredményétől, az ott önkéntes áttelepülésre jelentkezők számától függött ugyanis

az, hogy az áttelepítésre kijelöltek 1946 nyarára – az érintettek tudta nélkül – már előkészített listáján szereplők közül hány magyar családot és személyt tud Csehszlovákia a legkevésbé sem önkéntes transzportokkal a határon túlra toloncolni lakóhelyéről, ingatlanvagyonának hátrahagyása mellett (az áttelepített szlovákiai magyarok tulajdonában volt 109,3 ezer kat. hold termőföld a „cserében” Szlovákiába áttelepült lakosok 38,4 ezer holdjának közel háromszorosára rúgott). Más kérdés, hogy végül ez sem számított, hiszen az 1947–1948-as népességcsere magyar és szlovák forrásokban lényegében egyezően publikált mérlegében kis híján 90 ezer áttelepített és áttelepült szlovákiai magyar szerepel (a hivatalos lakosságcsere-egyezmény keretein kívül és már előtte eltávozottakkal és elűldözöttekkel együtt – akik elsősorban a polgári, iskolázott középosztály tagjai: tanítók, írástudók, tisztviselők voltak), szemben a mintegy 73 ezer, áttelepülésre jelentkezett és Szlovákiába érkezett, jórészt mezőgazdaságból élő személlyel.

A beneši politika legradikálisabb (fegyveres erőszakkal végrehajtott, katonai) magyarellenekes akciója – a pozsonyligetfalusi lágerben 1945-ben elkövetett (a kötetben hiányolhatóan nem említett) tömeges kivégzések mellett – a kényszermunkára hurcolás volt a német kisebbség nem kevésbé erőszakos elűzését követően munkaerőhiánnyal küzdő cseh- és morvaországi körzetekbe 1946 telén, amelyet a szerző – némileg mentegető felhanggal – a magyar kormány lakosságcserét halogató taktikájával magyaráz, valamint a párizsi békekonferencia döntésével, amely október 6-án elutasította 200 ezer magyar egyoldalú (a szudétánémetek – és a zsidók – transzportjainak mintájára történő) kitoloncolását. A szerző ennek kapcsán nem tér ki arra, mi lett az 1946 novembere és 1947 februárja között Cseh- és Morvaországba deportált és rabszolgaként dolgoztatott, minden emberi és állampolgári jogától megfosztott 44 ezernyi felvidéki magyar férfival, nővel és gyermekeikkel. Egyébként a „hontalanság évei” magyar halálos áldozatainak száma sem ismert, noha egyértelmű, hogy voltak ilyenek (így pl. az öngyilkosságok, amelyek egyébként a holokauszt alatti gettósításokat és deportálásokat is végigkísérték, továbbá a pozsonyligetfalusi internálótáborban a csehszlovák hadsereg egységei által elkövetett tömeggyilkosságok áldozatai).

Az elszenvedett üldöztetések megalázó, a magyar állam által is elfogadott hivatalos szentesítéseként a párizsi békében Magyarországra kirótt jóvátételi kötelezettséget is az áttelepített csehszlovákiai magyarok fizették meg (noha őket erről sohasem tájékoztatták) az elkobzott és hátrahagyott ingatlanvagyonukkal (210.). Ugyanis a két állam 1949. július 25-én aláírta a lakosságcserét lezáró – a maga idejében és még sokáig titokban tartott – csorba-tói egyezményt, amelyben a jóvátétel teljesítéseként Magyarország lemondott minden követeléséről a lakosságcsere során mutatkozó értékaránytalanságok vonatkozásában. Tegyük hozzá: nehéz lenne itt nem felfedezni a Kádár Gábor és Vági Zoltán szerző által is hivatkozott munkájában (*Self-Financing Genocide*, CEU Press, Budapest 2004), a magyar holokausztról leírt „önfinanszírozó genocidium” megdöbbentő párhuzamát.

(*Összefoglalásként*) Waters áttekintő igényű monografikus tanulmánya elsősorban nem az általános, a tárgyalt évek Magyarországra és Szlovákiájára és a revíziós célokra vonatkozó ismeretek terén mond újat, hanem új szempontok felvetésével, így a határrevíziónak a magyarországi szociálpolitikára gyakorolt hatásai tekintetében, illetve a holokausz közvetlen előzményeinek felmutatásával (hozzátehetjük: az anyaországhoz képest nyitabb és erőszakosabb zsidóellenes represszió egyaránt érvényesült a felvidéki és kárpátaljai, észak-erdélyi és bácskai visszanyert területeken).

Viszonylag keveset tudhatunk meg a felvidéki magyarság és a Szlovákiában maradó, mintegy 58 ezresre becsült lélekszámú magyar kisebbség 1938 utáni életéről és a bekövetkező eseményekhez való viszonyulásáról nemcsak a holokausz vonatkozásában, hanem pl. gazdasági körülmények (a munkanélküliség, az infláció, a csehszlovák szociális rendszer megszűnése) és a megélhetési lehetőségek tekintetében. Így talán nem véletlen, hogy a magyar kormány reintegrációs céljainak, törekvéseinek ismertetése után a szerző végül nem teszi mérlegre, hogy miben, mennyire volt sikeres a Felvidék reintegrációja. A kötet és a megelőző kutatások terjedelmi és időbeli korlátainak tudatában az esetleges hiányérzetet megfogalmazó megjegyzések ez esetben nyilván inkább a további feltáró feldolgozások igényét vetik fel.

A kötet tárgykörében legnagyobb mértékben érintett felvidéki magyar kisebbség sorsfordulóinak tárgyalása során a szerző tudatosan e kisebbséget érintő és sújtó váltakozó államhatalmi intézkedések integráns részeként tekinti a zsidó származású felvidéki lakossággal történeteket, nemcsak a sérelmekre értve. A tárgyalt korszak nagyobb részét (1938–1945) a felvidéki, illetőleg a magyar és szlovák holokauszra is vonatkoztatva, annak közvetlen előzményeire rávilágítva vizsgálja. Ennek a történelmi időszaknak leginkább tragikus és legbotrányosabb része nyilván a holokausz. Waters könyve mindenkit rádöbbsenhet arra, ami talán még nem mindig és nem eléggé része a kisebbségkutatók gondolkodásának, szemléletének, nevezetesen hogy a holokausz a Kárpát-medencei magyar kisebbségek történetének ugyanúgy része és legsötétebb mélypontja, mint az általános magyar történelemnek. Hiszen – értelemszerűen elsősorban és túlnyomó részben – a magyar nemzeti kisebbség részét képezték a náci mintájú faji törvénykezéssel zsidónak minősített, a nemzetből és az állampolgári jogokból ezáltal államhatalmi erővel kirekesztett és végül pusztá életűktől is megfosztott kisebbségi személyek.

A recenzens utóbbi megjegyzésétől némileg különbözik a szerző felfogása, aki egyik fejezetzáró összegzésében (143–144.) a Felvidék magyarságának, illetve szlovák kisebbségének sorsától elválasztva szemléli a „magyar/magyarországi zsidóként” (Hungarian Jews) azonosított zsidóságot. Jóllehet az általa ismertetett jogfosztó és végül népirtáshoz vezető intézkedések egyik deklarált célja éppen az állam és a nemzet polgárainak közösségéből kirekesztő elkülönítés, a szegregáció volt.

Helyesen hangsúlyozza ugyanő több ízben is, hogy a Felvidék lakossága – az 1938–1939-ben drasztikus hirtelenséggel lesújtó magyar „zsidótörvények” ki-méletlen alkalmazásának és az előbb Szlovákiából Magyarországra, majd onnan visszafelé menekülő zsidóként üldözöttek sorsának szemtanújaként – az anyaor-szágiaknál korábban és több értesüléssel rendelkezett a – Radnóti szavával – egyre inkább elaljasuló üldözésekről. Azt azonban nem tudjuk meg a kötetből, hogy azok passzív, esetleg megfélemlítéssel magyarázható hallgatóságos tudomásul vételénél történt-e több is a felvidékiek részéről, akár vélemények, akár tettek képében. Es-terházy János mint kisebbségi vezető jelképes erejű magatartása – majd az 1945-től őt bűnbakként sújtó megtorlás – legalábbis említést érdemelt volna e tekintetben, ám mindenképp feltárára érdemes maradt a közösség egészéé és az esetlegesen példaként felmutatható bátor egyénéé.

Fontos és bizonyosan tovább vizsgálandó szempont lehet mindkét államban a lakosságcsere, illetve a kényszerszermigráció (*forced migration*) belpolitikai vonat-kozásrendszere, főként az 1948-as szovjet mintájú és támogatású rendszerváltá-sok előkészítésében, nem utolsósorban a hataloméhes, német- és magyarellen-es uszításban élenjáró kommunista pártok megerősödésében játszott szerepe – ab-ban az időszakban, amikor az elűzöttek és elűzendők megszerezhető tulajdonának kilátása hasonló célokat, érdekeket szolgált és hasonló hatással járt a felbujtott lakosság bizonyos rétegei körében, mint a „zsidó vagyon” manipulatív ígérete a vészkorszakban, sőt azt követően is. A sokáig széles körűen demokratikusként elfogadott 1946–1947. évi csehszlovákiai és magyarországi választások minősí-tése is másként fest, ha tudjuk: nemcsak az állampolgárságuktól megfosztott né-met és magyar lakosság tömegei, hanem a Felvidékről áttelepített magyarok sem szavazhattak, noha sokuk 1918 és 1938 után már háromszorosan is rendelkezett magyar állampolgársággal.

A holokauszt mint genocidium minősítése és elítélése a nürnbergi Nemzetközi Katonai Törvényszék működése óta nem kérdéses. Waters munkájának témakö-rére, különösen az 1945 utáni évekre vonatkozóan e tekintetben jelentősen meg-változtatta a helyzetet az ENSZ Nemzetközi Büntetőbíróságának (ICC) 1998-as Római Statútuma, amely az emberiség elleni bűncselekmények (azaz a háborús és a béke elleni bűntettek) közé tartozóként minősíti az emberiség elleni bűntette-ket, így azok sorában a lakosság erőszakos elhurcolását, csoportjainak üldözését, rabszolgasorba taszítását, kiirtását és az apartheidet is. Mivel a Statútumot az Eu-rópai Unióhoz hasonlóan Magyarország és Csehszlovákia mindkét utódállama is elfogadta és jogrendjébe illesztette, felvethető a kérdés, hogyan egyeztethető össze ez a minősítés a Waters-kötet tárgyidőszakában alkalmazott, ám ma is hatályos jogszabályokkal és gyakorlatokkal. Eduard Beneš 1945-ös elnöki rendeletei (az ún. Beneš-dekrétumok) ugyanis, amelyeket a csehszlovák Nemzetgyűlés utólag törvényerőre emelt, és sohasem hatálytalanított, ma is élő jogalkalmazások alapját képezik – a Római Statútum és az ismételt hivatalos cáfolatok dacára –, amint az

Keszegh Tünde és Fiala-Butora János példamutató tevékenységének köszönhetően ma már nemzetközi szinten is ismeretessé vált.

A csehszlovák államhatalom 1945–1948-as kisebbségüldöző korszakának külső hatásra, de korántsem a magyarországi tiltakozások nyomán, hanem szovjet nyomásra vetett véget a Beneš félreállító Gottwald kommunista kormánya. A néhány éve Moszkvában megjelent orosz levéltári dokumentumkötetben¹ közölt iratok igazolják, amit korábban többen is valószínűsítettek, hogy az 1948. júniusi Kominform-határozat, azaz a jugoszláv kommunista rendszer és állam kiközösítése váltotta ki a maradék „szocialista láger” fokozott összetartásának szovjet igényét és elrendelését, a fennálló ellentétek moszkvai utasításra történő legalább látszólagos felszámolását. Valójában ezzel a sorsfordulattal zárult a Felvidék Waters munkájában vizsgált évtizede. És ezzel a felvidéki – most már ismét csehszlovákiai – magyar kisebbség megkapta a megmaradás és a fejlődés lehetőségét, amivel a kommunista rezsim által nehezített körülmények, valamint a tartós gyanakvás és kiszolgáltatottság közepette is élni tudott.

Érdemes megemlíteni, hogy a szerző az írott források mellett a korszak magyar és szlovákiai kutatóinak (köztük Berend T. Iván, Pók Attila, Zeidler Miklós és Simon Attila) tanácsaira is támaszkodott, és hogy – nyilván olvasóközönségére tekintettel – elsősorban az angolul is elérhető (eredeti vagy fordításban megjelent) szakirodalomra hivatkozik ugyan, de a legfontosabb magyar és szlovák, cseh nyelvű publikációkra is. A kötetet az irodalomjegyzék mellett néhány térképvázlat, az előforduló felvidéki helységnevek kétnyelvű mutatója és névmutató teszi szakmailag használhatóvá és teljessé.

¹ Венгерское национальное меньшинство в Чехословакии в контексте межгосударственных отношений: документы и материалы 1944–1951 гг. Сост.: Г.П. Мурашко, С.М. Слоистов. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2017. (Murasko, G. P. - Szloisztov, Sz. M. /szerk./: A csehszlovákiai magyar nemzeti kisebbség az államközi kapcsolatok kontextusában: dokumentumok és iratok 1944--1951. ROSZSPEN, Moszkva 2017.]

SZEGHY-GAYER VERONIKA*

Négy új szlovák (társadalom)történelmi monográfia

Ficeri, Ondrej: *Potrianonské Košice: premeny etnických identít obyvateľov Košíc v medzivojnovom Československu*. Bratislava: Veda, 2019. 336 oldal [A Trianon utáni Kassa. A kassai lakosság identitásának változásai a két világháború közötti Csehszlovákiában.]

Klara Kohotuová: *Od Esterházyho po Lunik IX. Etnicky kódovaná místa pamäti v lokálnom kontextu*. Košice: Spoločenskovedný ústav CSPV SAV, 2020. 196 oldal [Esterházytól a Lunik IX-ig. Etnikailag kódolt emlékezhelyek helyi kontextusban.]

Heldaková, Lucia: *Mať volá! Propaganda výmeny obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom – teoretické a historické aspekty*. Košice: UPJŠ v Košiciach Filozofická fakulta, 2020. 174 oldal [Az Anyaföld hív! A Csehszlovákia és Magyarország közti lakosságcsere propagandakampánya – elméleti és történeti aspektusok]

Fogelová, Patrícia – Pekár, Martin: *Disciplinované mesto. Zásahy politiky do verejného priestoru na Slovensku 1938–1945*. Košice: UPJŠ v Košiciach, 2021. 198 oldal [A fegyelmezett város. Politikai beavatkozás a közterekbe Szlovákiában 1938 és 1945 között.]

A Szlovák Tudományos Akadémia Társadalom- és Pszichológiatudományi Központjának Társadalomtudományi Intézete 1975-ös alapítása óta a kisebbségkutatás egyik fontos szlovákiai műhelye, melynek történettudományi részlegén az elmúlt évek során látványos generációváltás ment végbe. Az alábbiakban négy olyan kötet eredményeit és tanulságait szeretném bemutatni, amelyek a kassai székhelyű

* A szerző történész, a Szlovák Tudományos Akadémia, Társadalom- és Pszichológiatudományi Központ Társadalomtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa. Email: szeghy@saske.sk

kutatóhely fiatal munkatársainak tollából születtek. E munkákban közös, hogy mindegyik a 20. századi történelem valamelyik traumatikus fordulópontját vagy korszakát (Trianon, második világháborús szlovák állam, szlovák–magyar lakosságcseré) veszi górcső alá és/vagy elemzi annak kisebbségi emlékezetét.

2019-es dátummal, de gyakorlatilag a trianoni centenárius évében látott napvilágot Ondrej Ficeri *A Trianon utáni Kassa. A kassai lakosság identitásának változásai a két világháború közötti Csehszlovákiában* című kötete, amely 2020-ban elnyerte a Szlovák Irodalmi Alap legjobb tudományos szakkönyvének járó díját a Társadalom és Humán Tudományok kategóriában. A magyar nyelvet éppen Kassa-kutatásai által motiválva felnőtt fejjel elsajátító Ficerit a Trianon kapcsán adott interjúi, népszerűsítő előadásai, rádiós szereplései és konferenciaszervezései miatt a Szlovák Tudományos Akadémia 2019 folyamán különdíjban részesítette, s magyarul is olvasható egy Trianonnal kapcsolatos tanulmánya.¹ Könyvében arra keresi a választ, hogy lehetséges-e Kassa lakosságának nemzeti/etnikai identitását pontosan meghatározni a gyakori határváltozások által terhelt 20. század első felének történelmi kontextusában. Ficeri kutatása nem elsőként tesz kísérletet arra, hogy a népszámlálások módszertanát vagy a város etnikai arculatát döntően alakító migrációs folyamatokat elemezze, hiszen ezzel magyar kutatók már több ízben foglalkoztak, sőt, Roman Holec is szentelt a kérdésnek egy tanulmányt,² a fiatal történész munkája azonban a szlovák historiográfia kontextusában mindenképpen új keletű. A szerző egyrészt nemcsak a nacionalizmuselméletek nemzetközi irodalmával, hanem a magyar szakirodalom eredményeivel is felvértezve végzi el elemzését, amely az eddig megjelent két világháború közötti korszakot vizsgáló szlovák munkákat egyáltalán nem jellemezte. Számára elvetendő a múlt etnocentrikus megközelítése, Kassa múltjának feltárása során nem egyetlen nemzeti narratívából indul ki, az elemzésébe egyszerre emelve be a szlovák középkorászok, (például Branislav Varsík), illetve Kovács Éva kassai zsidóságot vizsgáló vagy éppen a nacionalizmuselméletek ismert szerzőinek – többek között Benedict Anderson-nak – a munkáit is. Néhány éve szinte még elképzelhetetlen lett volna, hogy egy szlovák író vagy történész bármelyik ma Szlovákia területén fekvő város két világháború közötti történetének olyan címet adott volna, amelyben a „Trianonnal” jelölt korszakhatár nem a szlovák győzelmet jelenti, s amely nem az adott helyi társadalom 1918 utáni „szlovákosodásáról” szólott volna. Másrészt Ficeri könyvére a szituációs identitás vizsgálatának mesterien kidolgozott mintapéldájaként is tekinthetünk. Elemzésében konkrét esettanulmányokon keresztül, meggyőzően érvel amellett, hogy a nemzetiségi mutatókban való ingadozások mögött nemcsak a migrációs folyamatok és a népszámlálások módszertanában fellelhető különbségek állnak. Magától értetődőnek veszi az identitást váltani képes rétegek

¹ Ficeri, Ondrej: Vállalni a felelősséget Trianonért. *Történelmi Szemle*, 2019/4. 763–776.

² Magyarul is megjelent: Holec, Roman 2010: A Trianon-diskurzus a szlovák szépirodalomban. *Limes Tudományok Szemle*, 2010/4. 31–45.

alkalmazkodókészségének a lehetőségét, valamint a hibrid azonosságtudatnak a jelenségét is. A szerző állítása szerint a kassai lakosság legalább egyharmada volt képes, illetve hajlandó arra, hogy az adott társadalmi-politikai feltételeknek megfelelően váltson nemzetiséget a népszámlálások idején.

Ondrej Ficeri és kutatócsoportja legújabban a híres-hírhedt szlovákiai roma lakótelep, a kassai Luník IX történetének megírásán munkálkodik,³ s részben ezt a témát dolgozza fel Klara Kohoutová romakutató monográfiája is, amely a mai Szlovákia területén fekvő, etnikailag kódolt kisebbségi emlékezhelyekkel foglalkozik. Az *Esterházytól a Luník IX-ig. Etnikailag kódolt emlékezhelyek helyi kontextusban* címet viselő mű szerzője két magyar⁴ és három roma emlékezhely⁵ létrejöttének a történetét, valamint a helyi társadalomban való fogadtatását dolgozta fel az oral history módszertanával, összesen huszonöt beszélgetőpartner elbeszélését elemezve. Az egyébként prágai születésű történész az öt helyszín példáján arra keresi a választ, hogy miként tekintenek saját múltjukra a kisebbségi közösségek tagjai és miképp látja az ő történetüket az őket körülvevő többségi társadalom. A meginterjúvált személyek több mint fele (13) szlovák nemzetiségűnek vallja magát, van köztük hat magyar és három roma nemzetiségű, továbbá egy beszélgetőpartner, aki roma és szlovák nemzetiségűnek egyszerre vallja magát. Ezáltal Kohoutová az ellentétes (szlovák, magyar és roma) múltértelmezéseket is igyekszik kellő mértékben ütköztetni egymással.

A terjedelmes módszertani bevezetőt követően a szerző a két kisebbségi csoport 20. századi történetét s jelenkori helyzetét tekinti át, majd egy-egy nagyfejezetben tárgyalja az öt emlékezhelyet. A szerző – noha munkája megírásához viszonylag kevés magyar szakirodalmat használt – komáromi és kassai esettanulmányában mintha a magyar szempontrendszer irányában lenne elfogult. Nagyrészt ugyanis magyar nemzetiségű személyeket kérdez, s az ő narratívájukat csupán Peter Kalmus⁶ a szlovák nemzeti állásponttal nagymértékben egyező, de mégiscsak egyéni hangja ellensúlyozza. Ezáltal a kötet magyar kisebbséget vizsgáló része kissé aszimmetrikus hatást kelt, mert nem szólal meg benne egyértelműen a többségi társadalom hangja, s az olvasóban akkor is hiányérzet marad, ha Kohoutová elemzésének fő célja éppen a kisebbségi szempontok megértése és bemutatása volt.

A kötet másik nagyobb egységét a roma kisebbségi emlékpontokkal foglalkozó rész jelenti. Az első szlovákiai roma emlékezhely – a roma holokauszt

³ Filčák, Richard – Ficeri, Ondrej: Making the Ghetto at Luník IX in Slovakia: People, Landfill, and the Myth of the Urban Green Space. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 2021/3. 293–313.

⁴ A komáromi Szent István-szobor és a kassai Esterházy János-mellszobor.

⁵ A roma holokauszt besztercebányai és máriatölgyesi (Dubnica nad Váhom) emlékműve, valamint a kassai Luník IX lakótelep.

⁶ Peter Kalmus pöstyéni születésű szlovák szobrászművész, aki a magyar médiában elsősorban arról híressült el, hogy a kassai avatási ünnepségen WC-papírba csomagolta az Esterházy János-mellszobrot, ezzel tiltakozva az emlékmű ellen.

besztercebányai emlékköve – 2005-ben jött létre, s a Szlovák Nemzeti Felkelés emlékezetének különleges nemzeti kontextusába helyezve nyer összetett jelentést. Az emlékmű ugyanis összekapcsolja a roma népirtás borzalmainak és a Szlovák Nemzeti Felkelés roma résztvevőinek emlékezetét, azt az egyértelmű üzenetet fogalmazva meg, miszerint a roma társadalom a szlovákság náciellenes küzdelmeinek, vagyis Szlovákia történetének, múltjának részese és alakítója. Míg Besztercebányán a Szlovák Nemzeti Felkelés Múzeuma is támogatta az emlékmű létrejöttét, a máriatölgyesi roma holokauszt-emlékmű kezdeményezője az In Minorita polgári társulás volt. A Trencséntől északkeletre fekvő Máriatölgyesen 1942 és 1944 között munkatábor működött, ahol a háború végén több száz roma állampolgárt végeztek ki és temettek el tömegsírba.

A könyv utolsó fejezete minden tekintetben kilóg a sorból, benne ugyanis a Luník IX elnevezésű kassai lakótelep kerül bemutatása, melyet – talán kissé következetlen módon – a szerző szintén az emlékezhelyek közé sorol. Kohoutová összszegzésében hangsúlyozza, hogy a magyar emlékezhelyek a kisebbségi közösség tagjainak fontos kulturális összekötőpontjai, míg a roma emlékpontok nagyrészt a közösség által megélt traumatikus eseményekhez kötődnek. A csehszlovák államszocializmus idején létrejött lakótelep, amely 1990 után a szlovákiai roma integráció sikertelenségének egyik elrettentő példája lett – ezért is döntött úgy Ferenc pápa, hogy 2021-es szlovákiai útja során ide is ellátogat – azonban külön elemzést igényelne. Mindezek ellenére a szerző munkája fontos kiindulópont lehet a további, Luník IX-et érintő kutatások számára. Az 1945 és 1990 közt eltelt évtizedekben a mai Szlovákia területén élő kisebbségek nem hozhattak létre saját emlékezhelyeket, s ezeknek a mai napig nem is létezik semmilyen szlovákiai adatbázisa,⁷ a könyv tehát ebből a szempontból is hiánypótló.

A magyarországi szlovák kisebbség és a második világháború utáni csehszlovák–magyar lakosságcsere történetéhez jelent fontos adalékot Lucia Heldáková monográfiája, amely *Az Anyaföld hív! A Csehszlovákia és Magyarország közti lakosságcsere propagandakampánya – elméleti és történeti aspektusok* címet viseli. Szerzője abból indul ki, hogy a szakirodalomban nem létezik egyöntetű álláspont arra vonatkozólag, hogy a csehszlovák–magyar lakosságcsere kontextusában valóban beszélhetünk-e a magyarországi szlovákság irányában kifejtett propagandáról. A fiatal történész Victoria O'Donnell és Garth S. Jowett propagandáról szóló munkáját követve⁸ egy tízes szempontrendszer alapján tekinti át a magyarországi szlovákokat érintő propagandakampány működését, amely köztudottan azt a célt szolgálta, hogy minél több szlovák nemzetiségű magyarországi lakos települjön át Csehszlovákiába. Heldáková egyrészt taglalja a kampány ideológiai hátterét és

⁷ Ilyen adatbázist éppen Klara Kohoutová készített a roma emlékezhelyekről (letöltés ideje: 2022. február 28.): <https://paramisar.eu/#/>

⁸ Jowett, S. Garth – O'Donnell, Victoria: *Propaganda and Persuasion: fifth edition*. Los Angeles – London – New Delhi – Singapore – Washington DC: SAGE, 2012.

céljait (1), rámutatva a homogén nemzetállamok kialakításának elsődleges szempontjaira a háború utáni Közép-Európában. Másrészt kitér a kontextusra, melyben a propaganda lejátsszódik (2). Ezt követően azonosítja magát a propagandistát (3), vagyis a csehszlovák államot és az azt képviselő (csehszlovákiai és magyarországi) szervezeteket, majd ezeknek a felépítését (4), a propaganda célközönségét (5) és a propaganda céljaira felhasznált médiatechnikákat (6) mutatja be. Külön alfejezetben foglalkozik azokkal a speciális technikákkal, amelyek a propaganda hatását kívánták maximalizálni (7), így például kitér a propaganda nyelvezetére, amely az érzelmekre hatva – Csehszlovákiát a magyarországi szlovákok igazi otthonaként, nyelve őrzőjeként bemutatva – igyekezett megszólítani a lakosságot. Végezetül a célközönség reakcióit (8), az esetleges ellenpropagandát (9) és magát az elért hatást (10) elemzi. A szlovákiai és magyarországi levéltárak, a korabeli sajtó és a filmhíradók, valamint költemények, versek elemzése révén a szerző műve végén konstatálja, hogy a magyarországi szlovákságot áttelepítésre ösztönző felhívások minden szempontból megfeleltek a propagandának. A történész érezhetően kerüli a kérdés máig ható szálainak boncolgatását, és véleményem szerint a második világháború utáni Magyarország belpolitikai helyzetének bemutatására sem tér ki kellő mértékben, könyve mégis hozadékot jelenthet a magyarországi szlovákság történetének feldolgozásában.

Témaválasztásában és megközelítésében is újszerű *A fegyelmetezett város. Politikai beavatkozás a közterekbe Szlovákiában 1938 és 1945 között* című kötet, amely a második világháborús Jozef Tiso-féle szlovák állam városi köztérhasználatának ideológiai hátterét vizsgálja. Patrícia Fogelová fiatal történész disszertációjának alapjain nyugszik a két szerző által jegyzett munka, amely Nyitra, Rózsahegy és Eperjes példáján mutatja be, hogy a fasiszta Szlovákia milyen céllal és módszerekkel alakította saját képére a városok köztereit. A főként levéltári kutatáson alapuló elemzéshez a szociológia, az építészet és az urbanizmus elméleti hátterét és nyelvezetét hívták segítségül a szerzők, akik Walter Siebel és Jan Wehrheim nyomán a városi közterekbe való állami beavatkozás négy dimenzióját különítik el. A köztérhasználat jogi, funkcionális, társadalmi és materiális-szimbolikus dimenzióinak elemzése nyomán a kötet négy nagyfejezetre oszlik.

Elsőként a köztérhasználat jogi dimenzióival ismerkedhetünk meg. Az ún. l'udák rezsim igyekezett minden eszközzel beavatkozni a városi köztér használatába, szimbolikusan elfoglalni, majd saját arcára formálni azt Szlovákia minden részén. Mindezt a demokrácia gyors felszámolásával, a társadalom egyes csoportjai ellen irányuló elnyomó intézkedések és a zsidó lakosság megsemmisítése révén érte el, mely folyamat a könyv első tematikus fejezetében kerül bemutatásra. Ezt követően a szerzők a köztér funkcionális dimenzióját taglalják, a szlovák állam lakáspolitikájának elemzése által. A lakosság pszichológiai mobilizálásának kérdését vizsgáló harmadik fejezet a szlovák nemzeti identitás megkonstruálásának fontos eszközeiként jeleníti meg a nyilvános ünnepeket és állami tömegrendezvényeket.

Ugyanitt a személyi kultuszok kapcsán a szerzők hangsúlyozzák, hogy a vizsgált korban nem elsősorban az államfő, Jozef Tiso, hanem Andrej Hlinka kultuszának a megerősítése zajlott. Ellentmondásos volt azonban a Tiso-féle Szlovák Köztársaság Milan Rastislav Štefánik személyéhez és az első Csehszlovák Köztársaság alatt kiépített kultuszához fűződő viszonya. A fejezet végén a zsidó lakosság gettósításának és deportálásának témája is előkerül mint a köztérhasználat egyik radikális formája: „amikor a köztér szó szerint az életért való küzdelem harcterévé” vált.⁹ Végezetül az utolsó tematikus fejezetben a szerzők a köztérhasználat materiális-szimbolikus dimenzióját veszik sorra, kitérve többek között az utcaátnevezések és az emléktábla-eltávolítások problematikájára. Ugyanitt visszatérnek a Štefánik-kultuszhoz való viszony kérdéséhez, a szlovák politikus 1938-ban Nyitrára menekített lévai és az Eperjesre elszállított kassai szobra kapcsán is. Az ilyen jellegű, kissé zavaró párhuzamok, melyek az egyes fejezetek között érzékelhetők, némiképp megbontják a téma feldolgozásának a bevezetőben tárgyalt struktúráját. A második világháborús Szlovákia történeti feldolgozását tekintve ugyanakkor előremutató, hogy a szerzők nemcsak a fővárost vizsgálják, vagy hogy nem egyetlen esettanulmányból próbálnak messzemenőbb következtetéseket levonni, mint ahogy azt sok munka megteszi, hanem egy nyugat-, egy közép- és egy kelet-szlovákiai városi társadalom és elit példáját is összevetik egymással, kiemelve az országon belüli régiók közti különbségeket is. Eperjesen, ahol az 1938 végétől előtérbe kerülő, majd gyorsan a hatalom fő birtokosává váló Hlinka Szlovák-Néppártjának korábban alig volt társadalmi bázisa, a politikai-társadalmi változások sokkal radikálisabb méreteket öltöttek, mint az egyébként a néppárt bástyáinak is tekinthető, szlovák történelmi tradíciókkal rendelkező Nyitrán vagy Rózsahegyen.

A négy bemutatott kötet figyelemre méltó nemcsak interdiszciplináris megközelítésük vagy szerzőiknek választott témájuk iránti érzékenysége miatt, hanem mert számos, a jelenkori szlovákiai társadalmat foglalkoztató kérdésre is választakat keresnek. Idesorolhatók a kisebbségeket érintő emlékezetpolitikai csatározások, a kitelepítések és a holokauszt emlékezete vagy éppen a második világháborús szlovák állam örökségének problémája.

⁹ Fogelová – Pekár, 2021. 137.

LŐRINCZ BORBÁLA*

Elnyomó államok, kirekesztő társadalmak és a romák reprezentációja

Jekatyerina Dunajeva: Constructing Identities over Time. “Bad Gypsies” and “Good Roma” in Russia and Hungary. Budapest: Central European University Press, 2021.

2021 februárjában élénk vita bontakozott ki különböző online felületeken a romák, különösen a mélyszegénységben élő romák reprezentációja és segítése témájában. Márton Joci – az Ame Panzh nevű, roma fiatalokból álló, közéleti kérdésekkel foglalkozó kollektíva tagja – a közösségi médiában publikált éles kritikát¹ a szegregátumokban karitatív tevékenységeket végző, „fehér megmentőkkel” kapcsolatban. Szövegére több, a kérdésben érintett és progresszívként számon tartott közéleti személyiség is reagált. Parászka Boróka marosvásárhelyi újságíró a polémiahoz kapcsolódó véleménycikkében² így fogalmazott: „*Mindannyian azzal küzdünk, hogy kisebbségellenes, esetenként kifejezetten rasszista, elnyomó nemzetállamokban élünk, amely a maga hatalmi machinációinak megfelelően határozza meg a reprezentáció módját, eszközeit, osztja le a szerepeket, és uszítja egymásnak a többségi jogvédőt a kisebbségi aktivistával.*”

A probléma gyökereként azonosított „rasszista, elnyomó nemzetállamok” és a roma kisebbség kapcsolatát elemzi történeti és etnográfiai kutatása alapján Jekatyerina Dunajeva is 2021-ben megjelent kötetében. Ahogy a fent felvillantott, a témával foglalkozó szakemberek és szervezetek körében zajló szenvedélyes vita is mutatja: a roma kisebbség reprezentációjának a kelet-európai nemzetállamok kontextusában való vizsgálata nagyon is aktuális ügy. Dunajeva összehasonlító elemzés segítségével igyekszik feltárni e komplex problémákör mélyrétegeit. Magyarország és Oroszország államalkotást, nemzetfogalmat és kisebbségeket érintő politikájának történelmi korokon átívelő párhuzamos bemutatását a hasonlóságok és különbségek gazdag tárháza teszi izgalmas vállalkozássá. A kutató ezt követően az elmúlt tíz év során gyűjtött kvalitatív adatok segítségével ismerteti a két

* ELTE Szociológia Doktori Iskola, E-mail: l.borcsa@gmail.com

¹ <https://www.facebook.com/jocim/posts/4288111814535454> (Utolsó letöltés: 2022. február 13.)

² <https://dunszt.sk/2021/03/08/a-koncon-valo-marakodastol-az-antirasszizmusig/> (Utolsó letöltés: 2022. február 13.)

országban jelenleg is kurrens kirekesztő, a „rossz cigány” képen alapuló állami és társadalmi attitűdöt, valamint az ezzel szembenálló, az államtól független szereplők szerepvállalásával kialakuló, „jó roma” képet tükröző diskurzusokat.

A kötet négy nagy részre tagolódik. A bevezető rész (1–2. fejezet) első fejezetében Dunajeva – az etnográfia műfájának megfelelően – személyes hangon mutatja be kutatását. Reflektál a tudomány területén is régóta elterjedt orientalista és kirekesztő szemléletre, amelyhez képest saját munkáját a romákat érintő vizsgálódások kritikai irányához kapcsolja. A második fejezet az elméleti keretet vázolja, és meghatározza a kötetben használt fő fogalmakat. Itt derül ki, hogyan ágyazódik a mű a nacionalizmus és a társadalmi kategorizáció kiterjedt irodalmába Gellnertől Brubakerig. Ez azért lényeges, mert tulajdonképpen a kötet alaptézisének tekinthető, hogy a kelet-európai társadalmakban jelenleg is uralkodó negatív romakép a nemzetállamok lényegéből fakadó jelenség. A második fejezet alapozza meg a könyv egészét átfoogó érvelést, amely szerint az államgépezet és a társadalmi szövet kölcsönösen hat egymásra, és különféle technikákat alkalmaz a többségi nemzetiségeket favorizáló hatalmi struktúrák fenntartása érdekében. Ezek közül is kiemelkedik a centralizált, uniformizált és a kisebbségek számára elidegenítő oktatási rendszer.

A kötet második része történelmi perspektívában ismerteti a „rossz cigány” és „jó roma” képek alakulását három, egymást kronologikus sorrendben követő fejezetben (3–5. fejezet). A történeti kutatás nagy része a két országban fellelhető szakirodalom aprólékos, kritikus elemzésén alapul, ám a szerző elsődleges dokumentumelemzéssel is kiegészítette az előtte járók munkáit. A kötet ritkán látott képeket is tartalmaz; a legizgalmasabb adalékot talán az 1920-as és 30-as években kiadott, kifejezetten roma gyerekeknek szóló, romani nyelven, cirill betűkkel írt tankönyvek részletei jelentik.

A harmadik fejezet a „birodalmi” időszakot mutatja be mindkét állam területén: precízen ismerteti, ahogy a modern államapparátus létrejöttének hajnalán a pragmatikus szempontokhoz (a népesség hatékony adóztatás érdekében való egységesítése) hogyan kezdtek el fokozatosan ideológiai megfontolások is kapcsolódni, különösen a nemzetfogalom 19. századi kialakulását követően.

A negyedik fejezet az 1917 és 1944 közötti korszakra fókuszál. Dunajeva meg látása szerint ebben a periódusban a két állam roma kisebbséghez való viszonyában jelentős különbségek alakultak ki, amelyek a mai napig meghatározók. A frissen létrejött, sokszínű Szovjetunió, legalábbis az 1920-as években, a lenini örökség szellemében az önrendelkezés premisszájára alapozta nemzetiségpolitikáját: a romák produktív, civilizált állampolgárrá nevelését a rendszer identitásuk megőrzésével próbálta elérni. Ez, a szerző által „honosításnak” (*nativization*) nevezett folyamat természetesen nem volt mentes a belső ellentmondásoktól, ugyanakkor Dunajeva szerint száz évvel később is érezteti hatását az oroszországi cigányok – a magyarországiakhoz képest sokkal erősebb – kötődésében a nekik otthont adó nemzetállamhoz. Ezzel párhuzamosan Magyarország épp ellentétes irányú változásokon

esett át: egy soknemzetiségű birodalom részéből etnikailag szinte homogénné vált, területe harmadára csökkent. A gazdasági és identitáskrizis erősítette a kisebbségekkel szembeni előítéleteket: a romák oktatását itt kevésbé „felemelésük” célja motiválta, inkább az általuk a közegészségre és a közbiztonságra jelentett veszély csökkentése. A két háború között elszabaduló nacionalista indulatok csúcának a holokauszt tekinthető, amelyet a romák talán legnagyobb katasztrófájaként azonosít a szerző.

Az ötödik fejezet a szocializmus és a rendszerváltás időszakával vet számot, ismét inkább a két állam hasonlóságaira fókuszálva. A Szovjetunióban a húszas évek befogadó hozzáállását erőszakos asszimilációs törekvések váltották fel, és hasonló tendenciákat követett a keleti blokk többi országa is. A romák „eltüntetése” kudarcra ítélt kísérlete vezetett ahhoz, hogy a csoportnak nemcsak az identitása, kohéziója sérült, hanem még a korábbiakhoz képest is tovább marginalizálódtak, különösen Magyarországon. Itt a nagyrészt képzetlen romákat a szocialista ipar összeomlása után aránytalanul sújtotta a munkanélküliség, radikálisan nőtt körükben a szegénység. A rendszerváltást követő általános kiábrándultságból újfent ki-gyökerező rasszizmus is könnyen talált bennük bűnbakra.

A történelmi háttér rendkívül alapos feltárását követően a kötet harmadik részében (6–9. fejezet) Dunajeva empirikus kutatásának módszertanát és eredményeit mutatja be és elemzi. A hatodik fejezet az etnográfiai terepmunka kihívásaival foglalkozik, ismerteti a két országban vizsgált roma közösségeket, és elmélyed a terület inherens etikai dilemmáiban. A kutató „pozicionalitására” – a terepen létező hatalmi struktúrák hálózatában való elhelyezkedésére – való reflexió, ahogy arra a szerző maga is felhívja a figyelmet, az etnográfia elengedhetetlen eleme. A hatodik fejezet részletesen körbejárja a kérdést, de a harmadik rész – sőt a könyv – egészére jellemző, hogy a kutató szerepe, a vizsgált személyekkel és közösségekkel kialakult viszonya (mint maga is az elemzés egyik tárgya) újra és újra felbukkan. Michael Stewart³ és Philippe Bourgois⁴ nyomdokain járva Dunajeva intim részletességgel számol be a terepen élőkkal való kapcsolatának alakulásáról, és saját – nem ritkán kezdeti feltételezéseinek alapjaiban ellentmondó – felismeréseiről. Ez a személyesség teszi kötetét laikusok számára is igazán izgalmassá, kutatóként olvasva pedig tudományos eredményei mellett módszertanilag is informatív, ön-reflexióra készítő publikációvá.

A hetedik fejezet hosszát és tartalmát tekintve is a könyv legjelentősebb részének tekinthető: a „rossz cigány” kép és identitás alakulását mutatja be általános

³ Stewart, M.S.: *Daltestvérek: az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon. Szociálpolitikai Értesítő*, 1994/2. Budapest: MTA Szociológiai Intézet. Online elérhető: <http://real-eod.mtak.hu/3247/> (Utolsó letöltés: 2022. február 13.)

⁴ Bourgois, P.: *In Search of Respect. Selling Crack in El Barrio*. Second edition. New York: Cambridge University Press, 2003. További információ a szerzőről: <http://philippebourgois.net/> (Utolsó letöltés: 2022. február 13.)

iskolákban végzett vizsgálódások alapján. A kutatási eredményeket a két ország legfrissebb politikai–történelmi–társadalmi kontextusába ágyazza a szerző: számtalan érzékletes példával illusztrálja az Orbán- és a Putyin-kormányok nacionalizáló, autoriter, illiberális törekvéseit, és ezek megnyilvánulásait az oktatási rendszerben. Míg a magyar olvasók számára a NER oktatáspolitikája ismerős téma, újdonságokkal szolgálhat az orosz helyzet elemzése, ahol a patrióta fiatalok katonai szellemen való nevelésére helyeződik különösen nagy hangsúly. E politikai helyzet kontextusában értelmeződik a szegregált iskolákban koncentrálódó roma fiatalok identitásának alakulása. Ezeket az intézményeket Dunajeva mintegy harctérként mutatja be: a tanárok által képviselt többség és a marginalizált kisebbség állandó feszültsége kicsiben leképezi a teljes társadalmat átszövő sztereotip gondolkodást és kirekesztő mechanizmusokat, az ellenséges viszony természetességét és a kölcsönös bizalmatlanságot. A szerző külön részt szentel a gyerekek gondolkodását és testét is érintő fegyelmező technikák foucault-i értelmezés szerinti bemutatásának.

A nyolcadik fejezet témája a jelenleg is mindkét országban elterjedt cigányellenesség kontextusában az uralkodó „rossz cigánnyal” szemben létrejövő „jó roma” kép, amelyet, mintegy ellenkultúraként, az államtól független szereplők alakítanak. A pozitív romakép és -identitás elősegítésén dolgozó kezdeményezések közül Dunajeva Oroszországból egy szegregátumi terepmunkát végző, a kutatás óta munkáját a civilelles állami intézkedések hatására felfüggeszteni kénytelen szervezetet mutat be, Magyarországról pedig a nemzetiségi oktatás és identitásépítés területén a közép- és felsőfokú oktatásban tanulókkal foglalkozó intézményeket. A kötetre idáig jellemző meggyőző összehasonlító elemzés e fejezetben némileg megbillen: nem világos, hogy a kutató milyen megfontolásból vet össze eltérő szintereken, eltérő életkorú fiatalokkal, eltérő célokkal és módszerekkel dolgozó szervezeteket. Az is szemet szúrhat az olvasónak – különösen, ha jártas a civil szektor belső ellentmondásokról és konfliktusokról terhelt világában –, hogy a magyar és orosz társadalommal, kormányokkal és magával szemben is konzekvens kritikát gyakorló, éleslátó szerző az államtól független aktorok bemutatásakor mintha félretenné korábbi fegyelmezettiségét. Arra a nem elhanyagolható részletre, hogy „akaratlanul a jóindulatú karitatív kezdeményezések is hozzájárulnak a ’rossz cigány’ sztereotípiá újratermeléséhez”, egy mondatban utal a szerző (138.), holott a szereplők a dependencia fenntartásától a jó roma/rossz cigány (lásd még érdemes/érdemtelen szegények) és a mi/ők dichotómiák megerősítéséig számtalan módon fejtenek ki eredeti céljaikkal ellenkező hatást.

A kilencedik fejezet témája az, hogy hogyan is alakul a roma fiatalok identitása a két megelőző fejezetben bemutatott folyamatok összjátékának eredményeképpen. Ebben a részben csúcsosodik ki leginkább az az egész köteten végigvezetett gondolatmenet, miszerint az oroszországi romák – hála az 1920-as évek identitásukat megbecsülő politikájának – erősebb kötődésekkel rendelkeznek, mint a magyarországiak, mind országuk egészéhez, mind egymáshoz. Egyrészt meggyőző

Dunajeva érvelése, miszerint a lenini „honosítási” folyamat üdvös hatásai végiggyűrűztek a 20. század történelmében, és máig érezhetők. Másrészt viszont már csak amiatt is merész következtetésnek tűnik kizárólag e száz évvel ezelőtti közpolitikai megközelítéshez kötni a két országban helyi szinten feltárt attitűdök eltéréseit, mert az összehasonlított szereplők – egyének és közösségek – számtalan tényező tekintetében különböznek.

A kötetet záró negyedik rész mindössze egy fejezetből áll (10.). Ebben a történelmi és etnográfiai kutatások eredményeinek összefoglalásán kívül Dunajeva két „jó gyakorlatot” is ismertet: mindkét országból egy saját közösségét mobilizálni képes, felelősségteljes, helyi szinten vezető szerepet betöltő roma aktivista tevékenységét mutatja be. Zárásképp hangsúlyozza a romaellenesség térbeli (politikai, szociokulturális) és időbeli (történelmi) kontextualizálásának fontosságát, és javaslatokat tesz a területen végzett további kutatások, szociálpolitikai és civil tevékenységek számára.

A civil szervezetek szerepvállalását érintő kritika enyhése mellett a könyv másik kérdéses pontjának egyfajta dichotómikus szemlélet tekinthető. Bár a szerző problémaként azonosítja a „rossz cigány” kép elterjedtségét, az erre a jelenségre válaszul adott „jó roma” kép kialakítását az ellenállás pozitív példajaként elemzi. Reflektálatlanul marad a tény, hogy az esszencializáló címkék nem képesek semmilyen csoportot a maga komplexitásában megmutatni. A romák akár rosszként, akár jóként, de a többségtől lényegileg különállóként való kategorizációja nem jelent paradigma-váltást a többségi nemzetek hegemoniáját hirdető, mi/ők logikán alapuló nemzet-felfogáshoz képest, ahogy a – szerző által egyértelműen pozitívan megítélt – roma „nacionalista” mozgalom sem. Hasonló ellentétpárként ábrázolódik Oroszország és Magyarország. Bár számtalan hasonlóságról olvashatunk mind a két állam történelmét, mind az ott élő romák tapasztalatait illetően, a vizsgált terepeken tapasztalt különbségek egyértelműen országspecifikus jellegzetességeként kerülnek bemutatásra, az országokon belüli sokszínűség csak mintegy elméleti lehetőségként villan fel.

Ezzel együtt Jekatyerina Dunajeva könyve hiánypótló és lebilincselő olvasmány. Egy nyilvánvalónak tűnő, mégis súlyosan alultárgyalt jelenséget jár körbe: a nemzetállamok kialakulása és működése, illetve a kirekesztő társadalmi attitűdök közötti összefüggést. Világos nyelvezete és tiszta szerkezete nagyban hozzájárul ahhoz, hogy a makro-, mezo- és mikroszintek közötti folyamatos váltakozás ellenére követhető maradjon a szöveg, és az olvasó számára is feltáruljanak a kutatás során megfigyelt összefüggések. Gazdagon merít a nacionalizmustanulmányok irodalmából, amely a szociológia mellett a politikatudomány és a történettudomány területét is lefedi, emellett pedig nagy szakértelemmel és alázattal végzi el az antropológiai finommunkát. A központosított hatalom részéről elszenvedett elnyomás, illetve az ezzel szembeni személyes és kollektív ellenállás megmutatása és elemzése az etnográfiai irodalom egyik leglényegibb feladata. Ebben a küldetésben vállal részt Dunajeva kötete.

SEGVEY DÁNIEL ZOLTÁN *

Észrevételek a Trianon Múzeum Magyarország néprajzi térképe település és lélekszám szerint (1918) című alkotása kapcsán

Magyarország néprajzi térképe település és lélekszám szerint (1918). Várpalota: Trianon Múzeum, 2020. 101 oldal

2022 januárjában vált elérhetővé a könyvesboltokban a 2020-as évre datált megjelenésű, *Magyarország néprajzi térképe település és lélekszám szerint 1918* című térképészeti kiadvány a várpalotai Trianon Múzeum kiadásában. A kötetbe szerkesztett térképsorozat hiánypótló, a korábban nyomtatásban soha meg nem jelent, kéziratos formában elérhető, Bátky Zsigmond és Kogutowicz Károly vezetésével szerkesztett *Magyarország 1:200.000 méretű néprajzi térképének*¹ hasonmás kiadását tartalmazza, lekicsinyített formában.

Az álló laptájolású, keménytáblás 101 oldalas kötet meglehetősen impozáns méretű, 32×43,5 cm, melyhez 1720 grammos súly társul. A kötet bevezetőként tartalmazza Kogutowicz Károlynak az 1918-as *Földrajzi Közleményekben* megjelent rövid tanulmányát,² amely az egyetlen, külön ennek a térképnek szentelt, nyomtatásban is megjelent szakszöveg a térképről. Ezt követően láthatjuk a térképsorozat áttekintő szelvényét, majd pedig a térképsorozat tematikus szelvényeit a nagyobb népességű városokat ábrázoló 12/a szelvénnel együtt.³ A kiadvány sem

* A szerző a Lipcsei Egyetem Graduate School for Global and Area Studies doktori hallgatója és a Leibniz-Institut für Länderkunde szerződéses munkatársa. E-mail: seguevy.daniel@gmail.com

¹ Bátky Zsigmond – Kogutowicz, Károly: *Magyarország 1: 200.000 méretű néprajzi térképe*. Budapest: Magyar Földrajzi Társaság, 1918.

² Kogutowicz Károly: *Magyarország 1:200.000 méretű néprajzi térképe. Földrajzi Közlemények*, 1918/7–10. 320–326.

³ A térképsorozat eredeti, kéziratos szelvényeit az Arcanum Adatbázis Kft. által működtetett Mapipe oldalon lehet megnézni georeferált, összeszerkesztett formában: *Mapipe-projekt*, https://maps.arcanum.com/hu/map/magyarorszag_1910-etnikai/ (Letöltés ideje: 2022. február 17.) A digitalizálási projekt leírását Bartos-Elekes Zsombor végezte: Bartos-Elekes Zsombor: Az 1910-es Magyarország kétszázszáz demográfiai térképsorozatainak georeferált

a borítón, sem pedig a köteten belül nem adja meg a méretarányt, habár a kiadó honlapján⁴ szereplő borítóváltozaton még látható az 1:200 000-felirat, amely az eredeti térkép méretaránya volt. Ez az érték a jelen kiadvány esetében már nem valós, így helyes, hogy a nyomtatott végleges változatra ez a szám már nem került fel. Sajnos azonban a kicsinyítés nyomán előállt új méretarány sem szerepel a kiadványban. Mindazonáltal a kiadvány mérete körülbelül a fele az eredeti méretnek, így nagyjából 1:300 000-es méretarányú lehet a most hasonló kiadásban megjelent térkép. Kereskedelmi forgalomban egyelőre ugyan nem lehet rábukkanni, de egy könyvbemutató⁵ megjelent egy, az eredeti kéziratos térképpel azonos méretű, 1:200 000-es méretarányú hasonmás kiadás is, szintén a Trianon Múzeum gondozásában.⁶ Ez utóbbi könyvformátum helyett fekvő laptájolású mappafarmátumot alkalmaz, és a közölt képek alapján jóval nagyobb méretű, mint a könyvformátumú változat, ezen az 1:200 000 méretarány is szerepel. Mi a továbbiakban kizárólag a lekicsinyített hasonmás-kiadvánnyal foglalkozunk. Apróbb tévedés, hogy a bevezető tanulmány eredeti megjelenési helyét a szerkesztők a *Földrajzi Közlemények* 1918. december 21-i számában jelölik meg, azonban az nem napilap volt, hanem alapvetően havi rendszerességgel megjelenő szaklap, így nincsenek napra pontos datált lapszámok. Az 1918. december 21-i időpont Kogutowicz Károlynak a Földrajzi Társaság közönsége előtt, a Társaság rendszeres előadás-sorozatának keretében aznap megtartott előadására utal, amely cikként nyomtatásban jelent meg a *Földrajzi Közlemények* 1918. évfolyamának 7–10. füzetében.⁷ Kisebbségi változtatások történtek a szövegben az eredetihez képest: az elbeszélés időskiját aktualizálták a modern kiadvány szerkesztői.

A térképszelvények részben digitális felújításon estek át, így az eredetileg kézzel festett karikák az eredetihez képest egységes, szép hatású színezést kaptak. A felújítás elsősorban a tematikus tartalmat, tehát a népességet jelző karikák kontúrait és színezését érintette, míg a topográfiai tartalomhoz alapvetően nem nyúltak, így ott helyenként visszaköszönnek az eredeti szelvényeken látható

közzététele a weben, I. rész. *Geodézia és Kartográfia*. 2016/9–10. 17–22.; Bartos-Elekes Zsombor: Az 1910-es Magyarország kétszázéves demográfiai térképsorozatainak georeferált közzététele a weben, II. rész. *Geodézia és Kartográfia*. 2016/11–12. 16–20.

⁴ A Trianon Múzeum honlapja, <http://www.trianonmuzeum.hu/index.php?page=termek&productid=866> (Letöltés ideje: 2022. február 18.)

⁵ Debreceni Ünnepi Könyvhét Facebook-oldala, 2021. szeptember 3., <https://www.facebook.com/debreceniunnepikonnyvhet/photos/1730107230516337> (Letöltés ideje: 2022. február 19.); Ünnepi Könyvhét – Trianonhoz kapcsolódó könyveket mutattak be Debrecenben. *HAON Hajdú-Bihar Megyei Hírportál*, 2021. szeptember 2., <https://www.haon.hu/galeria/unnepi-konyvhet-trianonhoz-kapcsolodo-konyveket-mutattak-be-debrecenben/2> (Letöltés ideje: 2022. február 19.)

⁶ Leporolták, majd újra bemutatták a régi idöket. *HAON Hajdú-Bihar Megyei Hírportál*, 2021. szeptember 2., <https://www.haon.hu/helyi-kultura/2021/09/leporoltak-majd-ujra-bemutattak-a-regi-idoket> (Letöltés ideje: 2022. február 5.)

⁷ Kogutowicz, 1918.

kisebb-nagyobb kopások (például szegélyek, vasutak, helynevek esetében), de ez sem zavaró. A szelvények összességében kellemes benyomást keltenek, az eredeti térkép pedig történeti jelentősége okán mindenképpen méltó volt rá, hogy – több mint 100 év után – megjelenhessen egy szép formátumú nyomtatott változatban is, igaz, georeferált formában digitálisan a teljes sorozat évek óta elérhető. Bár az eredeti térképen nem alkalmazták (helyette többnyire utólag kézzel kihúzták), jó ötlet, hogy az eredeti, 1918-as projektben eleinte még tervezett, de menet közben végül elhagyott horvát szelvények kontúrajait az áttekintő szelvényen halványabban ábrázolták. Az alapvetően magyar anyanyelvű közönséget célzó modern kiadvány esetében szintén hasznos, hogy a szelvények alján elhelyezett jelmagyarázat magyar nyelvű. Itt meg kell jegyezni, hogy ezen a ponton a modern kiadvány már nem követi pontosan az eredetit, ugyanis az eredeti térképlapokon a jelmagyarázat francia nyelvű volt, és a szelvények más részén, némileg más struktúrában helyezkedett el. Különbség továbbá, hogy az eredeti, 1918-as térképen megadott anyanyelvi kategóriák közül csak azokat színezték ki a jelmagyarázatban is, amelyek az adott szelvényen valóban szerepeltek, a többit üresen hagyták, míg a modern kiadványban minden anyanyelvi kategóriát kiszínezték mindegyik szelvény jelmagyarázatában. Az eredeti, 1918-as térkép esetében a jelmagyarázatokat a szelvényekre felragasztott matricaként mellékeltek. Ezek a korabeli matricák (az egyes szelvények alján szereplő kisméretű áttekintő térképek és a készítő jelölő szövegek matricáihoz hasonlóan) a legtöbb elérhető kéziratos térképszelvényről mára már lekoptak, leestek, de olyat is ismerünk, amelyre eleve fel sem ragasztották azokat. A modern kiadvány szerkesztőinek ez a módosítása a térkép tartalmi jellemzőit ugyanakkor nem befolyásolja.

Formai szempontból sajnálatos, hogy a KSH Könyvtárból származó 7. és 48. szelvényeken szereplő utólagos, a térképhez eredetileg nem tartozó berajzolásokat, firkákat nem retusálták ki a szerkesztők. Ez nem csak hogy nem esztétikus, de nem is volt része az eredeti térképnek, így a firkák szerepeltetése nem illik a kiadvány egyébként magas színvonalú formai jellemzőihez.

Tartalmi szempontból érdekes a kiadvány címválasztása. Az eredeti, kéziratos térképsorozathoz nem készült hivatalos címlap, így a címadás mérlegelést kíván, ugyanakkor némi szabadságot is ad a szerkesztőnek.⁸ A bevezetőben is szereplő, Kogutowicz Károly által írott 1918-as szakcikk *Magyarország 1:200.000 méretű*

⁸ Jó példa erre Bartos-Elekes Zsombor könyvének címválasztása, ahol a szintén kéziratos, cím nélküli, a szakirodalom által jellemzően *Mappae Comitatum Regni Hungariae* néven hivatkozott térképsorozat erdélyi vonatkozású lapjait a *Mappae Comitatum Transylvanie* című kötetben közölték. Itt az erdélyi lapok külön közlése azért is lehetett indokolt, mert azok a magyarországi lapoktól némileg eltérő felépítésűek, és a korabeli Erdély és Magyarország közjogi különállóságát is visszatükrözik. L. Bartos-Elekes Zsombor: *Mappae Comitatum Transylvanie*. Kolozsvár: Iskola Alapítvány Kiadó, 2020. 13.

néprajzi térképe néven hivatkozik a térképre,⁹ míg a Magyar Földrajzi Társaság levéltári anyagaiban elérhető korabeli jegyzőkönyvben – amelyben a térkép szerzői jogait is rögzítik –, *Magyarország 1:200.000 néprajzi térképe* néven hivatkoznak rá.¹⁰ Az Amerikai Földrajzi Társaság levéltári anyagaiban található egy korabeli gépelt, angol nyelvű melléklet a térkép ott elérhető példányához, amelyet valószínűleg Teleki Pál írt. A dosszié fedlapján *Carte Ethnographique de la Hongrie*, míg a szövegben *Ethnographical Map of Hungary 1:200 000* címmel hivatkoznak a térképre.¹¹ A jelen kiadvány címéül választott *Magyarország néprajzi térképe település és lélekszám szerint 1918* cím viszont ebben az összetételben nem létezett. Az ugyanis csak 1919-ben, a kéziratot térkép átszerkesztése és nyomtatott kiadása nyomán született meg.¹² Bár egyértelmű a két térkép közötti „leszármazási viszony”, annak a térképnek a szelvényezése és a szerkesztőgárdája is eltér némileg az eredeti kétszázazres térképétől, hiszen az eredeti térkép *Közép-Európa általános térképének*¹³ szelvényezésén alapult, míg az 1919-es nyomtatott kiadvány szelvényezése egyedi, továbbá az egyes szelvények mérete még egymással sem feltétlenül egyezik. Ennek nyomán tehát a címválasztás egy későbbi alkotás címének visszavetítése, mégis akár védhető is olyan szempontból, hogy az eredeti kéziratot térkép címadatai nem teljesen egyértelműek, és csak szakirodalmi és levéltári másodhivatkozásokból azonosíthatóak, és az ott megadott címek is meglehetősen munkacím-jellegűek. Én ennek ellenére kerültem volna ezt a címválasztást a borítón, hiszen nem könnyíti meg a térképek azonosíthatóságát, tökéletes választás azonban itt nem létezett.

Ennél egyértelműbb szakmai hiba, hogy a kiadvány kolofonjában is az a mondat szerepel, hogy *“Kiadványunk Bátky Zsigmond-Kogutowicz Károly: Magyarország néprajzi térképe település és lélekszám szerint 1918 című térképének szelvényei alapján készült.”*¹⁴ Ilyen címösszetételű térképészeti kiadvány azonban sosem létezett, itt már lehetett volna pontosabban fogalmazni, mint a borítón, akár rövid magyarázatot fűzve a felmerült anomáliákhoz. Ettől függetlenül a kolofon mondanivalójából, az előszóul választott tanulmányból és a térképek tartalmából egyértelmű, hogy Bátky Zsigmond és Kogutowicz Károly kéziratot térképének hasonmás kiadását igyekeztek elkészíteni a szerzők.

⁹ Kogutowicz, 1918. 320.

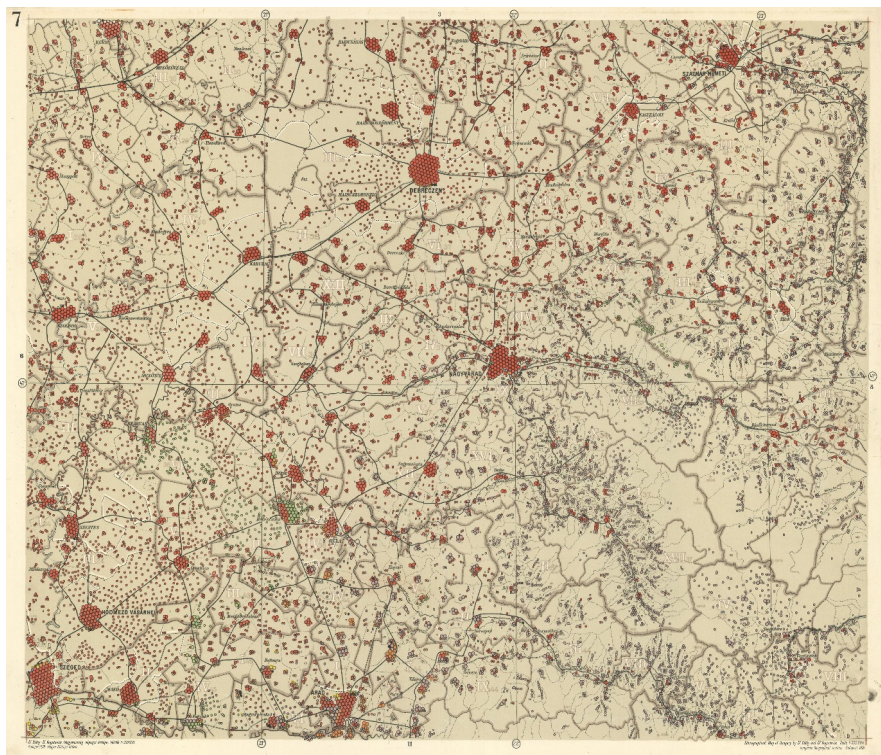
¹⁰ L. Segyevy Dániel Zoltán: *Térképművek Trianon árnyékában. Magyarország néprajzi térképe (1918)*. Kolozsvár: Iskola Alapítvány Kiadó; Nagyvárad: Collegium Varadinum, 2021. 136.

¹¹ Segyevy, 2021. 130.

¹² Bátky Zsigmond – Kogutowicz, Károly: *Magyarország néprajzi térképe település és lélekszám szerint*. Budapest: Magyar Földrajzi Intézet, 1919.

¹³ *Közép-Európa általános térképe*. <http://lazarus.elte.hu/hun/digkonyv/topo/3felmeres.htm> (Letöltés ideje: 2022. február 9.)

¹⁴ Bátky Zsigmond – Kogutowicz Károly: *Magyarország néprajzi térképe település és lélekszám szerint. 1918*. Várpalota: Trianon Múzeum, 2020. 1.

1. ábra. Bátky Zsigmond – Kogutowicz Károly: Magyarország néprajzi térképe település és lélekszám szerint. 7. szelvény, 1919. (Lelőhely: a szerző saját példánya)

Tartalmilag további probléma a kiadvánnyal, hogy az eredeti térképen a szerb anyanyelvű népesség citromsárga színezését a szerkesztők önkényesen narancssárgás árnyalatúvá változtatták, amely így a németek szintén narancssárgás, bár a térképen sötétebb árnyalatú karikáival könnyen összekeverhető. Túl azon, hogy az eredeti térkép színezése nem ilyen volt, tehát ez egy tartalmi módosítás a térképen, a szerkesztők nem vettek tudomást a korabeli magyar etnikai térképészet hagyományos színezési gyakorlatáról, ahol a németeknek a magyarok piros színéhez legközelebb álló narancssárga színválasztása egyben azt is sugallta, hogy a korszak geográfusai a béketárgyalások kezdeti szakaszában kevésbé tartották a „magyar államterületre veszélyesnek” az országban szétszóródva, az anyaországtól zömmel távolabb élő német népességet, míg a román vagy a szerb etnikum színezése az adott, anyaországukkal területi összeköttetésben lévő népcsoportok jelentőségének optikai csökkentését próbálta elérni, amely gyakorlat (németek = narancssárga; szerbek = citromsárga; románok = lila) a magyar készítésű etnikai térképek többségénél a két világháború között szinte végig meghatározó maradt.

A legnagyobb szakmai hiba azonban véleményem szerint azon a ponton érhető tetten, hogy a modern kiadvány szerkesztői módosítottak az eredeti térkép tematikus adatain is. A színezett körökkel és félkörökkel történő ábrázolásmód ugyanis – a kerekítés szabályait figyelembe véve – lehetővé teszi az adott népesség hozzávetőleges létszámának érzékeltetését. A kiadvány kolofonjában az szerepel, hogy „A térképlapok színekódjait ellenőrizte, az eredeti népszámlálási adatokkal összevetette, és javította:”. Ez azt jelenti, hogy az 1918 őszen-telén sietve készített térképszelvényeken a korabeli szerkesztők a népszámlálási adatokhoz képest ejtettek adatbeli hibákat (erről a bevezetőben szereplő Kogutowicz-tanulmány több helyen is említést tesz),¹⁵ amelyeket a modern hasonmás kiadványban a mostani szerkesztők kijavítottak.

Ez a megoldás azonban már az eredeti kéziratoss térkép mint forrás *tartalmi* módosítását jelenti!

Az eredeti térképsorozat eljutott az I. világháborút követő béketárgyalásokra is, valószínűleg mind a magyar, mind az amerikai szakembereknek köszönhetően,¹⁶ így az ottani és az egyéb korabeli szereplők azt a térképet a tartalmi hibáival együtt láthatták, sőt használhatták fel.¹⁷ A térkép tartalmának a népszámlálási adatokkal való összevetése táblázatok, szöveges elemzés és az eredeti mellett egy javított, kritikai térképszelvény szerepeltetése egy ígéretes kritikai kutatás tárgya lehetne. Ebben a kontextusban, ahol a szerkesztők célja a hasonmás kiadás megjelentetése volt, viszont az eredeti térképes forrás önkényes felülbírálását jelenti annak éppen a legfontosabb vonatkozásában, ami véleményem szerint szakmailag nehezen védhető eljárás. Ráadásul az sincs megadva, hogy melyik népszámlálás milyen adataival dolgoztak a szerkesztők.

Az új kiadványt szűrőpróbaszerűen megvizsgálva valóban találhatunk javításokat. Az újraközölt Kogutowicz-tanulmányból kiderül, hogy az eredeti térkép az 1910-es magyar népszámlálás anyanyelvi adatait használta, így mi is ezekkel az adatokkal dolgoztunk az ellenőrzésnél. A javítások lehetnek színátjavítások, tehát hogy az adott népességet más anyanyelvűnek ábrázolja az új kiadvány, mint az eredeti térkép, illetve lehet változás a körök-félkörök számában is, ez az abszolút népességszám megváltoztatását jelenti.

A Bács-Bodrog vármegye Bajai járásában található Gara esetében az eredeti térkép – a kerekítés szabályait figyelembe véve – kb. 4100 lakost ábrázol, ebből kb. 2800 főt ábrázolt *német*, kb. 1200 főt *szerb* és kb. 100 főt *magyar* anyanyelvűként. Az új kiadványban kb. 2800 fő *egyéb*, kb. 1200 fő *szerb* és kb. 100 fő *magyar* anyanyelvű népességet tüntettek fel a szerkesztők. Az 1910-es népszámlálás szerint

¹⁵ Kogutowicz, 1918. 324.; 325.

¹⁶ Segyevy, 2021. 99.

¹⁷ Jankó Ferenc: *Burgenland földrajzi felfedezése. Tudomány, geopolitika és identitás a két világháború között*. Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Kutatóintézet, 2021. 58.

a település 122 magyar, 2749 fő német, 8 szerb és 1207 „egyéb” (a népszámlálási kötetben megadott lábjegyzet szerint bunyevác) anyanyelvű lakost mutatott ki.¹⁸ Az eredeti térképen a német anyanyelvűek színét (amely a népszámlálással is nagyjából egybevághat) kapó körök az új kiadványban az „egyéb” kategória színét kapták, amit nem magyaráznak meg a népszámlálási adatok, így az vélhetően szerkesztési hiba eredménye.

A Torontál vármegye Párdányi járásában található Párdányon az eredeti térkép kb. 3250 lakost jelölt, ebből kb. 1900-at német, kb. 1100-at román és kb. 300-at magyar anyanyelvűként. Ezzel szemben az új kiadványban kb. 1900 német, kb. 1100 szerb és kb. 300 magyar anyanyelvű lakost jelölt a térkép, míg az 1910-es népszámlálás adatai¹⁹ szerint a településen 1874 német, 1052 szerb és 243 magyar, 6 szlovák, 4 román és 34 „egyéb” anyanyelvű lakost számoltak össze, sejtethető tehát, hogy ez esetben az új kiadvány valóban a népszámlálások adatainak segítségével bírálta felül az eredeti térkép tematikus tartalmát.

A Vas vármegye Kőszegi járásában található Rohonc esetében az eredeti térkép kb. 4150 lakost jelölt, ebből kb. 3950-et magyar, kb. 100-at német és kb. 100-at horvát anyanyelvűként. Az új kiadványban ezzel szemben a kb. 4150 lakosból 3100-at német, 950-et magyar és 100-at horvát anyanyelvűként tüntettek fel a szerkesztők, míg az 1910-es népszámlálás²⁰ 4137 lakost talált itt, melyek közül 807 magyar, 3216 német, 99 horvát, 2 szlovák és 13 „egyéb” anyanyelvű lakost szerepeltettek. Itt is sejtethető, hogy az új kiadvány szerkesztői alapvetően (bár nem pontosan) az 1910-es népszámlálási adatok alapján bírálták felül az eredeti térképet.

De előfordulnak olyan esetek is, amikor a körök-félkörök számán is változtattak, tehát az abszolút népességszám sem egyezik a két térképen. Erre jó példa a Bács-Bodrog vármegye Apatini járásában található Szilágyi, ahol az eredeti térkép kb. 1800 főt ábrázol, míg az új kiadványban mindössze egy 100 főt reprezentáló kör szerepel azon a helyen. Itt a népszámlálással való korrigálás nem lehet magyarázat – aszerint a településnek 1802 lakosa volt 1910-ben.²¹

A szintén ugyanebben a járásban található Sztapár területén az új kiadvány kb. 2700 lakost ábrázol, míg az eredeti térkép kb. 5700 főt – az 1910-es népszámlálás szerint 5563 lakosa volt a településnek 1910-ben.²²

A szűrőpróbaszerű vizsgálatok alapján jól látható, hogy valóban felülbírálták az eredeti térkép tematikus tartalmát a népszámlálási adatok segítségével, ugyanakkor emellett nagyszámú, valószínűleg figyelmetlenségből az új kiadványba került

¹⁸ *A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész.* Budapest: Központi Királyi Statisztikai Hivatal, 1912. 176–177.

¹⁹ *A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása,* 1912. 370–371.

²⁰ *A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása,* 1912. 56–57.

²¹ *A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása,* 1912. 176–177.

²² *A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása,* 1912. 176–177.

adatbeli pontatlanság is felbukkant úgy, hogy azok az eredeti térképszelvényeken még nem voltak láthatóak.

Összességében tehát elmondhatjuk, hogy a térkép megjelenítése hiánypótló munka, a kivitelezés formáját tekintve esztétikus. Ugyanakkor a végeredmény számos tartalmi szempontból sok hibával és szakmai tévedésekkel terhelt, így mind a térkép megbízhatósága mind pedig az eredeti forrásnak való megfeleltethetősége komoly kétségeket ébreszt az olvasóban. Mindezekkel együtt érdemes volna az eredeti méretű, mappás változatot is legalább rendelhető formában forgalomba hozni, illetve, ha egyébként ezt az igen fáradságos munkát már elvégezték a szerkesztők, érdemes és a szakma érdeklődésére számot tartó lenne a szerkesztőknek egy kritikai szaktanulmányt is közölniük a térképen talált hibák mennyiségéről és jellegéről, hiszen az abból kirajzolódó esetleges tendenciák rámutathatnak például arra, hogy az eredeti térkép rajzolói által elkövetett hibák valóban figyelmetlenségből kerültek-e oda, vagy esetleg kimutatható-e bizonyos pontokon valamiféle politikailag részrehajló tendencia is a módosítások tekintetében a korabeli térképen. Érdekes lehet továbbá az is, hogy az eredeti térképen szereplő hibák milyen területi eloszlást mutatnak, jellemző-e például, hogy egyes szelvényeken gyakrabban, míg másokon ritkábban fordulnak elő, ez esetben a különböző szelvényeket rajzoló egyes korabeli személyek közötti precizitásban rejlő különbségekre lehet gyanakodni.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

Kötetek, szakfolyóiratok

- A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. Budapest: Központi Királyi Statisztikai Hivatal, 1912. 880.
- Bartos-Elekes Zsombor: *Mappae Comitatum Transylvanie*. Kolozsvár: Iskola Alapítvány Kiadó, 2020. 239.
- Bartos-Elekes Zsombor: Az 1910-es Magyarország kétszázvezres demográfiai térképsorozatainak georeferált közzététele a weben, I. rész. *Geodézia és Kartográfia*, 2016/9–10. 17–22.
- Bartos-Elekes Zsombor: Az 1910-es Magyarország kétszázvezres demográfiai térképsorozatainak georeferált közzététele a weben, II. rész. *Geodézia és Kartográfia*, 2016/11–12. 16–20.
- Bátty Zsigmond – Kogutowicz Károly: *Magyarország néprajzi térképe település és lélekszám szerint. 1918*. Várpalota: Trianon Múzeum, 2020. 101.
- Jankó Ferenc: *Burgenland földrajzi felfedezése. Tudomány, geopolitika és identitás a két világháború között*. Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Kutatóintézet, 2021. 365.

Kogutowicz Károly: Magyarország 1:200.000 méretű néprajzi térképe. *Földrajzi Közlemények*, 1918/7–10. 320–326.

Segievy Dániel Zoltán: *Térképművek Trianon árnyékában. Magyarország néprajzi térképe (1918)*. Kolozsvár: Iskola Alapítvány Kiadó; Nagyvárad: Collegium Varadinum, 2021. 168.

Térképek

Bátty Zsigmond – Kogutowicz, Károly: *Magyarország 1: 200.000 méretű néprajzi térképe*. Budapest: Magyar Földrajzi Társaság, 1918. 1:200 000, 45 szelvény, egyenként 57 × 38 cm

Bátty Zsigmond – Kogutowicz, Károly: *Magyarország néprajzi térképe település és lélekszám szerint*. Budapest: Magyar Földrajzi Intézet 1919. 1:300 000, 12 szelvény, változó méret

Online források

Debreceni Ünnepi Könyvhét Facebook-oldala, 2021. szeptember 3., <https://www.facebook.com/debreceniunnepikonyvhet/photos/1730107230516337> (Letöltés ideje: 2022. február 19.)

Közép-Európa általános térképe. <http://lazarus.elte.hu/hun/digkonyv/topo/3felmeres.htm> (Letöltés ideje: 2022. február 9.)

Leporolták, majd újra bemutatták a régi idöket. *HAON Hajdú-Bihar Megyei Hírportál*, 2021. szeptember 2., <https://www.haon.hu/helyi-kultura/2021/09/leporoltak-majd-ujra-bemutattak-a-regi-idoket> (Letöltés ideje: 2022. február 5.)

Mapire-projekt, https://maps.arcnum.com/hu/map/magyarorszag_1910-etnikai/ (Letöltés ideje: 2022. február 17.)

Trianon Múzeum honlapja, <http://www.trianonmuzeum.hu/index.php?page=termek&productid=866> (Letöltés ideje: 2022. február 18.)

Ünnepi Könyvhét – Trianonhoz kapcsolódó könyveket mutattak be Debrecenben. *HAON Hajdú-Bihar Megyei Hírportál*, 2021. szeptember 2., <https://www.haon.hu/galeria/unnepi-konyvhet-trianonhoz-kapcsolodo-konyveket-mutatnak-be-debrecenben/2> (letöltés ideje: 2022. február 19.)